

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS
SEKSIONI I SHKENCAVE SHOQËRORE

NDRYSHIMET STRUKTURORE TË EKONOMISË DHE KONKURRUESHMËRIA

Simpozium shkencor

18 prill 2024

KOSOVA ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS
SECTION OF SOCIAL SCIENCES

STRUCTURAL CHANGES OF THE ECONOMY AND COMPETITIVENESS

Scientific Symposium

April 18, 2024

Prepared for publication by: Academician Isa Mustafa

Organizing Committee:

Isa Mustafa, Muhamet Mustafa, Besnik Krasniqi.

Editor: Correspondent member Gjyljeta Mushkolaj, Secretary of the Section of Social Sciences.

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS
SEKSIONI I SHKENCAVE SHOQËRORE

NDRYSHIMET STRUKTURORE TË EKONOMISË DHE KONKURRUESHMËRIA

Simpozium shkencor

18 prill 2024

Përgatiti për botim: Akademik Isa Mustafa

Këshilli organizues:

Isa Mustafa, Muhamet Mustafa, Besnik Krasniqi.

Redaktor: Anëtare korrespondente Gjyljeta Mushkolaj, Sekretare e Seksionit të Shkencave Shoqërore.

Copyright © ASHAK

PËRMBAJTJA

Isa Mustafa PARATHËNIE.....	7
Isa Mustafa STRUKTURA E EKONOMISË SË KOSOVËS DHE EVOLUIMI I SAJ.....	11
Hivzi Islami GËNJESHTRAT E REGJIMIT SERB PËR DISKRIMINIMIN EKONOMIKO-SOCIAL TË SERBËVE NË KOSOVË PAS VITIT 1981	35
Muhamet Mustafa, Alban Hashani RISHQYRTIMI I MODELIT TË RRITJES EKONOMIKE NË KOSOVË BAZUAR NË POLITIKA QË RRISIN KONKURRUESHMËRINË	63
Besnik A. Krasniqi TOWARDS A SUPPORTIVE ECOSYSTEM FOR INNOVATION, RESEARCH, AND THE COMPETITIVENESS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES	83
Njomza Mustafa, Justina Shiroka-Pula ASPEKTE TË VEÇANTA TË NDIKIMIT TË KAPITALIT NJERËZOR NË PRODUKTIVITET	99
Arsim Bajrami PARIMET KUSHTETUESE TË STRUKTURIMIT DHE REFORMIMIT TË EKONOMISË SË TREGUT NË REPUBLIKËN E KOSOVËS	121

Petrit Gashi

RIKTHIMI I POLITIKAVE TË INDUSTRIALIZIMIT DHE
IMPLIKIMET PËR KOSOVËN 143

Neshat Podvorica, Avdullah Hoti, Petrit Gashi

AMBIENTI PËR BIZNES DHE INVESTIMET E JASHTME:
STUDIM EMPIRIK PËR VENDET E EVROPËS QENDRORE-
LINDORE DHE BALLKANIT PERËNDIMOR 161

Valentin Toçi, Albulena Shala

SEKTORI FINANCIAR NË KOSOVË: RETROSPEKTIVË DHE
PERSPEKTIVA 185

Drita Konxheli

TRANSFORMIMI DIGJITAL SI NXITËS I TREGTISË SË
SHËRBIMEVE 201

Ardiana Gashi, Nick J. Adnett

KAPITALI NJERËZOR SI FAKTOR KONTRIBUUES NË
RRITJEN E KONKURRUESHMËRISË..... 209

Hajdar Korbi, Avdullah Hoti

THE DEBT-GROWTH RELATIONSHIP IN THE WESTERN
BALKANS, DEVELOPING EUROPE, AND THE EUROZONE
ECONOMIES: TESTING FOR THE EXISTENCE OF A TIPPING
POINT 221

Shpresa Mehmeti-Bajrami

ROLI EKONOMIK I NVM-VE NËPËR KOMUNAT SI
PARAKUSHT PËR ZHVILLIMIN E PËRSHPEJTUAR SOCIO-
EKONOMIK TË REPUBLIKËS SË KOSOVËS 245

PARATHËNIE

Transformimet e shpejta strukturore, të karakterizuara nga deindustrializimi i fortë dhe zgjerimi i shpejtë i sektorit të shërbimeve; disbalanca e thellë në tregtinë e jashtme, zvarritja e procesit të privatizimit, dhe si pasojë edhe të ristrukturimit ekonomik, masa dhe struktura e pafavorshme e investimeve të huaja të drejtpërdrejta, ngecjet e integritimit në ekonominë globale, prezenca e lartë e problemeve sociale, joefikasiteti i tregut të punës – papunësia e lartë e të rinjve dhe grave dhe normat e ulëta të punësimit, pjesëmarrja e lartë e ekonomisë në hije dhe si rrjedhojë niveli i ulët konkurrues, janë disa aspekte që cilësojnë ekonominë e Kosovës dhe kërkojnë përgjigje për ndryshime. Produkti i Përgjithshëm Bruto (PBB/GDP) dominohet nga shërbimet, ndërkaq pjesa tjetër shpërndahet në mes industrisë, prodhimit dhe bujqësisë. Tranzicioni ekonomik ka fuqizuar sektorin privat të bazuar në tregun e lirë dhe ndërmarrësinë kundrejt sektorit publik-qeveritar i cili në mënyrë kronike lëngon nga deficitet e qeverisjes së korporatave.

Sfidë e rëndësishme për Kosovën janë proceset strukturore në ekonominë botërore, ku ekonomia tradicionale po transformohet shumë shpejt në atë digjitale, me rol të veçantë të internetit, qendrës së të dhënave, ueb-faqes, medie sociale, shitjes digjitale, e-bankingut, e-mësimin, punës nga shtëpia, imazhit të markës, pagesave elektronike dhe digjitalizimit në të gjitha fushat. Ekonomia e dijes, e bazuar në kapitalin njerëzor, përfshirë edukimin, zhvillimin e teknologjisë dhe hulumtimet në zhvillim po fiton përparësi evidente ndaj pikëpamjeve tradicionale për sektorin e parë primar dhe po bëhet faktor themelor i ngritjes së cilësisë së produkteve dhe shërbimeve dhe konkurrueshmërisë. Përballja e Kosovës me këto sfida është e rëndësishme së veçantë.

Seksioni i Shkencave Shoqërore i ASHAK, viteve të fundit ka zhvilluar hulumtime empirike për ekonominë në hije, hendekun e shkathtësive karshi tregut të punës dhe së fundmi studimin lidhur me pozitën e Kosovës në konkurrencën globale. Hulumtime dhe trajtime të rëndësishme shkencore nga kjo sferë janë zhvilluar edhe nga Seksioni i Shkencave Natyrore, sidomos për fushën e energjisë. Njohuritë nga këto hulumtime, si dhe nga hulumtimet e instituteve dhe institucioneve të tjera

shkencore, bizneseve, sektorit bankar dhe studiuesve të veçantë do të fitojnë në peshën e tyre vetëm nëse bëhen të afërta për publikun, ballafaqohen me mendimin kritik të opinionit shkencor dhe bëhen pjesë e politikëbërjes në vendimmarrjen ekonomike.

Simpoziumi në temën: “Ndryshimet strukturore të ekonomisë dhe konkurrueshmëria”, u përqendrua në disa nga temat shumë të rëndësishme të trashëgimisë së strukturës ekonomike dhe të nivelit të zhvillimit në faza të ndryshme të zhvillimit politik dhe ekonomik si procese të pandara. Vlerësoj se vonesat në fillimin e tranzicionit ekonomik të shkaktuara nga lufta, si dhe nga politikat rrënuese të ekonomisë së Kosovës nga Serbia ishin barrë e rëndë për të filluar dhe zhvilluar ristrukturimin ekonomik, ashtu siç ndodhi në vendet e Evropës Qendrore dhe Lindore. U trajtua baza kushtetuese e ekonomisë së lirë të tregut si themel i vullnetit politik për tranzicionit ekonomik në Kosovë.

Trajtimi i nevojës së zhvendosjes së aktiviteteve ekonomike drejt sektorëve me nivele më të larta të produktivitetit dhe potencialit më të lartë teknologjik së bashku me ndryshimet strukturore të fuqisë punëtore u trajtuan në kontekstin e nxitjes së investimeve në zhvillimin teknologjik dhe resurset humane. Vend të rëndësishëm zunë modelet e rritjes ekonomike bazuar në politika që rrisin aftësitë konkurruese; vlerësimet për rikthimin e strategjisë së industrializimit dhe implikimet e saj; rezultatet e studimeve empirike që prekin tema kyçe të strukturës ekonomike të lidhura me kapitalin njerëzor, produktivitetin, ekosistemin e inovacionit përkatësisht në kërkime zhvillimore që rezultojnë me inovacion, ngritjen e kapaciteteve të institucioneve të arsimit në të gjitha nivelet, ambientin e të bërit biznes, sektorin financiar, sektorin e NVM-ve, financimin e infrastrukturës.

Nga Simpoziumi dolën vlerësime se modeli i deritanishëm i ristrukturimit po tregohet se ka arritur nivelin nga i cili lëvizja përpara me sukses kërkon rritje më dinamike ekonomike të bazuar në politikat e rritjes së ofertës konkurruese të produkteve dhe shërbimeve për tregun e brendshëm dhe të jashtëm. Se përvojat e ekonomive krahasuese tregojnë që në fazën në të cilën gjendet Kosova me nivelin e PBB-së për kokë banori, roli me prioritet i zhvillimit i takon prodhimit dhe se bazueshmëria e madhe në shërbime është e parakohshme. Prandaj, një opsion i qëndrueshëm zhvillimor për politikëbërjen në Kosovë është krijimi i një strategjie të industrializimit, e cila do t’u përgjigjej rrethanave specifike në të cilat gjendet vendi. Rritja më e shpejtë ekonomike qëndron ngushtë e lidhur me ngritjen e produktivitetit, rritjen e eksportit dhe rritjen e investimeve të huaja direkte. Digjitalizimi i ekonomisë, po

ashtu, tregohet me ndikime të larta në rritjen ekonomike dhe në eksportin e shërbimeve. Hulumtimet e prezantuara empirike rezultojnë me ekzistencën e një korrelacioni të ngushtë të rritjes së produktivitetit me kompetencën profesionale të punëtorëve dhe me zbatimin e dijeve të reja dhe të inovacioneve, sikurse që investimet e jashtme direkte, si faktor i rëndësishëm i zhvillimit ndikohen nga një kornizë makroekonomike favorizuese për to.

U theksua se ndryshimi i strukturës ekonomike lidhet ngushtë me burime të qëndrueshme financiare që e mbështesin atë. Por, edhe pse sistemi bankar në Kosovë konsiderohet i qëndrueshëm, ai ka nevojë të mbështetet nga teknologji të reja në mënyrë që t'u përshtatet kërkesave të reja. U vlerësua se Kosova ka hapësirë për shfrytëzim më të madh të borxhit për nevoja zhvillimore. Ndërkaq nivelet më të larta të borxhit të Kosovës pa efekte negative në rritje ndërlidhen ngushtë me forcimin e bazave ekonomike dhe me strategjitë e menaxhimit të borxhit.

Në Simpozium, kumtesave shkencore u parapriu prezantimi i Raportit hulumtues: "POZITA E EKONOMISË SË KOSOVËS NË KONKURRENCËN GLOBALE", të botuar nga ASHAK-u më 2003.

Akademike Justina Shiroka-Pula, (ASHAK) prezantoi objektivat e Raportit hulumtues. Dr. Liridon Kryeziu, (Instituti Riinvest) prezantoi metodologjinë dhe rezultatet specifike të këtij raporti hulumtues.”.

Isa Mustafa

Isa Mustafa

STRUKTURA E EKONOMISË SË KOSOVËS DHE EVOLUIMI I SAJ

Abstrakt

Kosova ka hyrë me shpejtësi në procesin e deindustrializimit si pasojë e ekonomisë së shkatërruar nga lufta, privatizimit të ngadalshëm dhe mungesës së politikave të investimeve të brendshme, si dhe të trendëve të investimeve të huaja direkte (IHD) në veprimtaritë shërbyese, kryesisht në banka, kompani të sigurimeve dhe në patundshmëri. Ndryshimet e deritanishme në përbërjen e faktorëve të zhvillimit, imputeve në prodhim dhe shërbime sikurse edhe outputeve nga këto procese, në mungesë të teknologjive të nevojshme nuk kanë siguruar avantazhe të nevojshme konkurruese. Zhvillimi ekonomik është orientuar në mungesë të një strategjie të qartë ekonomike duke kopjuar vendet e tjera të tranzicionit, me të cilat Kosova kishte diferenca të theksuara strukturore dhe të nivelit të zhvillimit. Qasja e tillë thelloi bilancin negativ tregtar, si dhe barrën e llogarive korrente, të cilat pjesërisht janë mbuluar nga remitencat e diasporës, ndaj të cilave është shtuar varshmëria e ekonomike, si dhe nga huat dhe investimet e huaja direkte. Rritja ekonomike e bazuar në veprimtaritë shërbyese me vlerë të ulët shtuese, duke anashkaluar sektorin real të ekonomisë, ka siguruar disa përmirësime në standardin jetësor, por jo edhe konkurrueshmëri dhe eficiencë ekonomike,

Rritja e tanishme e bazuar në kushtet ekzistues strukturore është e pamjaftueshme për të zgjidhur papunësinë afatgjate të të rinjve dhe grave, të jetë e qëndrueshme në aspektin e balancimit ekonomik dhe mjedisor dhe të krijojë përafrim më të fortë ekonomik me Bashkimin Evropian. Prandaj, pyetjet që kërkojnë përgjigje kanë të bëjnë me ndryshimet strukturore dhe të politikave ekonomike që do të duhej t'i bëjë Kosova për të siguruar zhvillim më të shpejtë dhe të qëndrueshëm ekonomik. Studimet dhe analizat ekonomike kanë treguar se adresim të veçantë përmbajtësor meritojnë produktiviteti shumë i ulët i punës dhe i faktorëve të prodhimit, mangësitë në shfrytëzimin e kapitalit njerëzor të shprehura në hendekun e lartë të ofertës dhe kërkesës për lloje të veçanta të diturive dhe shkathtësive që kërkon tregu dhe teknologjia e re dhe ngecjet në zhvillimin e prodhimit. Një qasje e re ndaj industrisë në fushat ku Kosova me aplikim të teknologjive të reja mund të jetë konkurruese, si dhe në zhvillimin intensiv të bujqësisë mund ta lirojë Kosovën nga varësia nga importet, të cilat e rëndojnë bilancin tregtar, si dhe nga varësia nga remitencat nga diaspora.

Fjalët çelës: struktura ekonomike, industrializimi, kapitali njerëzor, konkurrueshmëria, investimet e huaja.

Hyrje

Rritja e ngadalshme ekonomike kundrejt nevojave për konvergjencë më të madhe me vendet e Bashkimit Evropian, produktiviteti i ulët i punës, si dhe varshmëria e madhe ekonomike nga diaspora shtrojnë nevojën për rimendimin e strategjisë dhe të politikave ekonomike për Kosovën.

Kosova po mbush 25 vjet nga vënia e themeleve të reja të ekonomisë së tregut. Në zhvillimin e saj të deritanishëm ka krijuar varshmëri të madhe nga shërbimet, të cilat përbëjnë pjesën dërmuese të Produktit të Brendshëm Bruto (PBB), duke shënuar vendnumërim në prodhim dhe rënie të vazhdueshme të bujqësisë. Zhvillimi ekonomik nuk përkon me objektivat e zhvillimit të qëndrueshëm në aspektin e mirëqenies dhe të balancimit me parametrat e shfrytëzimit të resurseve dhe ata ekologjik. Në këtë punim është trajtuar një periudhë relativisht e gjatë e transformimit të strukturës ekonomike dhe të efekteve të këtij transformimi. Periudhën 45- vjeçare para luftës së fundit dhe periudhën 25- vjeçare të ndërtimit të ekonomisë së tregut. Duke u shërbyer me të dhëna statistikore, si dhe me analiza dhe studime të institucioneve vendore, të studiuesve dhe të institucioneve ndërkombëtare janë identifikuar faktorët të cilët kanë determinuar strukturën ekonomike në sisteme dhe kohë të ndryshme, janë bërë krahasime për periudha të ndryshme kohore dhe në relacion me vendet e tjera të tranzicionit dhe nga ato të Ballkanit Perëndimor.

1. Proceset e transformimeve strukturore dhe sfidat

Struktura ekonomike ka preokupuar politikëbërjen në ekonomi në të gjitha fazat e zhvillimit. Ajo është cilësuar nga përshkrimet e ndryshimeve relative të prodhimit, tregtisë, të ardhurave dhe të punësimit në veprimtari të ndryshme ekonomike të cilat përbëjnë sektorët ekonomikë. Ndryshimet në strukturën ekonomike nuk janë të thjeshta. Ato si kërkesë dhe pasojë kanë rishpërndarjen e faktorëve të prodhimit; punës, kapitalit, dijes, aftësive ndërmarrëse.

Deri më sot janë njohur pesë faza të zhvillimit industrial dhe ekonomik, me veçori dhe peshë të ndryshme në ndryshimet strukturore dhe në pasojat ekonomike dhe sociale. “*Industria 1.0*” e nxitur nga promovimi i motorit me avull pati si rezultat rritjen e industrisë së tekstilit, hekurit dhe minierave të qymyrit në shkallë të gjerë. “*Industria 2.0*”,

mbështetur në motorin me djegie të brendshme dhe energjinë elektrike e cila solli prodhimin masiv në industri të ndryshme, që karakterizohet me atë të automobilave. “*Industria 3.0*” (RCT) e njohur si revolucion digjital, u karakterizua me zhvendosjen nga teknologjia elektronike mekanike drejt asaj digjitale. “*Industria 4.0*” e quajtur edhe si Revolucioni i Katërt Industrial ose 4IR po zhvillohet para syve tanë me rritjen e fabrikave inteligjente. Është kjo një fazë tjetër në digjitalizimin e sektorit të prodhimit, duke përfshirë rritjen e të dhënave, analitikën, ndërveprimin njeri-makinë dhe përmirësime në robotikë. “*Industria 5.0*”, si shtytës në tranzicionet ekonomike dhe shoqërore që po kalojmë aktualisht, pritet të sjellë të arritura të reja dhe përparësi zhvillimore të mëtejme në automatizimin inteligjent të prodhimit, që nënkupton në rend të parë udhëheqjen e tranzicionit digjital dhe të gjelbër (EU 2021). Kjo qasje, sipas BE-së, vendos mirëqenien e punëtorit në qendër të procesit të prodhimit dhe përdorimin e teknologjive të reja për të ofruar prosperitet përtej vendeve të punës dhe të rritjes, duke respektuar kufijtë e prodhimit të planetit.

2. Pikëpamjet për strukturën ekonomike dhe ndryshimin e saj

Ndryshimet strukturore, në thelb, u referohen ndryshimeve në përbërjen sektoriale të prodhimit dhe punësimit që kontribuojnë në rritje më të lartë ekonomike dhe rritjen e shfrytëzimit të burimeve të pashfrytëzuara, veçanërisht të punës, (Nübler 2014). Kjo shikohet nga dy dimensione: nga ai i ndryshimit strukturor që ka të bëjë me diversifikimin, diferencimin e produktit dhe përmirësimet teknologjike, por edhe aspektit të dinamikës dhe të qëndrueshmërisë. Logjika bazë dhe çelësi i procesit të zhvillimit qëndron në *produktivitetin relativ* të aktiviteteve të ndryshme në ekonomi.

Koncepti *ndryshime strukturore në ekonomi* përdoret më shpesh për të shpjeguar transformimin në përbërjen e prodhimit, punësimit, kërkesës dhe tregtisë, i cili shfaqet së bashku me zhvillimin e një vendi (Doyle, 1997). Në substancën e ndryshimeve strukturore janë industria, transformimi i bujqësisë, migrimet dhe urbanizimi. Duke trajtuar faktorët të cilët influencojnë strukturën ekonomike, Thakur, S. K. (2011) konsideron se ndryshimet strukturore janë modifikime në rëndësinë relative të treguesve agregatë të ekonomisë. Struktura ekonomike përkufizohet si kombinim i përbërësve të ndryshëm të makroagregateve, si

ndryshimi relativ në madhësinë e tyre me kalimin e kohës në relacion me fluksin rrethor të të ardhurave (Jackson et al., 1990). Struktura e prodhimit të një ekonomie konsiderohet përcaktuese bazë e performancës. Ajo sipas Constantine, C. (2017) është thjesht përfaqësim i përgjithshëm i aftësive teknologjike, e cila përcakton shkallën e inovacionit në nivel firme, diversifikimin e ekonomisë dhe drejtimin e ndryshimeve.

Simon Kuznets (1973), ndër gjashtë karakteristikat e rritjes moderne ekonomike, vend të veçantë i jep shkallës së transformimit strukturor të ekonomisë me aspektet kryesore të saj: zhvendosja nga bujqësia në aktivitete jo-bujqësore dhe largimi nga industria të shërbimet; si dhe një zhvendosje e lidhur nga sipërmarrja personale në organizimin jo-personal të firmave ekonomike dhe një ndryshim korrespondues në disa aspekte të tjera të strukturës ekonomike, në strukturën e konsumit dhe të furnizimeve të huaja.

Ndryshimet e tilla strukturore aktualisht janë të diskutueshme nga aspekti i vlerës së ulët shtuese të disa veprimtarive shërbyese, mungesës së prodhimit të brendshëm dhe varshmërisë nga tregjet e jashtme me ndikim negativ në bilancin tregtar dhe në normat e rritjes ekonomike.

Nga perspektiva e re e ekonomisë strukturore, zhvillimi ekonomik, i cili pasqyron produktivitetin mesatar gjithnjë në rritje të punës dhe të ardhurat për frymë, është një proces i ndryshimeve të vazhdueshme strukturore në teknologji, industri dhe infrastrukturë të fortë dhe të butë. Dallimet në strukturën ekonomike për vendet në nivele të ndryshme të zhvillimit ekonomik derivojnë para së gjithash nga dallimet në strukturën e financimit të tyre. Firmat në një industri do të jenë të qëndrueshme në një treg të hapur dhe konkurrues, sipas Lin, J. Y. (2015) vetëm nëse industria është në përputhje me avantazhin krahasues të përcaktuar nga struktura e financimit të ekonomisë.

3. Efektet e transformimeve sektoriale në ekonominë botërore

Sikurse në vendet e zhvilluara ashtu edhe në ato në zhvillim ndodhin ndryshime të vazhdueshme në përbërjen e faktorëve të prodhimit, si inpute dhe të prodhimit, si output, të nxitura nga teknologjia dhe dëshira për të arritur avantazhe më të mëdha konkurruese. Përdoren koncepte të ndryshme të strukturës dhe të ndryshimeve strukturore në ekonomi. Mallra me vlerë të lartë të shtuar dhe teknologjikisht

komplekse prodhohen në strukturat e tregut që janë të favorshme për inovacion (Nelson dhe Winter 1990; Schumpeter 2008) dhe këto arrijnë fitime dhe paga të larta për periudha më të gjata kohe (Reinert 2008).

Duke zbërthyer ndryshimin në të ardhura për ekonomitë aziatike në tre komponentë: (i) ndryshimet në produktivitetin e punës brenda sektorëve, (ii) zhvendosjet e punësimit nëpër sektorë (ndryshimi strukturor) dhe (iii) ndryshimet në intensitetin e pjesëmarrjes në punësim, studimi ADB (2016) për transformimin strukturor, i bazuar në të dhënat të Projektit Madison (The Maddison Project Database), për 133 ekonomi aziatike dhe joaziatike për periudhën 1950–2010 konstatohet se kalimi nga një ekonomi me të ardhura të ulëta në një ekonomi me të ardhura të larta është një proces në të cilin ekonomia kthehet nga ajo e bazuar në bujqësi në atë të bazuar në shërbime (Foster--McGregor, N., & Verspagen, B. 2016). Kur pesha e bujqësisë bie (në ekonominë nën 5,000 USD për kokë banori), fillon ndryshimi strukturor me prioritet në rritjen: (a) prodhimi, tregtia (shitje me shumicë dhe pakicë, duke përfshirë restorantet dhe hotelet); (b) ndërtimtaria, transporti dhe komunikacioni, financat, sigurimet, pasuritë e paluajtshme dhe shërbimet biznesore dhe (c) minierat dhe shërbimet publike.

Tabela 1. Statistikat përshkruese mbi frekuencën dhe shpejtësinë e tranzicioneve ndërmjet niveleve të të ardhurave në vite					
Niveli i të ardhurave shprehur në PBB për kokë banori (USD)					
Shpejtësia e tranzicionit	\$1,500- \$5,000	\$5,000- \$10,000	\$10,000- \$15,000	\$15,000- \$20,000	\$20,000- \$25,000
Përqindja e rritjes	233%	100%	50%	33%	25%
Azia	25.2	11.4	9	7.4	10
jo Azia	31	21.9	15.7	13.7	9

Burimi: të dhënat nga Foster--McGregor, N., & Verspagen, B. (2016), fq 81

Rrjedhimisht, sektori i prodhimit luan një rol kalimtar, me rëndësinë e tij që arrin kulmin në fazën e të ardhurave mesatare; pjesëmarrja e sektorit të prodhimit bie (kur ai arrin një kulm rreth 12,000 \$ për kokë banori), ndërsa pjesa e sektorit të shërbimeve vazhdon të rritet. Efekti i ndryshimit strukturor priret të jetë më i heshtur në nivele më të larta të të ardhurave, për shkak të faktit se diferencat e produktivitetit ndërsektorial priren të zvogëlohen me zhvillimin e ekonomive (tabela 1). Ndërsa, ndryshimi i produktivitetit brenda sektorëve është i rëndësishëm në të gjitha nivelet e të ardhurave dhe më së shumti nivele më të

larta të të ardhurave. Edhe sipas Lavopa, A. M. (2015), është vërtetuar se mbi një nivel të caktuar të ardhurash, përbërja strukturore nuk afekton ndryshim evident në të ardhura. Studimi ka vërtetuar se ekonomisë tipike do t'i nevojiten 29 vjet që të lëvizë midis niveleve të të ardhurave prej 1,500 \$ në 5,000 \$ dhe vetëm 10 vjet për të lëvizur midis niveleve të të ardhurave prej 20,000 \$ në 25,000 \$. Kjo shpejtësi dallon ndërmjet ekonomive aziatike dhe joaziatike.

4. Struktura e ekonomisë së Kosovës në periudhën 1948-1999

Tabela 2. Pjesëmarrja e sektorit primar, sekondar dhe terciar në produktin shoqëror (me çmime vijuese)

Vitet	Sektorët		
	Primar	Sekondar	Terciar
1952	35.5	55.67	8.87
1960	38.5	50.75	10.75
1970	28.8	49.57	21.33
1980	19.7	52.7	27.63
1988	20.8	56.12	23.08

Përcaktimi i ndryshimeve strukturore të ekonomisë së KSA të Kosovës. Studim në përgatitje të planit të zhvillimit për periudhën 1991-1995

Në ekonominë e Kosovës, ndërmjet viteve 1948-1999 dominoi sektori i prodhimit dhe i shërbimeve, qoftë në produktin e brendshëm, qoftë në punësim, (shih, tabela 2 dhe 3). Nga viti 1952 deri në vitin 1988 u shënuar rënie e pjesëmarrjes së sektorit primar në produktin shoqëror nga 35.5 për qind në 20.8 për qind (ose për 14.7 pikë përqindje) i përcjellë me rritje të pjesëmarrjes së sektorit terciar (të shërbimeve) nga 8.87 (1952) në 23.08 (1988) ose për 14.21 pikë përqindje. Rënia më e madhe u vërejt në bujqësi, kurse rritja më e madhe ndodhi në veprimtarinë tregtare. Kështu, industria përfshirë edhe ndërtimtarinë radhitej e para me pjesëmarrje prej 53.65 për qind në produktin e brendshëm, bujqësia me 20.03 për qind dhe tregtia me 15.22 për qind. Politikat ekonomike në nivel qendror ishin të orientuara në dhënien e prioriteteve degëve jodinamike ekonomike, si metalurgjia e zezë dhe e ngjyrosur, industria kimike, të cilat nuk ishin fitimprurëse. Kjo ndodhi edhe në

Kosovë në orientimet në prodhimin e xeheve të plumbit dhe të thëngjillit, sikurse edhe me industrinë kimike në Kombinatin "Trepça" dhe asaj në Elektroekonominë e Kosovës. Edhe njëra dhe tjetra u treguan të dëmshme edhe për mjedisin, duke mos zbatuar kritere të nevojshme të mbrojtjes së ambientit. Prandaj, me gjithë efektet në punësim, ekstremalitetet negative ishin me pasoja afatgjata për shëndetin e qytetarëve dhe për degradimin e natyrës. Krahas kësaj, çmimet e energjisë, të metaleve dhe të prodhimitarisë primare bujqësore nuk përcaktoheshin nga tregu, por nga Federata. Krijimi i disparitetit të çmimeve për këto kishte efekte negative në ndryshimin dhe përmirësimin e strukturës ekonomike, sidomos e dëmtonte ekonominë e Kosovës. Pasojat shpreheshin në mungesën e konkurrencës në treg.

Ndryshimet, kryesisht i referohen zvogëlimit të pjesëmarrjes së bujqësisë në produktin shoqëror dhe rritjes së pjesëmarrjes së tregtisë gjatë kësaj periudhe (tabela 3). Pjesëmarrja e sektorit sekondar gjatë gjithë kësaj periudhe mbeti gati e pandryshuar. Numri më i madh i të punësuarve ishte në sektorin e prodhimit (primar dhe sekondar), mbi 53 për qind, i pasuar nga veprimtaritë jashtëekonomike, 25.3 për qind dhe sektori i shërbimeve, 23.35 për qind.

Në vitin 1988 ekonomia e Kosovës karakterizohej me disproporcione strukturore me implikime negative afatgjata (KSAK, 1986). Zhvillimi ekonomik dhe social përcillej me nevojat për zvogëlimin e borxheve të jashtme të cilat rriteshin vazhdimisht dhe bëheshin barrë e rëndë për ekonominë, me bilancin e kufizuar dhe të papërshtatshëm të pagesave, me varësinë e madhe nga importi dhe teknologjia e jashtme, pastaj me problemet që ndërlihdeshin me aplikimin e normave të interesit dhe të kursit aktiv të valutës së atëhershme, dinarit. Si pasojë ishte rënia e likuiditetit, aftësia e ulët akumuluese e ekonomisë dhe niveli tepër i ulët i punësimit.

Pjesëmarrja e punësimit në sektorët e ekonomisë në vitin 1988 ishte 74.69 për qind dhe atij të veprimtarive joekonomike 25.31 për qind. Pra $\frac{3}{4}$ e të gjithë të punësuarve ishin në veprimtaritë ekonomike, kurse $\frac{1}{4}$ në veprimtaritë joekonomike, si arsim dhe kulturë, shëndetësi dhe mbrojtje sociale, si dhe në bashkësi dhe organizata shoqërore-politike. Sa i përket lëvizjes sipas viteve, mund të konstatohet se ndryshimet gjatë 36 vjetëve ishin simbolike. Ato sillen nga pjesëmarrja e punësimit në veprimtaritë ekonomike prej 75.6 për qind në vitin 1952 në 74.7 për qind në vitin 1988, dhe nga pjesëmarrja e punësimit në veprimtaritë joekonomike prej 24.4 për qind në vitin 1952 në pjesëmarrje prej 25.3 në vitin 1988.

Tabela 3. Struktura e produktit shoqëror dhe e punësimit sipas veprimtarive (1952-1988)

Vitet	1952		1960		1970		1980		1988	
	Produkti shoqëror	Punësimit	Produkti shoqëror	Punësimit	Produkti shoqëror	Punësimit	Produkti shoqëror	Punësimit	Produkti shoqëror	Punësimit
Treguesi makroekonomik										
EKONOMIA		75.6		77.7		72.9		73.95		74.7
Bujqësia	35.5	7.21	37.36	10.45	28.16	6.76	18.6	4.14	20.03	4.49
Pylltaria		3.9	1.13	2.64	0.63	1.54	0.67	0.87	0.55	0.78
Ekonomia e ujërave				0.44		0.7	0.39	0.23	0.22	0.26
Industria	33.65	48.55	38.68	29.03	33.16	38.25	36.42	33.8	47.6	36.5
Ndërtimtaria	3.5	11.22	8.49	21.04	13.22	8.51	13.58	12.48	6.06	8.97
Zejtaria	3.9	3.57	3.58	2.06	3.49	2	2.7	2.25	2.46	2.33
Komunikacioni dhe lidhjet	5.4	5.33	3.96	2.71	4.75	3.87	5.04	5.43	3.91	5.52
Tregtia	3	8.39	6.05	5	14.13	6.6	18.69	8.55	15.22	9.62
Hoteleria	0.5		0.75	1.63	2.08	1.81	1.83	2.6	1.57	2.42
Veprimtaria banesore		1.68		1.9	0.38	2.06	0.61	1.56	0.86	1.47
të tjera							1.47	2.08	1.52	2.33
VEPRIMTARIË JOEKONOMIKE		24.4		22.3		27.1		26.05		25.3

Burimi: Përcaktimi i ndryshimeve strukturore të ekonomisë së KSA të Kosovës. Studim në përgatitje të planit të zhvillimit për periudhën 1991-1995

Në periudhën pas Luftës së Dytë Botërore, rritjen më të madhe ekonomike dhe sociale Kosova e arriti në ndërmjet viteve 1971-1975, periudhë kjo e fitimit të autonomisë dhe me këtë, të drejtave për të qeverisur. Situata u përkeqësua në mënyrë drastike në periudhën e okupimit serb, 1989-1999, kur prodhimi pësoi rënie gati të dyfishtë. Gjatë viteve 1990, kriza ekonomike dhe politike që pasoi shpërbërjen e ish RSFJ-së rezultoi në varfërimin e kapitalit dhe humbjen e konkurrencës së pjesës më të madhe të industrisë së Kosovës. Disa kompani aktive u integruan dhunshëm me firmat më të mëdha serbe, siç ishte rasti i fabrikës “Ramiz Sadiku” (Pejë) dhe Fabrika e Amortizatorëve (Prishtinë) të cilat u shndërruan në furnizues të veturave Zastava në Kragujevc, Serbi. Një pjesë e madhe e kapacitetit të mbetur të prodhimit u shkatërrua gjatë luftës së vitit 1998, 1999. Hapja e tregjeve kosovare në vitet 2000 i ekspozoi firmat e mbijetuara, kryesisht jokonkurrese, të cilat ishin aktive në miniera dhe në prodhimin e veshjeve, ndaj konkurrencës së huaj OECD (2019). Sipas vlerësimeve të Komisionit Evropian dhe Bankës Botërore vetëm gjatë periudhës 1990-1995 produkti vendor ra në \$ 400 për kokë banori, kurse papunësia u rrit për 70 për qind. Trendi i rënies ekonomike kishte filluar pas 1985, kur zuri fill trendi negativ i rritjes i cili sipas Bankës Botërore (World Bank 2001) kulmoi në -13.4 për qind në vitin 1995.

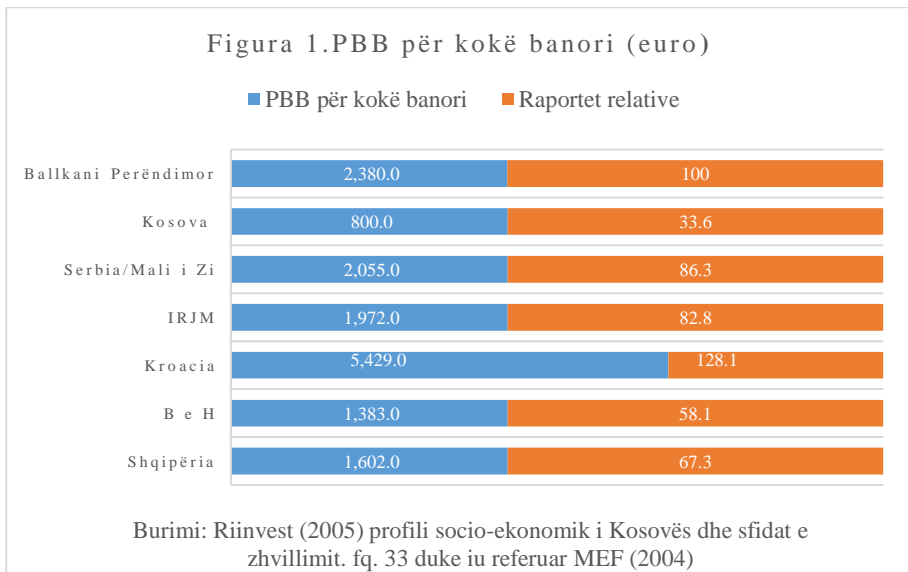
5. Zhvillimi ekonomik demokratik

Tranzicionet demokratike njihen me më shumë gjasa në rritjen e strukturave të prodhimit, të kthimit e të përhapjes së njohurive teknike, si faktor të rëndësishëm të rritjes ekonomike (Acemoglu 2008). Këto tranzicione i paraprinë edhe transformimit ekonomik mbi baza të ekonomisë së tregut.

Transformimi ekonomik i cili filloi në vendet e tjera të tranzicionit përmes liberalizimit të tregut gjeti vend edhe në Kosovë, por me vonesë në një situatë të rëndë dhe me ngecje në zhvillim. Sipas Riinvest (2005) në vitin 2004 PBB për kokë banori në Kosovë ishte 800 euro (Figura 1.). Tranzicioni kërkonte hapjen e ekonomisë dhe liberalizimin e tregut, stabilizimin makroekonomik kryesisht përmes disiplinës fiskale dhe monetare. Rregullorja e UNMIK 1999/04 dhe Udhëzimi Administrativ pasues 1999/02, të dyja të nxjerra në vitin 1999, e miratuan DEM-in si mjet pagese në Kosovë për llogaritë dhe pagesat zyrtare, kurse nga fillimi i vitit 2002 Kosova, edhe pse nuk ishte pjesë e eurozonës, aplikoi euron si mjet pagese. Kjo kontribuoi të kontrollohet

valuta në qarkullim në bashkërenditje me Bankën Qendrore Evropiane dhe me këtë edhe risku nga inflacioni. Pasi reforma ligjore dhe institucionale, si dhe ristrukturimi pronësor dhe sektorial.

Privatizimi në ekonomi në vendet e tranzicionit u zhvillua si një ide për të prodhuar raporte më të larta investimesh dhe për të dhënë një tepërcë kapitali për investime në ekonomi. Të dhënat e Bankës Botërore, (World Bank 1992) nga përvojat e vendeve të tjera që më herët kishin filluar tranzicionin flasin për performancën e firmave të privatizuara, me fitime më të larta, rritje më të shpejtë, kontroll më të madh të kostos, menaxhim të përmirësuar, autonomi nga ndërhyrjet politike dhe qasje më e madhe në kapitalin investues. Po ashtu te firmat e privatizuara është vërtetuar rritja e mirëqenies dhe përmirësimi i produktivitetit falë marrëdhënieve më të mira në menaxhimin e punës, stimujve të përmirësuar, një fuqie të reduktuar të punës dhe riorganizimit të brendshëm. Rritja e konkurrencës dhe ndryshimi teknologjik luajtën rol në përmirësimin e cilësisë dhe sasisë së furnizimit të konsumatorëve. Duke trajtuar rimendimin e privatizimit, Nellis, J. R. (1999) konstaton se privatizimi u tregua veprim i duhur dhe se në një numër vendesh në tranzicion të Evropës Qendrore dhe Lindore (EQL), politikat e privatizimit janë treguar shumë më të suksesshme sesa lënia e firmave në duart e shtetit.

Procesi i privatizimit në ekonomitë në tranzicion është shprehur drejtpërsëdrejti në papunësinë strukturore. Mbyllja e shumë firmave

dhe privatizimi i tyre ka krijuar tepricë të fuqisë punëtore në tregun e punës dhe kërkesë për profile të reja.

Procesi i privatizimit në Kosovë filloi të realizohet nga viti 2003, pas themelimit të Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit (AKM) nga administrata e Kombeve të Bashkuara, që ishte instaluar në Kosovë menjëherë pas lufte (nga qershori i vitit 1999). Pas shpalljes së pavarësisë, më 2008, AKM u transformua në Agjencionin Kosovar të Privatizimit (AKP). Procesi i privatizimit trashëgoi ndërmarrje dhe asete jocilësore, të dëmtuara dhe të shkatërruara gjatë kohës së suprimimit me dhunë të autonomisë së Kosovës nga viti 1989 deri në vitin 1999 dhe lufta e vitit 1998-1999. Gjatë kësaj kohe në këto ndërmarrje ishin vënë masa të dhunshme të menaxhimit, iu kishte ndryshuar pronësia, ishin shkarkuar dhe përjashtuar drejtoritë, ndërsa rreth 150.000 punëtorë shqiptarë ishin larguar me dhunë nga puna. Në Kosovë papunësisë strukturore i kishte paraprirë papunësia me dhunë politike, përmes segregacionit ekonomik që bëri Serbia një dekadë para fillimit të ristrukturimit pronësor dhe demokratik të ndërmarrjeve mbi baza të privatizimit. Metodatat e privatizimit në Kosovë, si ajo “spin-off”, “spin-off special” dhe “likuidimi” u zhvilluan me shumë probleme.

6. Ecuritë strukturore të ekonomisë së Kosovës 2008-2022

Rrethanat të cilat e karakterizojnë cilësinë strukturore të ekonomisë së Kosovës, prezantohen si pjesëmarrje e kategorive të veçanta në PBB si dhe në Vlerën e Shtuar Bruto (GVA).

Shikuar sipas sektorëve, pesha e sektorit primar në PBB ka rënë në 8.9 të vlerës së shtuar, përkatësisht në 11 % të PBB. Sektori sekondar kontribuon mesatarisht me 28% në vlerën e shtuar përkatësisht me rreth 32 % në PBB. Sektori i shërbimeve përbën afërsisht 46 % të vlerës së shtuar përkatësisht rreth 57 % të PBB (ASK.2022).

Në strukturën ekonomike të Kosovës, në Vlerën e Shtuar Bruto (GVA)¹ dominojnë veprimtaritë shërbyese me 45.6 për qind, kundrejt veprimtarive prodhuese me 35 për qind. Ndërkaq në PBB veprimtaritë shërbyese marrin pjesë me 57 për qind, kurse ato prodhuese me 43 për qind.

¹ GVA= Gross Domestic Product + Subsidies on products – Taxes on products. / BVS= PBB+substitutet në produkte-tatimet në produkte.

Tabela 4. Pjesëmarrja e veprimtarive ekonomike në PBB në Kosovë 2008-2022

Veprimtari ekonomike	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Bujqësia, gjuetia, pylltaria dhe peshkimi	11.3	8.3	9.5	8.1	7.4	8.4	8.3	7.7	8.2	7.4	6.5	7.2	7.4	6.9	7.4
Industria nxjerrëse	2.6	2.5	2.5	2.5	2.4	2.1	2	2	2.2	2.2	2.2	2	2	1.9	1.5
Industria përpunuese	14	14.9	13.8	13.1	13.3	13.5	13.5	13	13.1	12.8	13.1	12.9	13.4	12.9	13.2
Furnizimi me energji elektrike dhe me gaz	2.4	2.6	2.5	2.7	2.7	2.9	2.9	3.4	3.5	3.6	3.5	3.4	3.9	3.6	3.8
Furnizimi me ujë	0.6	0.7	0.7	0.7	0.8	0.7	0.8	0.7	0.7	0.8	0.7	0.7	0.6	0.6	0.6
Ndërtimtaria	7.5	7.3	7.7	8.4	8.5	8	7.3	7.6	7.3	8.1	8.4	8.2	7.7	8.5	8.5
Tregtia me shumicë dhe me pakicë, riparimi i automjeteve dhe motoçikleta ve	13.8	13.7	13	12.6	12.7	12.4	12.2	12.3	12.3	12.5	12.5	12.8	12.8	13.6	14.3
Transporti dhe mazgozhimi	3.9	4.1	4	3.9	4.1	4.2	4.5	4.6	4.4	4.5	4.5	4.4	3.9	4.3	4.4
Hotelet dhe restorantet	1	1	1.1	1.2	1.3	1.5	1.6	1.6	1.6	1.8	1.9	2.1	1.6	2.1	2.1
Informimi dhe komunikimi	1.4	1.5	1.5	1.6	1.6	1.7	1.8	1.8	1.8	1.8	1.9	1.9	2	1.9	2
Aktivitetet financiare dhe të sigurimit	3.7	3.6	3.8	3.8	4.1	4.3	4.2	3.8	3	3.1	3.6	3.9	4.1	3.7	3.9
Afrazimi me pasuri të patundshme	9.8	10	8.8	7.9	8	8	7.8	7.5	7.3	7.2	7.1	7	7.3	8.4	6.1
Aktivitetet profesionale shënjësore dhe teknike	1.4	1.5	1.5	1.5	1.6	1.5	1.5	1.6	1.6	1.5	1.5	1.4	1.6	1.4	1.4
Aktivitetet administrative dhe mbështetëse	0.7	0.8	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7
Administrimi publik dhe imbrojtës, sigurimi i detyrueshëm social	3.6	4.3	5.1	5.5	5.7	5.9	5.9	5.9	5.7	5.6	5.8	5.9	6.6	5.5	5
Edukimi	3.4	3.8	3.6	3.9	3.9	3.8	4.1	4.1	4	3.9	3.8	3.7	3.8	3.4	3.1
Shëndëtesia dhe aktivitetet e punës sociale	1.4	1.6	1.8	1.8	1.9	1.9	2	2.1	2.1	2	2.2	2.2	2.7	2.3	2.1
Art, zha vije dhe rekreacion	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.2	0.2	0.2	0.2
Shërbime tjera	0.5	0.5	0.5	0.4	0.5	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.3	0.3
Vlera e shtuar Bruto (BVSH) me çmime bazë	83.3	83.1	82.4	81	81.5	82.4	81.9	81.3	80.3	80.3	80.6	80.8	82.6	80.2	80.4
Tatimet në produkte	16.7	16.9	17.6	19	18.5	17.6	18.1	18.7	19.7	19.7	19.4	19.2	17.4	19.8	19.6
Subvencio net në produkte	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Produkti Bruto i Brendshëm	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Burimi i të dhënave : ASK 2023															

Rritja ekonomike bazohet në tregtinë e brendshme, industrinë, administratën publike dhe shërbimet profesionale dhe në bujqësi. Te pjesëmarrja e veprimtarive ekonomike në PBB në gjatë periudhës 2008-2022 shënohet një rënie e lehtë e veprimtarive prodhuese në raport me veprimtaritë shërbyese. *Tregtia me shumicë dhe me pakicë*, duke përfshirë transportin, depozitimin dhe ruajtjen e mallrave, hotelet dhe restorantet merr pjesë në PBB në vitin 2022 me 20.8 për qind, kundrejt 18.7 për qind në vitin 2008, që shënon rritje për +2.1 pikë përqindje. Ky sektor në vendet në rajon sillet rreth 15 për qind. *Industria* përbën rreth

një të pestën e PBB-së në vitin 2022 ose 19.1 për qind (ku dominon industria përpunuese me 13.2 për qind, industria nxjerrëse 1.5% dhe energji elektrike, gazit, ujit 4.4%), krahasuar me 19.56 për qind në vitin 2008. Kosova ka shënuar një deindustrializim të shpejtë. Rënia e prodhimit ka kufizuar mundësinë e furnizimit të tregut të brendshëm me produkte vendore, si dhe ka limituar mundësitë për eksport.

Administrata dhe shërbimet publike, përfshirë mbrojtjen dhe sigurinë arsimin shkencën, mbrojtjen shëndetësore dhe sociale etj. është sektori i tretë me pjesëmarrje në PBB prej 14.8 për qind (2022) në krahasime 11.4 për qind (2009) me rritje prej 3.4 pikë përqindje (tabela 4).

Bujqësia së bashku me pylltarinë dhe peshkimin merr pjesë në PBB me 7.4 për qind (2022) në krahasim me 11.3 për qind (2008) duke shënuare rënie për 3.9 pikë përqindje. Ndërkaq Bujqësia në punësim merr pjesë me vetëm me 2.2 për qind (nga 6.2% në vitin 2001 dhe 4.6% në vitin 2012). *Aktivitetet financiare* dhe të sigurimit, afarizmi me pasuri të patundshme merr pjesë me 10 për qind (2022) kundrejt 13.5 për qind në vitin 2008 dhe shënon rënie për -3.5 pikë përqindje.

Struktura e të punësuarve sipas veprimtarive ekonomike

Orientimet në veprimtaritë shërbyese kanë shënuar dukshëm ndryshimet në strukturimin ekonomik në pikëpamje të pjesëmarrjes së të punësuarve në degë dhe veprimtari ekonomike. Në periudhën nga viti 2001 vërehet një trend i rënies së të punësuarve në veprimtaritë prodhuese dhe zëvendësim me ato në veprimtaritë shërbyese, (Tabela 5).

Në veprimtaritë prodhuese ka rënë numri i të punësuarve nga 31.7 për qind në viti 2001 në 26.5 për qind në vitin 2022, ose për 5.2 pikë përqindje. Të punësuarit në veprimtaritë shërbyese ndërmjet viteve 2001-2022 u rritën nga 68.3 për qind (2012) në 73.2 për qind në vitin 2022 ose për 4.9 pikë përqindje. Ndryshimet më të mëdha kanë ndodhur në periudhën 2012-2022, kur të punësuarit në veprimtaritë prodhuese kanë shënuar rënie për 6.5 pikë përqindje, kurse të punësuarit në ato shërbyese janë rritur për 6.2 pikë përqindje. Në bujqësi shënohet një rënie trefishore e pjesëmarrjes së të punësuarve, nga 6.2 për qind e pjesëmarrjes në PBB në vitin 2001 në 2,2 për qind në vitin 2022. Përkundër trendit të rritjes së pjesëmarrjes së të punësuarve në prodhim deri në vitin 2012, për 2.8 pikë, pas kësaj periudhe fillon koha e rënies e cila në vitin 2022 shënon -5.3 pikë përqindje. Ndërkaq tregtia dhe shërbimet e tjera shënojnë pjesëmarrje më të qëndrueshme. Veprimtaritë me pjesëmarrje më të madhe punësimi janë: tregtia 19.3 për qind,

ndërtimtaria 11 për qind, arsimi 10.8 për qind, prodhimi 8.9 për qind, transporti 7.7 për qind, shëndetësia dhe aktivitetet sociale 6.3 për qind.

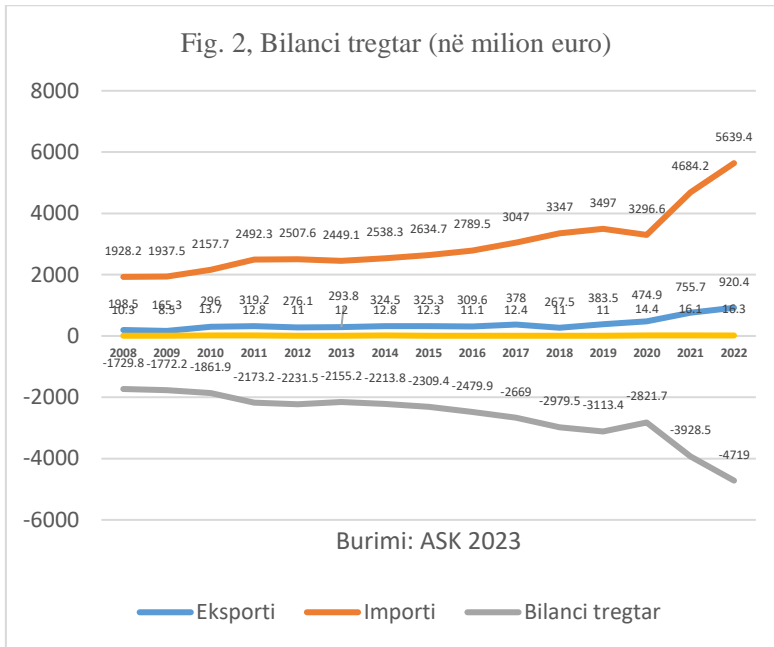
Tabela 5. Struktura e të punësuarve sipas veprimtarive ekonomike

Veprimtaritë ekonomike	Vitet		
	2001	2012	2022
Bujqësia, gjuetia, pylltaria dhe peshkimi	6.2	4.6	2.2
Xehetaria dhe guroret	0.9	1.2	0.9
Prodhimi	11.4	14.2	8.9
Furnizimi me energji elektrike gas, avull dhe me ajër të kondicionuar	4.6	2.3	2.6
Furnizimi me ujë, kanalizim, menaxhimi i mbeturinave, revitalizim i tokës		1.2	0.9
Ndërtimtaria	8.6	9.5	11.0
Tregtia me shumicë dhe me pakicë, riparimi i automjeteve dhe motoçikletave	18.9	13.4	19.3
Transporti dhe magazinimi	5.0	4.7	7.7
Akomodim dhe aktivitete të shërbimeve me ushqim	3.1	3.5	4.4
Informacioni dhe komunikimi		2.3	2.5
Aktivitetet financiare dhe të sigurimit	0.6	2.2	2.6
Afarizmi me pasuri të patundshme	0.6	0.2	0.2
Aktivitetet profesionale shkencore dhe teknike		1.8	2.4
Aktivitetet administrative dhe mbështetëse		4.7	3.9
Administrimi publik dhe i mbrojtjes, sigurimi i detyrueshëm social	9.0	5.0	8.1
Arsimi	15.5	12.0	10.8
Shëndetësia dhe aktivitetet e punës sociale	7.2	7.5	6.3
Art, zbavitje dhe rekreacion		2.2	0.9
Shërbime të tjera	8.4	3.9	2.9
Aktivitete ekonomike familjare, punëdhënës, mallra dhe shërbime		1.6	0.2
Aktivitete të organizatave dhe organeve jashtëterritoriale		2.0	1.0
Gjithsej	100	100	100

Burimi: ASK. 2023

Bilanci tregtar me jashtë

Bilanci tregtar vazhdon të jetë i thellë dhe negativ dhe të ndikojë në ngadalësimin e rritjes ekonomike. Edhe pse janë shënuar ecuri të përmirësimit të mbulueshmërisë së importit me eksport, në 16.3% (2022) kundrejt 10.3% (2008), gjatë kësaj periudhe bilanci negativ tregtar është rritur për 2.7 herë, duke e zgjeruar “nofullën” ndërmjet importeve dhe eksporteve, sidomos në tre vitet e fundi (Fig.2).

Ndikim të rëndësishëm në ekonominë e Kosovës ushtrojnë remitancat, eksportet e udhëtimeve dhe IHD-ve në pasuri të paluajshme dhe ndërtim, të cilat janë kryesisht të lidhura me diasporën.

Diversifikimi i mëtejshëm i eksporteve të shërbimeve drejt shërbimeve moderne dhe eksportet e mallrave në produkte të tjera janë të rëndësishme për zhvillim dhe stabilizim makroekonomik (World Bank Group 2021). Eksportet kanë performancë të dobët ndaj homologëve rajonalë dhe atyre aspirues. Kështu p.sh. në vitin 2018 Kosova realizoi eksport për kokë banori në vlerë prej 1,288 \$, Shqipëria 1,682\$, Bosnja e Hercegovina 2,459\$, Maqedonia 3,337\$, Serbia 3,742 \$, Mali i Zi 3,883\$, BE 17,588\$ në mesatare, Sllovenia 21.747\$ për kokë banori.

Metalet dhe mineralet përbëjnë pjesën e kryesore të vlerës së eksportit, pastaj pijet, plastika, perimet dhe produktet prej lëkure. Një peshë të konsiderueshme të eksporteve e bartin shërbimet. Numri i eksportuesve të shërbimeve është rritur çdo vit. Në pikëpamje të kompleksitetit të mallrave që eksportohen, eksportet nga Kosova përbëjnë mallra të thjeshta, produkte të pafinalizuara, gjysmëprodukte, të gjitha këto me vlerë të ulët shtuese në krahasim me eksportet e disa vende të Ballkanit Perëndimor dhe sidomos të vendeve që janë anëtarësuar në BE, me të cilat fillimisht aspiron të ofrohet dhe barazohet Kosova.

7. Rrethanat dhe disa tregues që karakterizojnë operimin e strukturës ekonomike

Zgjerimi shumë më i shpejtë i shërbimeve dhe rënia relative e pjesëmarrjes së industrisë dhe bujqësisë, prandaj edhe të të punësuarve në këto veprimtari, është shprehur në rënien e shpejtë të prodhimeve vendore në treg duke e përkeqësuar furnizimin e brendshëm dhe aftësinë konkurruese, si dhe bilancin tregtar me jashtë. Sektori i shërbimeve i destinohet kryesisht tregut të brendshëm, me vlerë të ulët të shtuar, prandaj edhe efektet në rritje të ekonomisë mbesin të kufizuara. Struktura ekonomike lëngon edhe në investimet e jashtme direkte, pasi shumica e tyre janë orientuar në veprimtaritë shërbyese, si në banka, telekomunikacion, pasuri të paluajtshme, shërbime të IT-së, tregti me pakicë. Bujqësia në Kosovë karakterizohet kryesisht nga bujqësia e imët (OECD, 2023), me fragmentim të lartë të tokës dhe qasje të ulët në teknologji të reja. Ndotja e ajrit është kthyer në një sfidë akute në të gjitha qytetet kryesore. Ruajtja e burimeve natyrore është kritike për mirëqenien e njerëzve dhe biodiversitetin dhe për zhvillimin e qëndrueshëm. Sfidë e rëndësishme është edhe papunësia afatgjate e të rinjve dhe e grave.

Sektori i bizneseve në Kosovë dominohet nga mikrondërmarrje dhe ndërmarrje të vogla, disa prej të cilave nuk arrijnë të rriten dhe të mbijetojnë si rezultat i konkurrencës. Produktiviteti i punës në Kosovë sipas vlerësimeve të Bankës Botërore, në vitin 2018 ka qenë 31.8 për qind, që e mesatares së Bashkimit Evropian, si i tillë është shumë i ulët dhe jokonkurrenues në këtë treg dhe në tregjet e disa vendeve të tranzicionit (World Bank 2021). Treguesit e Rregullimit të Tregut të Produkteve (PMR) të Organizatës për Bashkëpunim dhe Zhvillim Ekonomik (OECD) dhe Grupit të Bankës Botërore flasin se korniza rregullative në Kosovë përputhet me atë të vendeve të OECD-së dhe BE-së duke nënvizuar se treguesit PMR fokusohen në masat rregullatore “në libra” dhe nuk mbulojnë praktikatat rregullatore informale dhe as zbatimin efektiv të rregulloreve.

Kosova përmes politikave gjithëpërfshirëse të *konkurrencës*, duke përfshirë ligjin e konkurrencës dhe Autoritetin Kosovar të Konkurrencës (AKK) ka bërë progres të rëndësishëm drejt forcimit të kornizës rregullative për konkurrencën me qëllim të forcimit të zbatimit dhe harmonizimit të plotë me Acquis të BE-së.

Evazioni fiskal dhe ekonomia në hije janë dy faktorë që dëmtojnë konkurrencën e shëndoshë dhe shkaktojnë pabarazinë e bizneseve në treg. Indeksi i ekonomisë në hije për Kosovën në vitin 2018 vlerësohej të ishte 39.5 për qind e PBB-së (Mustafa, I., Pula-Shiroka, J., Krasniqi, B. A., dhe të tjerë, 2019). Sipas vlerësimit të Bankës Botërore (Ohnsorge, F., & Yu, S. 2022) konkurrenca nga sektori në hije dëmton pjesën e tregut të firmave formale dhe burimet e disponueshme për të rritur produktivitetin, pasi ato përballojnë kostot e pajtueshmërisë rregullatore të sektorit zyrtar karshi atij në hije që nuk i përmbush obligimet tatimore dhe ato pensionale.

Hendeku i shkathësive i shprehur përmes ofertës së sistemit të shkollimit dhe kërkesave të ekonomisë ka pasoja në produktivitetin e punës dhe në konkurrencë të ndërmarrjet në sektorë të ndryshëm, sikurse edhe në investimet e huaja direkte (ASHAK (2021).

Si pasojë e Pandemisë Covid-19, në vitin 2020, çrregullimi i ndryshimeve të ofertës në mbarë globin, rënia e kërkesës, ndryshimi i natyrës së punës dhe mënyrës së të bërit biznes, u shpreh me pasoja për bizneset. Sipas Krasniqi dhe të tjerë (2021), 64.41 për qind nga bizneset e Kosovës janë deklaruar se pandemia ka pasur ndikime negative dhe se mesatarja e shfrytëzimit të kapaciteteve kishte rënë në 55 për qind në krahasim me vitin paraprak.

Përmirësimi i cilësisë së arsimit është një sfidë madhore për Kosovën. Performanca e nxënësve në vlerësimet ndërkombëtare tregon se Kosova ngec në krahasim me të gjitha vendet e Ballkanit Perëndimor. *Aftësia e Kosovës për inovacion*, në konkurrencën globale del në vendin e 128-të në botë nga 142 vende (ASHAK 2023). Pozita më e ulët e Kosovës është te kërkimi shkencor dhe zhvillimi ku Kosova renditet në vendin e 138-të. Sektori privat mbetet i dominuar nga mikro-ndërmarrjet, të cilat kanë potencial të kufizuar në drejtim të përfitimeve nga produktiviteti, inovacionet dhe eksporti.

Hendeqet e indeksit të infrastrukturës janë të konsiderueshme si në Kosovë, ashtu edhe në të gjithë rajonin. Llogaritur si një distancë nga mesatarja e BE-së, hendeku i Kosovës rezulton afër 60 për qind (IMF 2018). Vlen të theksohet se ka një diferencë të madhe midis vendeve të Ballkanit Perëndimor ku, sikurse Kosova edhe Shqipëria dhe Bosnja e Hercegovina gjenden afër 60 për qind më ulët sesa BE-ja, ndërkaq të tjerët qëndrojnë më mirë.

Perceptimi i firmave në Kosovë *për kufizimet në sektorin e energjisë* sipas Bankës Botërore ishin 59.9 për qind, në Shqipëri 58.7 për qind, kundrejt mesatares së aspiruat 27.4 për qind (World Bank Group

2021). Termocentralet ekzistuese janë të pamjaftueshme për të përmbushur kërkesën aktuale dhe për të siguruar furnizim të besueshëm me energji elektrike. Mungesa e furnizimit të besueshëm me energji është një nga pengesat kryesore për investimet vendase dhe të huaja. Ndërlidhja 400 Kw ndërmjet Shqipërisë dhe Kosovës – ndihmon në zbutjen e luhatjeve të furnizimit me energji elektrike.

8. Struktura ekonomike e vendeve të Ballkanit Perëndimor

Sfida e rëndësishme për transformim strukturor të vendeve të Ballkanit Perëndimor drejt rritjes së të ardhurave dhe të produktivitetit ndërlidhen me: boshllëqet e aftësive dhe shkathtësive, nivelin e ulët të arsimit, mungesën e infrastrukturës dhe energjisë elektrike, konkurrencës në hije, qasjes së dobët në financa, bujqësinë e fragmentarizuar, procesin e digjitalizimit, dobësive të politikave fiskale (shih OECD-së 2023).

Ndjeshmëria e rritjes ekonomike në Mal të Zi në Kosovë dhe në Maqedoninë e Veriut është më e madhe krahasuar me vendet e tjera, për shkak të elasticitetit të ulët të rritjes ekonomike. Kjo u vërejt qartë në vitin 2020, kur nga pasojat e pandemisë Covid-19, Mali i Zi kishte rënie të PBB prej -15.3 për qind për shkak të rënies së aktivitetit të turizmit dhe Kosova pësoi rënie të PBB prej -5.3 për qind si rezultat i mosardhjes së diasporës dhe rënies së sektorit të shërbimeve. Në ekonominë e Ballkanit Perëndimor në vitin 2020, Produkti i Brendshëm Bruto vlerësohet të ketë rënë me -3.3% si pasojë e rënies së kërkesës së brendshme dhe eksporteve (KE, 2021).

Pjesëmarrja e bujqësisë, pylltarisë dhe peshkimit në PBB është më e lartë në Shqipëri (18.6 për qind), kurse vendet e tjera kanë pjesëmarrje shumë më të ulët. Industria, përpos Malit të Zi, ka pjesëmarrje të përfaqshme në PBB në të gjitha vendet e tjera. Pjesëmarrja e shërbimeve është shumë e lartë. Prirja e Mali i Zi me 60.7 për qind. Kosova edhe me gjithë uljen e papunësisë, vazhdon ta ketë papunësinë më të lartë të rinjve deri 24 vjeç, ndërsa qëndron më së miri me normën akoma të ulët të pjesëmarrjes së borxhit publik në PBB.

Tabela 6. Indikatorët kryesorë makroekonomikë (2022) të vendeve të Ballkanit Perëndimor WB₆

Treguesi	Njësi matëse	Shqipëria	Bosnja dhe Hercegovina	Kosova	Mali Zi	Maqedonia e Veriut	Serbia
Rritja e PBB-së ¹	%nga viti në vit	4.8	3.9	4.3	6.4	2.1	2.3
Rritja e PBB-së ¹ (2020)		-3.3	-3	-5.3	-15.3	-4.7	-0.9
PBB për frymë ² (2022)	\$aktuale ndërkomëtare	18,551	20,737	14,723	26,984	20,162	23,911
PBB nominale me çmime rrethëse ³ (2022) \$		6,802	7,585	5,351	9,894	6,59150	9,394
Bujësi, pyllçaria dhe peshkimi, vlera e shtuar ⁴	% PBB-së	18.6	4.7	7.4	6.3	8.1	6.8
Industria dhe ndërtimin, vlera e shtuar ⁵	% PBB-së	21.4	25.2	28.2	13	22.9	23.1
Shërbimet, vlera e shtuar ⁶	% PBB-së	47.8	53.7	44.9	60.7	58.8	52.4
IHD neto ⁶	% PBB-së	6.6	3	6.3	13.5	5.1	7.1
Eks portet e mallrave dhe shërbimeve ⁶	% PBB-së	37.5	48.2	38.5	52.7	74.7	63
Importet e mallrave dhe shërbimeve ⁶	% PBB-së	47.9	62	71.1	76	95.9	74.6
Gjendja e llogarisë rrethëse ⁶	% PBB-së	-5.9	-4.3	-10	-13.2	-6.2	-6.9
Papunësia ⁶	%	11.3	15.4	12.6	15.1	14.5	9.4
Papunësia e të rinjve ⁷	%	27	34	49.5**	25.3	35.5	27.1
Inflacioni ¹	%totalit të fuqisë përdoret të moshës 15-24 Indeksi i çmimeve të konsumit, ndryshimi % (vjetore)	6.7	14	11.6	11.9	14.1	12
Borxhi publik dhe i garantuar publikisht ¹	(%PBB, vlerësim për 2020)	64.4	31.5	19.9	71.7	59.6	55.6
Borxhi i jashtëm ¹	% PBB-së	54.3	60.5	38.2	158.6	84.2	67.9
Kursi i këmbimit (nëse aplikohet monedha vendase/euro) ¹	Vlera	119	196	..	..	61.62	117.5
Flukset hyrëse të remitancave ²	% PBB-së	9.2	10.1	17.1	13.6	3.4	8.8
Burimi: 1 World Bank, Western Balkans, Regular Economic Report No. 24, Fall 2023, 2 World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.KD?locations=WB; 3, World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=WB; 4 World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS; 5 World Bank https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS; 6 European Commission, 2023 [3] EU Candidate Countries' and Potential Candidates' Economic Quarterly (CEEQ) Q3 2023; 7 World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.I524.ZS; 8 World Bank OECD Economic context, https://www.oecd-ilibrary.org/sites/66c185f2-ndex.htm?itemId=content/component/66c185f2-en, OECD 2023							

9. Sfidat e reja të strukturimit të ekonomisë

Pikëpamjet për zhvillimin ekonomik në Bashkimin Evropian shkojnë përtej synimeve të Industrisë 4.0. Në dokumentin e Komisionit Evropian (European Commission 2021), “*Industry 5.0: A Transformative Vision for Europe*” vlerësohet Industria 4.0 dhe arsyetohet nevoja e kalimit në Industrinë 5.0. Industri 4.0, cilësohet si një paradigmë në thelb teknologjike, e përqendruar në objektiva kibernetike-fizike dhe të efikasitetit të shtuar përmes lidhjes digjitale dhe inteligjencës artificiale, por si e tillë nuk është e përshtatshme për një kontekst krize klimatike dhe emergjence planetare dhe as nuk adreson tensionet e thella sociale. Në vështrimin kritik për Industria 4.0 thuhet se i mungojnë dimensionet, sidomos përqaftimi i ekonomisë rrethore; dimensionin social i mirëqenies së punëtorëve; adoptimi i teknologjive që nuk zëvendësojnë, por përkundrazi plotësojnë aftësitë njerëzore; eliminimi i lëndëve djegëse fosile dhe rikthimi i biodiversitetit (KE, 2021). Vizionin e ri të Qeverisë së Bashkimit Evropian (KE) drejt “Industria 5.0” përmbledhet me orientime të reja ekonomike për performancën e industrisë, dizajn të ri për modelet e biznesit, qëllim të ri për transformimin digjital, qasje të reja për politikëbërjen në partneritet me biznesin dhe industrinë, qasje të reja ndaj kërkimit dhe inovacionit, si dhe koherencë vertikale dhe horizontale duke vepruar në të gjitha nivelet e qeverisjes dhe nëpërmjet standardeve ndërkombëtare (Banholzer, V. M. 2022). I përkufizuar si “tranzicion binjak”, si një vizion që synon të lidhë transformimin digjital me qëndrueshmërinë dhe veprimin klimatik, Industria 5.0 pritet të jetë një sfidë e re për ekonominë e zhvilluara, por edhe një synim vëshirë i arritshëm për ekonominë e vogla, jo mjaft të zhvilluara dhe me probleme strukturore.

Përfundime

Zgjerimi shumë më i shpejtë i shërbimeve dhe rënia relative e pjesëmarrjes së industrisë dhe bujqësisë në Produktin e Brendshëm Bruto, prandaj edhe të të punësuarve në këto veprimtari, është shprehur në rënien e shpejtë të prodhimeve vendore në treg duke e përkeqësuar furnizimin e brendshëm, aftësinë konkurruese dhe bilancin tregtar me jashtë. Kanë rënë veprimtaritë prodhuese dhe roli i bujqësisë. Sektori i shërbimeve me vlerë të ulët shtuese, prandaj edhe me efekte të kufizuara në rritje të ekonomisë, i destinohet kryesisht tregut të brendshëm. Struktura ekonomike është determinuar edhe nga investimet e jashtme

direkte, shumica e të cilave kanë ndodhur në veprimtaritë shërbyese, si në banka, telekomunikacion, pasuri të paluajtshme, shërbime të IT-së, tregti me pakicë.

Në këto rrethana ekziston nevoja për politika ekonomike të cilat e fuqizojnë prodhimin e brendshëm, e ulin varësinë nga importi dhe e rrisin pjesëmarrjen në eksportin e produkteve. Përvojat e ekonomive krahasuese tregojnë se në fazën në të cilën gjendet Kosova me PBB për kokë banori, roli prioritar i zhvillimit i takon prodhimit dhe se bazueshmëria e madhe në shërbime është e parakohshme. Në këtë fazë të zhvillimit edhe konkurrenca e jashtme mund të fuqizohet përmes ristrukturimit të thellë të sektorit real duke i dhënë prioritet prodhimit, punësimit dhe investimeve. Fuqizimi i rolit të kapitalit njerëzor kërkon investime në zhvillimin e tij dhe reforma cilësore në arsim për të reduktuar hendekun e ofertës dhe kërkesës së aftësive specifike të punës dhe duke nxitur dhe stimuluar veprimtaritë hulumtuese në zhvillim dhe inovacione.

Është e rëndësishme së madhe nxitja e bashkëpunimit më të ngushtë me Shqipërinë dhe vendet e tjera fqinje në fushën e transportit, energjisë dhe në investime të përbashkëta në infrastrukturë dhe në ekonominë qarkore në zonat kufitare. Për Kosovën mbetet prioritet Agjenda e reformave ekonomike, eksplorimi i përvojave dhe ekspertizave më të mira në Evropë dhe vendet e tjera, të cilat do të ndihmojnë në dinamizmin e zhvillimit të qëndrueshëm ekonomik dhe do ta shkurtojnë kohën e përafrimit me Bashkimin Evropian.

Referencat

- Acemoglu, D. (2008). *Introduction to modern economic growth*. Princeton university press.
- Agjencia e Statistikave të Kosovës - ASK. (2023) Vjetari statistikor i Republikës së Kosovës 2023
- Banholzer, V. M. (2022). „Industry 4.0 “to „Society 5.0 “and „Industry 5.0 “: Value-and Mission-Oriented Poli-cies. *Technological and Social Innovations–Aspects of Systemic Transformation. IKOM WP, 3(2)*, 2022.
- Charokopos, M. (2021). *Building networks of change in the Western Balkans: looking back, moving forward*. European University Institute.
- Constantine, C. (2017). Economic structures, institutions and economic performance. *Journal of Economic Structures, 6(1)*, 1-18.
- Demekas, D. G., Herderschee, J., & Jacobs, D. F. (2002). Kosovo. *Institutions and Policies for Reconstruction and Growth, Washington, FMI*.
- Doyle, E. (1997) „Structural Change in Ireland“, *Journal of Economic Studies, 24*: 58 - 68.
- European Commission, 2023[3]) EU Candidate Countries’ and Potential Candidates’ Economic Quarterly (CEEQ) Q3 2023; 7 World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS>
- European Commission, 2023[3]) EU Candidate Countries’ and Potential Candidates’ Economic Quarterly (CEEQ) Q3 2023;
- European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, Renda, A., Schwaag Serger, S., Tataj, D. et al., *Industry 5.0, a transformative vision for Europe – Governing systemic transformations towards a sustainable industry*, Publications Office of the European Union, 2021, fq. 5,6,7, <https://data.europa.eu/doi/10.2777/17322>
- Foster--McGregor, N., & Verspagen, B. (2016). The role of structural change in the economic development of Asian economies. *Asian Development Review, 33(2)*, 74-93.
- IMF Country Report No 18/31, Republik of Kosovo 2018
- IMF Country Report No. 23/54, January 2023, REPUBLIK OF KOSOVO, fq, 3
- Jackson R.W., Rogerson P., Plane D., and Huallachain O. B., 1990, “A Causative Matrix Approach to Interpreting Structural Change”, *Economic Systems Research, 2(3)*:259-269.
- Kaldor, N. (1966). Causes of the slow rate of economic growth of the United Kingdom. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 1984
- Kenessey, Z. (1987). The primary, secondary, tertiary and quaternary sectors of the economy. *Review of income and wealth, 33(4)*, 359-385.

- Krasniqi, B. A., Kryeziu, L., Bağiş, M., Kurutkan, M. N., & Idrizi, S. (2021). COVID-19 and SMEs in Kosovo: Assessing effect and policy preferences. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 26(01), 2150005.
- Lavopa, A. M. (2015). Structural transformation and economic development: can development traps be avoided?.
- KSAK (1986). Plani Shoqëror Afatgjatë i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës për periudhën prej vitit 1986 deri në atë 2000, Kuvendi i KSAK
- Muhamet Mustafa, Artane Rizvanolli, Alban Hashani, Alban Zogaj, Lumir Abdixhiku, Fadil Aliu, Besnik Krasniqi, Durim Hoxha, (2008). PRIVATIZATION AND POST – PRIVATIZATION IN KOSOVA: GLASS HALF EMPTY OR HALF FULL,
- Mustafa, I., Pula-Shiroka, J., Krasniqi, B. A., Ramadani, V., & Kryeziu, L. (2023). Informal Entrepreneurship in Kosovo: An Institutionalist Approach. In *Entrepreneurship Development in the Balkans: Perspectives from Diverse Contexts* (pp. 151-169). Emerald Publishing Limited.
- Mustafa, I., Shiroka Pula, J., Islami, H., Berishaj, A., Krasniqi, B., Pula, L., & Aliu, M. Hendeku i shkathtësive dhe zhvillimi i nNVM-ve në Kosovë. Analizë empirike. Raporti kërkimor, ASHAK 2021
- Nellis, J. R. (1999) *Time to rethink privatization in transition economies?* (Vol. 38). World Bank Publications.
- Nelson R, Winter S (1990) An evolutionary theory of economic change. Harvard University Press, Cambridge, Schumpeter J (2008) Capitalism, socialism and democracy. Harper Perennial Modern Classics, New York
- Nübler, I. (2014). A theory of capabilities for productive transformation: Learning to catch up. *Transforming Economies*, 113.
- OECD (2022), SME Policy Index Western Balkans and Turkey 2022. Assessing the implementation of the Small Business Act for Europe, SME Policy Index, OECD Publishing, paris, <https://doi.org/10.1787/b47d15f0-en>.
- OECD 1.Economic context, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/66c185f2-ndex.html?itemId=/content/component/66c185f2-en>, OECD 2023
- OECD (2019). UNLEASHING THE TRANSFORMATION POTENTIAL FOR GROWTH IN THE WESTERN BALKANS
- Ohnsorge, F., & Yu, S. (2022). *The long shadow of informality: Challenges and policies*. World Bank Publications. Fq. 137-140
- Përcaktimi i ndryshimeve strukturore të ekonomisë së KSA të Kosovës, Studim në përgatitje të planit të zhvillimit për periudhën 1991-1995
- Reinert E (2008) How rich countries got rich and why poor countries stay poor. Public Affairs

- Riinvest (2005) profili socio-ekonomik i Kosovës dhe sfidat e zhvillimit. Prishtinë
- Simon Kuynets (1973) Modern Economic Growth: Findings and Reflections By *: American Economic Association Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1914358>.
- Sunita Kikeri John Nellis Mary Shirley, August 1992, WORLD BANK PUBLICATION PRIVATIZATION
- Thakur, S. K. (2011). Fundamental economic structure and structural change in regional economies: A methodological approach. *Région et développement*, 33, 9-38.
- Toward Stability and Prosperity, A program for Reconstruction and Recovery in Kosovo, November 3, 1999, prepared by European Commission and the World Bank in Support of the United Nations Mission in Kosovo, fq 7
- Tregenna, F. (2015). *Deindustrialisation, structural change and sustainable economic growth*. UNU-MERIT.
- World Bank (2001), Economic and Social Reforms for Peace and Reconciliation
- World Bank 2001 Economic and Social Reforms for Peace and Reconciliation
- World Bank Group (2021) Gearing up for a More Productive Future,
- World Bank. (2021). *Removing Regulatory Barriers to Competition Kosovo Country Economic Memorandum*. World Bank.
- World Bank. Western Balkans, Regular Economic Report No.24, Fall 2023,

Hivzi Islami

GËNJESHTRAT E REGJIMIT SERB PËR DISKRIMINIMIN EKONOMIKO-SOCIAL TË SERBËVE NË KOSOVË PAS VITIT 1981

Abstrakt

Hegjemonizmi serbomadh nuk kishte hequr kurrë dorë nga rrënimi i Jugosllavisë komuniste dhe krijimi i Serbisë së Madhe dhe atë përmes rrugës së gjakderdhjes. Serbia dhe serbët vetëm prisnin vdekjen e Titos (1892-1980). Duhej të gjenin vetëm shkas për rrënimin e ish-shtetit, ndërsa Kosova ishte hallka më e dobët në gjithë sistemin e ish-Federatës edhe pse me Kushtetutën e vitit 1974 ishte element konstitutiv i kësaj Federate, me të drejtë të vetos. Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë ishin preteksti më i përshtatshëm për rrënimin e plotë të autonomitetit (federativ) dhe suprimimin e të gjitha organeve legale e kushtetuese të Kosovës dhe përdorimi i dhunës policore dhe ushtarake ndaj shqiptarëve. Duke menduar se Serbia do të ndalet në Kosovë, të gjitha veprimet e saj ishin të mbështetura nga ish-republikat dhe organet federative. Shpifën tezën mbi pozitën diskriminuese, degraduese dhe inferiore të Serbisë e të serbëve në planin juridik, ekonomik dhe politik. Pasi demonstratat e vitit 1981 në Kosovë i kualifikuan si “kundërrevolucionare”, e lansuan gënjeshtrën për “diskriminimin” dhe “terrorin” e shqiptarëve ndaj serbëve të Kosovës me qëllim të shpërnguljes së tyre. Me këto gënjeshtra arritën t’i realizonin objektivat e tyre ndaj Kosovës dhe shqiptarëve, por më vonë edhe ndaj popujve të tjerë. Asnjë e dhënë nuk fliste në favor të tezës se serbët dhe malazezët ishin të diskriminuar, ndërsa shqiptarët të privilegjuar në Kosovë. Përkundrazi, në të gjithë indikatorët e zhvillimit, serbët dhe malazezët ishin më të privilegjuar (në punësim në sektorin shoqëror, në pjesëmarrje në banesat shoqërore, në normën e urbanizimit, në vendimmarrje politike, në arsim, kulturë, në administratë etj.). Në artikull me të dhëna dhe fakte konkrete zyrtare të kohës demantohen të gjitha gënjeshtrat serbe.

Fjalët çelës: Hegjemonizmi serb, rrënimi i autonomitetit të Kosovës, gënjeshtrat për diskriminimin dhe shpërnguljen e serbëve, privilegjet e serbëve, diskriminimi i shqiptarëve, dëbimi i shqiptarëve.

Koha po rrjedh, brezat po shkojnë, natyra e jetës është e tillë që të rinjtë shikojnë përpara, historia nuk u bënë përshtypje – mbamendja jonë po venitet! Faktori demografik zbardh shumëçka: kur të vështrohet piramida e popullsisë sipas moshës rezulton se brezat e lindura në fillim të viteve 20 të shek. të kaluar dhe një pjesë e mirë e atyre të viteve 30 nuk jetojnë më – ky kontingjent përbën të paktën 1/5 e popullatës. Ndërkaq, brezave të lindura pas gjysmës së viteve ‘70 e 80 u kujtohen vetëm vitet e luftës 1998-1999, por jo edhe vitet shumë të rënda 1981-1991 në Kosovë dhe për shqiptarët. Ky kontingjent përbën diku më

shumë se gjysmën e popullatës së Kosovës – fjala është për gjendjen demografike që lexohet në piramidë, e cila tregon të kaluarën, të tashmen dhe të ardhmen demografike të një popullate konkrete në harkun kohor njëshekullor.

Pas vitit 1981 Kosova dhe shqiptarët përjetuan një rënie në të gjitha fushat, të përcjellë me diferencime, ndjekje, izolime policore, mbyllje të institucioneve politike, juridike, ekonomike, arsimore e shëndetësore, përjashtime masive të shqiptarëve nga puna, intensifikim të dhunës, të arrestimeve arbitrare, të burgosjeve deri te suprimimi i autonomitetit etj. Pas vitit 1981 e deri në shkatërrimin e ish-Jugosllavisë Kosova u shndërrua në koloni dhe zonë të okupimit klasik serb, të mbështetur pa asnjë rezervë nga i tërë ish-shteti. Vetëm në vitet 1981-1988 rreth 600.000 shqiptarë u trajtuan nga organet policore. I thashë kryetarit të Këshillit Organizues, prof. Isa Mustafës, a ka vend një temë e tillë në Program, meqë nuk lidhet drejtpërdrejt me temën bosht, por është një rast që të kujtohen gënjeshtat monstruoze serbe kundër shqiptarëve për qëllime politike. Ai e mirëpriti këtë temë, prandaj ajo u bë edhe pjesë e programit të Simpoziumit.

Pasqyrë e shkurtër e indikatorëve themelorë të zhvillimit të Kosovës

Viti 1945 e gjeti Kosovën me një shkallë shumë të ulët të zhvillimit ekonomik dhe shoqëror dhe socializmi këtu nisi të ndërtohej pothuajse pa asnjë bazë materiale të shoqërisë. “Ajo hyri në periudhën e ndërtimit socialist me përafërsisht 90% të popullsisë shqiptare analfabete dhe me prodhimtari të prapambetur, kryesisht natyrale të tipit parakapitalist. Nga bujqësia jetonte më shumë se 80% e popullsisë së Kosovës”.¹ Kosova kishte më se 85% të popullsisë rurale dhe po aq të popullsisë agrare, ku dominonte prodhimtaria bujqësore në prodhimin shoqëror të vendit, duke mos poseduar asnjë objekt industrial. Gjendja ekonomike dhe sociokulturore ishte pothuajse e njëjtë sikurse në dhjetëvjetëshat e parë të shek. XX, ku shumë segmente të jetës familjare dhe prodhuese karakterizoheshin me mbeturina të bollshme të shoqërisë feudale.²

¹ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi, 1918-1985*, III dopunjeno izdanje, “Školska knjiga”, Zagreb, 1985, f. 497.

² H. Islami, Fshati i Kosovës - *Kontribut për studimin sociologjiko-demografik të evolucionit rural*, “Rilindja”, Prishtinë, 1985, ff. 25-30.

Në Planin e parë pesëvjeçar të zhvillimit 1947-1951 në Kosovë u vunë kornizat shumë të ngushta të zhvillimit ekonomik (industria e tje-gullave, e tullave dhe e gëlqeres, industria e drurit dhe furrat e bukës, zeja e qilimave dhe e llamarinës), ndërsa “Trepça” dhe minierat e tjera ishin nën planin dhe kontrollin e Serbisë dhe të Jugosllavisë.³ Deri në fund të viteve 50 të shekullit të kaluar Kosova edhe në pikëpamje ekonomike trajtohej si problem brendaserbian, ndërsa pasojat ishin ngecja e vazhdueshme në raport me territoret e tjera të ish-Jugosllavisë. Vetëm pas vitit 1956 Kosova trajtohet si rajon jo mjaft i zhvilluar i Jugosllavisë, ndërkaq Bosnja e Hercegovina, Maqedonia dhe Mali i Zi që nga fillimi merrnin mjete të garantuara të shtetit, pa obligim kthimi.⁴

Industrializimi inicial e përfshiu Kosovën vetëm në fillim të viteve 60 dhe lidhej me Planin pesëvjeçar 1957-1961. Por ky zhvillim nuk kishte ndikim të madh në transformimin e përgjithshëm shoqëror dhe veçanërisht jo në rrjedhat demografike për arsye se vëllimi i investimeve ishte jo vetëm i vogël, por edhe shumë i njëanshëm: investohej më tepër në industrinë ekstraktive e të lëndëve të para (metalurgjia e ngjyrosur në bazë të plumbit e zinkut) dhe në energjetikë (thëngjilli), degë dominante në strukturën e ekonomisë së Kosovës. Këto degë kërkonin kapital të lartë organik, por kishin aftësi të vogël akumuluese e riprodhuese, pa efekte të mëdha në rritjen e normës së punësimit, veçanërisht të femrave, ndërsa kishin ndikim të madh në ndotjen e mjedisit jetësor. Orientimi i politikës së investimeve në zhvillimin e industrisë ekstraktive dhe të energjetikës⁵ në Kosovë dominoi gjatë gjithë pjesës

³ N. Bashota, “Ekonomia e KSA të Kosovës dhe transformimi i saj në shoqërinë socialiste”, *“Përparimi”*, nr. 6, Prishtinë, 1984, ff. 821-822.

⁴ M. Limani, *Investicije i privredni razvoj Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo*, “Biblioteka Posebna izdanja Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva APK”, Priština, 1980, ff. 227-235.

⁵ Për shembull, lidhur me prodhimin e plumbit e të zinkut dhe shkallën e finalizimit të tyre në Kosovë, si dhe me çështjen e rrymës elektrike, ekspertët tonë të ekonomisë në fillim të viteve 70 të shek. XX theksonin “...se më se 90% të prodhimit të vet të papërpunuar të plumbit dhe të zinkut Kombinati “Trepça” ua shet blerësve jashtë rajonit të Kosovës. Pjesa që shkon për t’i plotësuar nevojat e vendit tonë nuk shitet sipas çmimeve të tregut botëror, por me çmime të brendshme, të caktuara me marrëveshje, të cilat shpeshherë janë (gjër 20%) nën çmimet botërore...Nuk është aspak më e mirë gjendja në Kombinatin “Kosova”, i cili pothuajse $\frac{3}{4}$ e energjisë elektrike i eksporton në RS të Maqedonisë dhe në RS të Serbisë...Energjia elektrike që eksportohet sidomos në Maqedoni është e shitur me çmime 2-3 herë më të ulëta sesa që e shesin kombinatat e tjera të këtij lloji. Një pjesë e energjisë elektrike, e cila i përcillet elektroekonomisë së Serbisë realizohet me çmime gjithashtu shumë të ulëta në krahasim me çmimet me të cilat ne e blejmë të njëjtën energji elektrike nga elektrodistribucioni i Serbisë” (Xh.

së dytë të shek. XX dhe si destinim kryesor ishte përmbushja e nevojave të zhvillimit industrial të Serbisë e të ish-Jugosllavisë.⁶ Këto pasuri të Kosovës konsideroheshin me interes ekonomik-strategjik për Serbinë dhe Jugosllavinë.⁷

Deri në përfundim të shek. XX zhvillimin ekonomik dhe shoqëror të Kosovës e karakterizonin tri probleme të mëdha dhe në kontinuitet: struktura jo e volitshme e ekonomisë, aftësia e dobët akumuluese dhe papunësia.⁸ Numri absolut i popullsisë bujqësore rritej vazhdimisht; nga mungesa e industrializimit dhe dominimi i strukturës kryesisht klasike agrare rezultoi një tip jo i volitshëm i strukturës ekonomike të popullsisë aktive, me dominim të sektorit primar, që u reflektua edhe në veçoritë e tjera të popullsisë dhe në rrjedhat e urbanizimit. Popullsia merrej me bujqësi dhe blegtori ekstensive; mbilleshin kultura të ndryshme agrare, kultivimi i të cilave varej kryesisht nga kushtet klimatike e pedologjike dhe konfiguracioni i terrenit, sikurse në vitet 30 të shek. XX.⁹ Deri vonë një numër i madh i fshatrave ishin të paelektrifikuara: në vitin 1965, p. sh., pa dritë elektrike ishin më se 1.000 fshatra ose 70% e tyre.¹⁰ Ndërsa, në fillim të vitit 1983 rrymë elektrike ende nuk kishin 83 fshatra ose 6% e tyre.¹¹

Kosova edhe në pikëpamje absolute edhe relative ishte territori më i pazhvilluar në të gjitha fushat në ish-Jugosllavi dhe dallimet gjithnjë

Bakraçi, “Pozita e KSA të Kosovës si faktor i diferencimeve interregjonale”, *Economia*, nr. 2, Instituti Ekonomik, Prishtinë, 1973, f. 159).

⁶ I. Mustafa, “Zhvillimi ekonomik deri në vitin 1999”, *Kosova – Vështrim monografik*, ASHAK, Prishtinë, 2011, ff. 301-307.

⁷ *Aktuelni problemi proizvodne strukture Kosova*, “Ekonomski institut”, Beograd, 1971, f. 42 e tutje.

⁸ N. Bashota, “Osnovni problemi privrede Kosova”, *Pogledi (Kosovo danas i sutra)*, Split, 1988, pp. 405-418.

⁹ Toka punohet në mënyrë shumë primitive, me parmendë dhe shumë pak me plug, kurse si fuqi tërheqëse ishin kafshët. Sipas disa burimeve, në vitin 1939 rreth 60% të bujqve përdornin parmendën, ndërkaq gjithsej kishte 4 traktorë, 5 makina mbjellëse, 6 makina korrëse, 145 makina shirëse, 242 trierë dhe 11 makina të tjera bujqësore (*Proizvodne snage NR Srbije*, Beograd, 1953, f. 158).

¹⁰ *Konferenca IX Krahinore e LKS për Kosovë e Metohi*, Prishtinë, 1965; *Revista Kosova*, 11, Instituti i Historisë, Prishtinë, 1972, f. 34. Në vitin 1972 650 fshatra ose 45% e tyre ishin pa rrymë elektrike (*Regionalni prostorni plan SAP Kosovo, Faza B – predkoncept*, “Zavod za urbanizam i projektovanje”, Prishtina, 1972, f. 34); në fund të vitit 1979 mbetën pa dritë elektrike 249 fshatra ose 18% të tyre (“Edhe 249 fshatra të paelektrifikuara”, “*Gazeta e delegatëve*”, nr. 57, Prishtinë, 28 dhjetor 1979).

¹¹ “Ekzistojnë mundësi reale për kryerjen e elektrifikimit të fshatrave deri në fund të vitit 1983”, “*Gazeta e delegatëve*”, nr. 173, Prishtinë, 5 mars 1983, f. 6.

shtoheshin. P. sh. nga gjysma e viteve 80 ajo ishte gjashtë herë më pak e zhvilluar se Sllovenia, katër herë më pak e zhvilluar se Kroacia e Vojvodina, tri herë më pak se Serbia dhe mesatarja e ish-Jugosllavisë dhe dy herë më pak e zhvilluar se ish-republikat e tjera jo mjaft të zhvilluara (BeH, Mali i Zi dhe Maqedonia). Në vitin 1970 brutoprodhimi kombëtar për kokë banori në Slloveni ishte 1.550 \$, ndërsa në Kosovë pesë herë më i ulët ose rreth 300 \$ (ish-Jugosllavia 860 \$). Meqenëse dallimet në nivelin e zhvillimit midis Kosovës dhe territoreve të tjera të ish-Jugosllavisë gjithnjë e më shumë thelloheshin njerëzit në pamundësi që të gjenin punë në Kosovë shkonin në rajonet e zhvilluara të Serbisë, Sllovenisë dhe në botën e jashtme.¹² Sllovenia p. sh. kishte arritur ta reduktohte përqindjen e popullsisë bujqësore në rreth 20% në vitin 1971 (Kosova 51,1%) dhe në më pak se 10% në vitin 1981 (Kosova 24.6%). Niveli i kësaj popullsie në Slloveni ishte më i ulët më 1948 (46,7%) sesa në Kosovë në vitin 1971. Sllovenia kishte arritur tipin më të volitshëm të strukturës ekonomike në ish-Jugosllavi, me rënie të konsiderueshme të sektorit primar dhe me rritje të ndjeshme të sektorit sekondar dhe terciaro-kuartar dhe pas saj vinin Kroacia e të tjerat, ndërsa Kosova mbeti në fund të shkallës ekonomike me dominimin e sektorit primar deri në vitet në vitet 70 dhe me rritje të ndjeshme të numrit absolut të popullsisë bujqësore, që konsiderohet si fenomen më i pavolitshëm në procesin e zhvillimit ekonomik (tepricat agrare).¹³

Kriza politike nisi në Kosovë me qëllim të rrënimit të ish-Jugosllavisë

Hegjemonizmi serb moti ishte përgatitur për rrënimin e Jugosllavisë komuniste. E prisnin vetëm vdekjen e Titos; ai vdiq më 4 maj 1980. Kriza politike nisi në Kosovë në mars të vitit 1981 në formë të konfrontimit të Serbisë me shqiptarët, por më vonë edhe me popujt e tjerë. Në gjithë sistemin e ish-Jugosllavisë Kosova ishte hallka më e dobët dhe këtu ishte mundësia më e përshtatshme për fillimin e rrënimit të ish-shtetit. Pas aneksimit të Kosovës me dhunë në vitin 1989, faktikisht u paralizua funksionimi kushtetues dhe legal i Kuvendit të Jugosllavisë, meqenëse Kosova me Kushtetutën e vitit 1974 kishte shkallë të lartë të pavarësisë nga Serbia dhe ishte element konstitutiv i ish-Federatës,

¹² Më gjerë në: H. Islami, *Studime demografike – 100 vjet të zhvillimit demografik të Kosovës*, ASHAK, Prishtinë, 2008, ff. 209-252.

¹³ H. Islami, *Po aty*.

sikundër që kishte të drejtën e vetos në këtë Federatë.¹⁴ Suprimimi me dhunë i autonomisë së Kosovës në mars të vitit 1989 dhe rrënimi i të gjitha institucioneve të shoqërisë kosovare tregonin qartë se regjimi serb kishte për qëllim jo vetëm okupimin dhe forcimin e sistemit kolonialist në Kosovë, por degradimin sistematik të shqiptarëve, varfërimin, rrezikimin e ekzistencës biologjike dhe dëbimin në masë, sikurse në pjesën e parë të shek. XX. Pas vitit 1981 Kosova dhe shqiptarët përjetuan një rënie në të gjitha fushat, të përcjellë me diferencime, ndjekje, mbyllje të institucioneve, përjashtime masive nga puna, dhunë, burgosje,¹⁵ me nxjerrje të dhjetëra ligjeve speciale për shqiptarët etj. Pasi ua mbylli edhe shkollat e fakultetet, shqiptarët i organizuan institucionet paralele, kryesisht sistemin e arsimit, i cili funksiononte në më se 3.000 objekte private dhe kjo ishte rezistenca më e madhe civile në Europë!

Kualifikimi i demonstratave të vitit 1981 si “kundërrevolucionare”, kishte pasoja të rënda për Kosovën,¹⁶ që shërbeu si pretekst për suprimimin e institucioneve kushtetuese-juridike e politike, ekonomike, sociale, arsimore, shkencore, shëndetësore etj. të Kosovës dhe ndjekjen sistematike dhe dhunën ndaj shqiptarëve. Shpifën edhe tezën mbi pozitën diskriminuese, degraduese e inferiore të Serbisë e të serbëve në planin ekonomik, politik e juridik në tërë ish-Jugosllavinë. Ndërsa gënjeshtra e dytë e madhe që e lansoi Serbia në gjithë ish-shtetin dhe para botës ishte “diskriminimi” i serbëve dhe malazezëve në rrafshin politik, juridik, ekonomik dhe social në Kosovë dhe shpërngulja e tyre nën “presion” të shqiptarëve. Të bindura se Serbia do të ndalet në Kosovë, ish-republikat joserbe dhe e gjithë ish-Federata i dhanë përkrahje të plotë veprimeve policore e ushtarake dhe e ndihmuan materialisht represionin dhe segregacionin ndaj shqiptarëve. Millosheviqi e shfrytëzoi mirë këtë përkrahje të ish-Jugosllavisë dhe duke manipuluar me mitin për Kosovën dhe duke i instrumentalizuar serbët e Kosovës, e forcoi

¹⁴ Jugosllavia e Versajës (1918-1919), ashtu siç u krijua mbi bazë të forcës ushtarake dhe të politikës hegjemoniste serbe, ashtu edhe u shkatërrua nga veprimi i konceptit të shtetit unitarist e hegjemonist. (Më gjerë në: P. Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Fayard, Paris, 1992).

¹⁵ Këto të dhëna i kumtoi përgjegjësi i Policisë së Kosovës Rrahman Morina para delegatëve të KSA të Kosovës (*Rilindja*, 15. 10. 1988, Prishtinë).

¹⁶ “Klasa politike jugosllave ra në provim në Kosovë. Nga presioni i një pjese të kreut politik jugosllav (si Llazar Mojsov, kuadër nga Maqedonia, Raif Dizdareviq nga BeH, etj. - H. I-A. Ejupi.), por edhe të atij serb, edhe udhëheqja e Kosovës e pranoi, ndoshta me gjysmëzëri, por e pranoi fatkeqësisht, vlerësimin se demonstratat ishin kundërrevolucionare” (Llatinka Peroviq në bisedë me gazetarin Skënder Latifi. Shih botimin: S. Latifi, *Ashtu ka qenë*, “Qendra Multimedia”, Prishtinë, 2021, f. 82).

pushtetin. Ish-Federata e dha edhe pëlqimin që në Kosovë të vihej gjendja e jashtëzakonshme, të likuidohej me forcë autonomia federale, të vendosej sistemi diskriminues e kolonial dhe të stimulohej politika e kolonizimit të serbëve dhe e spastrimit etnik të shqiptarëve me qëllim që të ndërrohej struktura etnike e Kosovës. Politika e dëbimit të shqiptarëve vazhdoi gjatë gjithë gjysmës së parë të shekullit XX, por dhe pas Luftës II Botërore preokupim kryesor i Serbisë dhe i ish-Jugosllavisë ishte që problemi i shqiptarëve përsëri të zgjidhej me shpërngulje në Turqi, kryesisht në shkretëtirat e Anadollisë dhe me asimilim.

Deri më 1991 Europa dhe e gjithë bashkësia ndërkombëtare ishin indiferente ndaj dhunës në Kosovë dhe me pranimin e gjendjes faktike, të krijuar pas suprimimit të autonomisë federale, faktori ndërkombëtar e mbështeti fait accompli politikën (politikën e aktit të kryer), që e kurajonte Serbinë në sjellje edhe më agresive ndaj shqiptarëve, ndërsa Millosheviqin e pranonte si një njeri të paqes, duke i bërë koncesione të vazhdueshme deri në fillim të vitit 1999; ky fakt e largonte Serbinë nga dialogu serioz me shqiptarët.¹⁷

Serbët dhe malazezët më të privilegjuarit, shqiptarët më të diskriminuarit

Edhe nga rrjedhat e pavolitshme në rrafshin e zhvillimit ekonomik kryesisht u goditën shqiptarët si shumicë dërmuese e popullsisë, prandaj edhe kjo ishte një gënjeshtër e madhe e Serbisë. Asnjë e dhënë nuk fliste në të mirë të tezës se serbët dhe malazezët në vitet 70 e 80 të shekullit të kaluar ishin të diskriminuar, ndërsa shqiptarët si shumicë e popullsisë të privilegjuar. Sa i përket normës së punësimit në sektorin shoqëror, malazezët dhe serbët ishin më të privilegjuarit, ndërsa shqiptarët, në raport me numrin e popullsisë, gjendeshin shumë pas tyre!¹⁸ Në vitin 1958 nga gjithsej 55.490 veta të punësuar në sektorin shoqëror, 26.247 ose 43,7% ishin shqiptarë, ndonëse sipas regjistrimit zyrtar të popullsisë në vitin 1961 në përbërjen e popullsisë merrnin pjesë me 67,0%. Nga fillimi i viteve 70 dhe veçanërisht me nxjerrjen e Kushtetutës së vitit 1974, kur Kosova fitoi një shkallë më të lartë të pavarësisë nga Serbia, si element konstitutiv i ish-Federatës, me të drejtë të vetos,

¹⁷ W. Zimmermann, *Burimet e një katastrofe*, Tiranë, 1996, f. 230-231.

¹⁸ Shih më hollësisht në: N. Bashota, "Osnovni problemi privrede Kosova", "Časopis "Pogledi" (Kosovo danas i sutra)", Split, 1988, pp. 411-417.

ajo arriti dhe një shkallë të konsiderueshme në planin e zhvillimit ekonomik, shoqëror, arsimor-edukativ, shëndetësor etj. Në veçanti arsimit i të gjitha niveleve ishte në ekspansion. Në vitin 1984 numri i shqiptarëve të punësuar në sektorin shoqëror përbënte 68,4% nga numri i përgjithshëm i të punësuarve, ndërsa në popullsi merrnin pjesë me 77,4% (1981). Ndërkaq, te serbët raporti ishte 22,5% në punësim ndaj 13,2% në popullsi (malazezët 3,3%:1,7%).¹⁹

Numri absolut i serbëve të punësuar në sektorin shoqëror ishte në rritje të vazhdueshme në gjithë periudhën e pasluftës. P. sh. në vitin 1970 32.739, më 1980 45.183 dhe në vitin 1986, në kohën e histerisë antishqiptare, 48.429 (në periudhën 1970-1986 punësimi i tyre kishte shënuar rritje për 47,9%). Sipas regjistrimit të vitit 1971 norma e punësimit ishte te malazezët 22,7, te serbët 14,3, te shqiptarët 5,8 dhe te turqit 5,0 (mesatarja kosovare 7,8), ndërsa në vitin 1981 kjo normë rritet te të gjithë, por shumë më e lartë ishte te malazezët (27,5) dhe serbët (21,5) sesa te shqiptarët (9,3) dhe turqit (17,9). Ose, në vitin 1971, në sektorin shoqëror ishte i punësuar çdo i katërti malazias, çdo i shtati serb, çdo i nënti turk dhe çdo i shtatëmbëdhjeti shqiptar (mesatarja e Kosovës 8,9). Serbët dhe malazezët më tepër ishin të punësuar në administratë, në polici dhe në organe të Sigurimit Shtetëror (UDB),²⁰ në drejtorate, në banka, në kontabilitet, në mbrojtjen sociale e shëndetësore, në ish-BVI-të, pastaj në vende udhëheqëse, në tregti, komunikacion, hotelieri dhe në veprimtaritë sekondare, ndërsa shqiptarët më tepër në veprimtaritë e sektorit primar (profesionet bujqësore) dhe në kurbet (ish-Jugosllavia dhe bota e jashtme).²¹

Serbët dhe malazezët kishin shkallë më të lartë të urbanizimit dhe normë më të ulët të ruralitetit në Kosovë. Sipas regjistrimit të vitit 1961 në qytete jetonin 36,3% të malazezëve dhe 20,3% të serbëve, ndërsa në vitin 1981 këto përqindje rriten te malazezët në 70,0% dhe te serbët në 38,1%. Shqiptarët, përkundrazi, kishin shkallë më të ulët të urbanizimit dhe më të lartë të ruralitetit në Kosovë: në vitin 1961 16,7% dhe më

¹⁹ H. Islami – A. Ejupi, *Gjeopolitika, kufiri, konflikti – Politikat hegjemoniste, kolonialiste dhe kolonizuese serbe ndaj Kosovës dhe shqiptarëve*, ASHAK, Seksioni i Shkencave Shoqërore, Libri 76, Prishtinë, ff. 164-165.

²⁰ Përbërja kombëtare e të punësuarve në polici dhe në organet e shërbimit të sigurimit (UDB-a) p. sh. në vitin 1956 ishte kështu (në %): në polici shqiptarët 31,3 (në popullsi 64,9), serbët 60,8 (23,5) dhe malazezët 7,9, (3,9), ndërsa në organet e sigurimit shtetëror shqiptarët 13,3, serbët 58,3 dhe malazezët 28,3 (Burimi: *Revista "Intervju"*, 4. IX. 1987, f. 68; sipas B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Plava biblioteka, Globus, Zagreb, 1988, f. 62).

²¹ H. Islami – A. Ejupi, Po aty.

1981 28,9% e tyre jetonte në qytet (mesatarja kosovare 19,7% dhe 24,4%). Serbët dhe malazezët ishin të koncentruar në bërthamat e qendrave urbane, kryesisht në banesa shtetërore (mënyra urbane e jetës), kurse shqiptarët në periferitë e qyteteve dhe kryesisht në shtëpi private, shpeshherë pa elemente të sistemeve urbane (mënyra rurale e jetës). Sipas regjistrimit të vitit 1981, nga numri i përgjithshëm i banesave në pronësinë shoqërore në Prishtinë (8.075 banesa, që përbënte 1/3 e fondit të Kosovës), 41,0% u takonte shqiptarëve (ndaj 70,1% në popullsinë e qytetit), 38,0% serbëve (ndaj 15,6% në popullsi), 11,0% malazezëve (ndaj 3,8% në popullsi), 3,0% myslimanëve (ndaj 2,3% në popullsi), 2,0% turqve (ndaj 1,7% në popullsi) dhe 1,0% romëve (ndaj 1,4% në popullsi). Banesa shoqërore më tepër kishin malazezët (84,7% e tyre), “jugosllavët” (82,7%), serbët (70,3%) dhe myslimanët (60,5% të tyre), ndërsa më pak shqiptarët (26,9%) dhe turqit (35,9%).²²

Struktura kombëtare e të punësuarve në KSA të Kosovës në vitin 1984²³

Përkatësia kombëtare	Numri i përgjithshëm i popullsisë	Të punësuar në sektorin shoqëror	Të punësuar në 1000 banorë	Personat që kërkonin punë
Numri i popullsisë në KSAK	1.720.000	205.259	119	107.351
	100%	100%	11.9%	100%
Shqiptarët	1.331.280	140.310	105	85.109
	77.4%	68.4%	10.5%	79.3%
Serbët	227.040	46.249	204	14.131
	13.2%	22.5%	20.4%	13.2%
Malazezët	29.240	6.746	233	1.410
	1.7%	3.3%	23.3%	1.3%
Muslimanët	63.640	4.534	71	2.267
	3.7%	2.2%	7.1%	2.1%
Turqit	13.760	2.689	195	765
	0.8%	1.3%	19.5%	0.8%
Romët	37.840	2.717	72	2.385
	2.2%	2.2%	7.2%	2.2%
Të tjerët	17.200	2.014	118	1.283
	1%	1%	11.8%	1%

²² *Sociološka studija grada Prištine*, “Ekonomski institut”, Priština, 1986, ff. 40-41.

²³ *Vjetari Statistikor i KSA të Kosovës*, 1985, “Enti Statistikor i Kosovës”, Prishtinë, Dhjetor 1985, ff. 60-65.

Gëneshtrat serbe në rrafshin e migrimeve të popullsisë

Në shumë vende të botës pas Luftës II Botërore, përfshirë edhe ish-Jugosllavinë ndodhën lëvizje masive hapësinore dhe sociale të popullsisë në drejtime të ndryshme dhe veçanërisht nga fshati në drejtim të qendrave të mëdha me funksione të fuqishme ekonomike, politike dhe kulturore dhe sidomos drejt metropoleve të ish-republikave dhe ish-krahinave socialiste autonome. Brenda ish-Jugosllavisë migrimet u nxitën para së gjithash nga dallimet në nivelin e zhvillimit ekonomik dhe shoqëror midis republikave, krahinave, komunave dhe territoreve të gjera apo të ngushta, veçanërisht dallimet midis vendbanimeve rurale dhe urbane. Në këtë periudhë u intensifikuan edhe migrimet e bashkësive të ndryshme kombëtare drejt kryeqendrave të republikave dhe krahinave të atëhershme, ku ishin të përqendruara funksione të ndryshme.²⁴ Ndonëse sipas regjistrimit të popullsisë të vitit 1981 në ish-Jugosllavi, 9.184.451 banorë e ndërruan vendin e lindjes, që përbënin 41,0% të popullsisë së gjithmbarshme të ish-shtetit, si problem u ngrit vetëm shpërngulja e serbëve dhe malazezëve nga Kosova, me numrin e të cilëve bëhej një nga manipulimet më perfide; ndonëse me regjistrim zyrtar të vitit 1991 vetë Serbia i kishte evidentuar 194.190 serbë në Kosovë, numrin e të shpërngulur serbë e çonin në media dhe në instancat politike e shtetërore deri në 400.000 veta. Sipas regjistrimit të vitit 1981, kufijtë e ish-republikave dhe krahinave i kanë kaluar 1.760.333 banorë, kryesisht pjesëtarë të atyre bashkësive etnike të cilët “amat” e tyre kombëtare i kishin në rajonet e tjera. BeH ishte republika me emigrim më të fuqishëm, ndërsa Serbia territori më i madh imigrues.

Dr. Stipe Shuvar, një sociolog dhe politikan i njohur kroat, kishte dalë me tezën se të gjithë po shkojnë drejt amave të tyre: serbët drejt Serbisë, kroatët drejt Kroacisë, boshnjakët drejt BeH dhe shqiptarët drejt Kosovës, që ishte një paralajmërim për ndryshime gjeopolitike brenda ish-shtetit. Por dr. Shuvari nuk e zhvilloi këtë tezë! Të dhënat e regjistrimit zyrtar të vitit 1981, që lidhen me migrimet e popullsisë sipas përbërjes etnike në ish-Jugosllavi, nxjerrin në shesh të gjitha spekulimet e pushtetit serbo-jugosllav dhe akuzat ndaj Kosovës dhe shqiptarëve. Këto të dhëna tregojnë se u krijuan bërthamat dhe territoret e centraliteve kombëtare: *serbët* nga të gjitha territoret, para së gjithash nga

²⁴ Më gjerë në: *Migracije stanovništva Jugoslavije*, “Centar za demografska istraživanja”, “Institut društvenih nauka”, Beograd, 1971; *The Population of Yugoslavia*, “The Demographic Research Center, Institute of Social Sciences”, Belgrade, 1974.

BeH, Kroacia dhe Kosova shkonin në drejtim të Serbisë e të kryeqendrës së saj Beogradit dhe Vojvodinës e të kryeqendrës Novi Sadit; *kroatët* nga BeH dhe Serbia në drejtim të Kroacisë e të kryeqendrës Zagrebit; *myslimanët* nga Serbia, Mali i Zi, Kosova dhe Maqedonia shkonin drejt BeH e të kryeqendrës së saj Sarajevës; *shqiptarët* nga Maqedonia, Mali i Zi dhe Lugina e Preshevës në drejtim të Kosovës dhe kryeqendrës së saj Prishtinës. Kishte pjesëtarë të nacionaliteteve që për shkaqe të punësimit shkonin edhe në mjediset ku gjuha dhe kultura nuk ishin të njëjta, çfarë ishte rasti me shqiptarët në Beograd, Lubjanë, Sarajevë, Zagreb etj., ose me myslimanët dhe të tjerët në qytetet sllovene. Kjo ishte kryesisht fuqi punëtore.

Të dhënat tregonin se BeH ishte republika me emigrim më të fuqishëm, ndërsa Serbia territori më i madh imigrues. Sipas regjistrimit të vitit 1981 BeH ndaj ish-republikave dhe ish-krahinave ka pasur bilanc negativ migrues për 397.272 banorë (538.602 emigrues dhe 141.330 imigrues). Saldo negative migruese BeH kishte ndaj rajoneve të zhvilluara: Kroacisë (182.602 veta), Vojvodinës (125.910 veta), Serbisë (72.971 veta) dhe Sllovenisë (28.200 veta). Në Serbi, në të gjitha periudhat, sipas këtij regjistrimi, nga territoret e tjera dhe nga bota e jashtme kishin ardhur 637.399 banorë; ardhjet ishin më të mëdha nga Vojvodina (144.075 veta ose 22,6% nga të gjithë të ardhurit), nga BeH (111.828 veta ose 17,5%), nga Kroacia (110.704 ose 17,3%), nga Kosova (110.675 ose 17,3%), pastaj nga Maqedonia (50.011 veta ose 7,8%) dhe Mali i Zi (42.755 ose 6,7%). Nga bota e jashtme kishin ardhur 24.299 veta ose 3,8% dhe të panjohur ishin 30.066 veta ose 4,7%. Ardhjet më të mëdha në Serbi nga të gjitha rajonet e tjera i përkisnin periudhës 1961-1981, kur vijnë 363.239 banorë ose 56,8% nga numri i përgjithshëm i imigrantëve, ndërsa vetëm në periudhën 1976-1981 imigrojnë 101.502 veta ose 15,9% nga të gjithë të ardhurit. Nga Kosova në Serbi, ndërkaq, sipas periudhave, vijnë: 1961-1970 34.227 veta, 1971-1975 22.792 dhe në periudhën 1976-1981 28.617 veta. Rajoni më atraktiv për imigrantët në Serbi ishte rajoni i Beogradit, i cili nga numri i përgjithshëm i të ardhurve nga territoret e tjera absorboi 404.394 veta.²⁵

Megjithatë, në veçanti pas vitit 1981, në rastin e Kosovës dhe të shqiptarëve, shpjegimet dhe interpretimet e këtyre lëvizjeve migruese nuk ishin objektive dhe shkencore. Në kuadër të fushatës së gjerë kundër Kosovës dhe shqiptarëve pas këtij viti ishte hapur një diskurs në ish-

²⁵ Të dhënat zyrtare të regjistrimit të popullsisë të vitit 1981.

Jugosllavi, më tepër për shkaqe politike-spekulative, vetëm rreth migri-meve të popullsisë serbe dhe malazeze të Kosovës, edhe pse të gjitha tipat e migri-meve kishin marrë përmasa të gjera në të gjitha njësitë administrative-politike dhe rajonet e ish-shtetit, duke përfshirë të gjitha shtresat shoqërore dhe pjesëtarët e nacionaliteteve. Diskursi rreth migri-meve në Kosovë dhe rreth saj mjerisht zhvillohej në mungesë të plotë të gjykimit racional, me një qasje mekanike e joshkencore, madje edhe shoviniste. Injorohej shumëdimensionaliteti dhe problemet relevante të lëvizjeve hapësinore dhe manipulohej veçanërisht rreth drejtimeve, aspektit kohor, të dhënave dhe sidomos rreth motiveve të migri-meve, duke bërë një seleksionim tepër negativ sipas përbërjes kombëtare. I tërë diskursi rreth migri-meve etnike përqendrohej në migrimet e serbëve dhe malazezëve, të cilët kinse ndiqeshin nga shqiptarët, ndërkaq migrimet dhe problemet jetësore të shqiptarëve plotësisht injoroheshin. Disa të dhëna zyrtare dhe fakte që do t'i ofrojmë lidhur me lëvizjet migruese në përgjithësi dhe sipas përbërjes etnike në veçanti janë në kundërshtim të plotë me këtë diskurs.

Manipulimi me shifra është bërë më shumë me serbët dhe malazezët e Kosovës. Por duhet të theksohet se përveç Beogradit dhe qyte-ve të tjera të mëdha, Serbia kishte edhe disa qendra të tjera ekonomike, urbane e kulturore në jug të saj, sikurse Vranja, Leskovci, Kurshumlia, Prokupla, Aleksinci, Krushevc, Kraleva, Çaçaku, Uzhica, Nishi etj. Duke marrë parasysh afërsinë e tyre, në kuadër të migri-meve intensive fshat-qytet, popullata serbe e Kosovës kur vendoste ta braktiste fshatin shpërngulej drejtpërdrejt në këto qytete, ndërsa vetëm një numër i vogël vinte në qytetet e Kosovës. Identike ishte situata edhe me shqiptarët, të cilët, duke i braktisur fshatrat dhe qendrat urbane të Luginës së Preshevës, të Maqedonisë dhe të Malit të Zi drejtpërdrejt vinin në qytetet e mëdha të Kosovës, veçanërisht në Prishtinë. Fshatarët-bujqit serbë, me shitjen e pasurisë me çmime shumë të larta në Kosovë, blinin tokë, shtëpi, objekte ekonomike dhe mjete të punës në rajonet bujqësore, kryesisht rreth qyteteve me çmime shumëfish më të ulëta në raport me ato të shitjes, për çka edhe u mbeteshin mjete të bollshme për kursim. Serbët të cilët kishin traditë më të gjatë të jetës urbane në Kosovë, sipas rregullit, vendoseshin në qendrat e mëdha në Serbi, para së gjithash në Beograd dhe në rrethinën e tij, ku u ofronin kushte shumë më të volitshme dhe më cilësore të jetës e të punës. P. sh., sipas regjistrimit të vitit 1981, rreth 38% e popullsisë së shpërngulur nga Kosova janë ngulitur në rajonin e Beogradit.²⁶ Po të kishte qenë Kosova

²⁶ Po aty.

ekonomikisht më e zhvilluar edhe serbët e Kosovës nuk do të kishin emigruar në Serbi dhe republika të tjera. “Pa zhvillim ekonomik me asnjë masë nuk mund të ndalet shpërngulja e serbëve dhe malazezëve në republikat e zhvilluara”.²⁷

Shpërnguljen e serbëve dhe të malazezëve nga Kosova strukturat politike e shtetërore të Kosovës, të Serbisë dhe të ish-Jugosllavisë e shpjegonin si presion të shqiptarëve kundër tyre për arsye kinse të synimit për ta krijuar “Kosovën etnikisht të pastër”. Ishte kjo një floskulë politike. Organet policore në kohën e Rankoviqit kështu i kishin shpjeguar edhe migrimet krejtësisht të lira ekonomike të serbëve nga Kosova, duke theksuar si detyrë patriotike ruajtjen e Kosovës nga shqiptarët.²⁸ Udhëheqja dogmatike dhe karrieriste e Kosovës pas vitit 1981, duke mos e ditur prapavijën politike të kësaj teze dhe duke mos e njohur karakterin e ndërlikuar të procesit të migrimeve, që në fillim shumë lehtë e pranoi vlerësimin e Serbisë se derisa të shpërngulej vetëm edhe një serb apo malazias nga Kosova, situata politike në Kosovë nuk mund të konsiderohej stabile!

Gjendja faktike nuk përkonte me kualifikimet se serbët dhe malazezët shpërnguleheshin nga Kosova për shkak “të presioneve”, “diskriminimit”, “terrorit”, “gjenocidit” dhe “shfarosjes” nga ana e shqiptarëve. Këto akuza, që përsëriteshin si refren në jetën e përditshme, ishin shpifje shumë të rënda, ofendim për popullin shqiptar, sepse ai dëshirohej të paraqitej si komunitet gjenetikisht i prirë për vepra antisociale dhe keqbërëse, por fatmirësisht ato shqiptoheshin pa asnjë argument. Shqiptarët tashmë ishin shpallur fajtorë kujdestarë për gjithçka dhe komb i dyshimtë në ish-Jugosllavi, natyrisht përveç “shqiptarëve të ndershëm” dhe “me orientim jugosllav”. Kulmi i spekulimeve është vlerësimi i Akademisë Serbe (SANU) në Memorandumin famëkeq të vitit 1986.²⁹

²⁷ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Plava biblioteka, Globus, Zagreb, 1988, f. 134.

²⁸ H. Hoxha, “Proces nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti u Jugoslaviji”, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 51-52, Ljubljana, 1982, f. 349.

²⁹ “Shpërngulja e serbëve nga Kosova dhe Metohia në Jugosllavinë socialiste për nga vëllimi dhe karakteri i kapërcen të gjitha etapat e mëhershme të kësaj ndjekjeje të madhe të popullit serb. Jovan Cvijiqi, në kohën e tij, ka vlerësuar se në të gjitha dyndjet, prej asaj të madhes nën Arsenije Çernojeviqin në vitin 1690 e deri në vitet e para të shekullit tonë, janë përzënë më shumë se 500.000 serbë; nga ky numër midis viteve 1876 dhe 1912 rreth 150.000 serbë janë detyruar t’i braktisin vatrat e tyre nën terrorin e egër të bashibozukëve shqiptarë, lokalë dhe të privilegjuar. Gjatë luftës së fundit (Lufta II Botërore - H. I.-A. E.) janë përzënë më tepër se 60.000 serbë, kolonistë dhe autoktonë, por pas luftës kjo valë e shpërnguljes ka përjetuar një baticë të vërtetë: në njëzet vitet e fundit Kosovën dhe

“Memorandumi” si produkt i inteligjencisë serbe, u bë platforma kryesore për veprimet shkatërrimtare serbe dhe politikën e Millosheviqit për krijimin e Serbisë së Madhe përmes përdorimit të forcës ushtarake (JNA-APJ). Lidhur me “Memorandumin”, Llatinka Peroviqi, historiane e shquar dhe ish-politikane e Serbisë, theksoi: “Sipas përmbajtjes së vet dhe sipas karakterit të krijuesve të tyre, ky dokument mund të krahasohet me platformën e Klubit Kulturor Serb nga viti 1937, por me një ndryshim që nga platforma e Klubit Kulturor Serb gjatë kohës së Luftës II Botërore veçoi Qeveria në emigracion dhe Lëvizja e Ravnagorës nën komandën e saj, kurse “Memorandumi” solli deri te konsensusi në Serbi kundër Kushtetutës konsensuale nga viti 1974, dhe këtë në një kthesë të rëndësishme historike në të cilën do të gjendej Serbia, pa marrë parasysh shpartallimin e regjimeve komuniste në Europën Lindore pas vdekjes së Josip Broz Titos”.³⁰

Kështu po gënjen pushteti serb edhe sot kur po thotë se ndaj serbëve të Veriut të Kosovës po ushtrohen presione nga autoritetet e Kosovës me qëllim të “spastrimit etnik të tyre”.³¹ Këto akuza po bëhen në kohën kur një çerek shekulli (nga viti 1999) deri më sot) serbët e Veriut nuk paguajnë as rrymë, as ujë, as tatime etj. Në mbledhjen e KS të OKB-së, të mbajtur më 22 prill 2024, në përballje me Presidenten tonë, Vjosa Osmani, pa fije turpi gënjeu Presidenti i Serbisë Vuçiq kur deklaroi se janë shpërngulur nën presion të Qeverisë së Kosovës dhjetëra mijëra serbë nga Kosova. Megjithatë, vetëm pas dy dite, doli ESI (Iniciativa Europiane për Stabilitet) dhe i demantoi këto të dhëna. ESI

Metohinë e kanë braktisur rreth 200.000 serbë. Pjesa e mbetur e popullit serb jo vetëm që vazhdimisht dhe me tempo të pandalur po e braktis vendin e vet, por, sipas të gjitha njohurive, e ndjekur përmes zullumeve dhe terrorit fizik, moral dhe psikik, përgatitet për ekzodin përfundimtar. Për më pak se 10 vite të ardhshme, në qoftë se gjërat nuk ndryshojnë esencialisht serbë më në Kosovë nuk do të ketë, ndërsa Kosova “etnikisht e pastër”, ky qëllim pa mëdyshje i manifestuar i racistëve shqiptaromëdhenj, i futur qysh në programet dhe aksionet e Lidhjes së Prizrenit 1878-1881, do të realizohet plotësisht” (*Memorandum SANU*, Beograd, 1986).

³⁰ Ligjëratë e Llatinka Peroviqit, e penguar të mbahej nga Kisha Ortodokse Serbe dhe udhëheqësit serbë më 26 tetor 2008 në Beograd. Shih: P. Imami, *Serbët dhe shqiptarët ndër shekuj*, “SAMIZDAT”, Vëllimi II, B92, Beograd, 2017, f. 117

³¹ “Gjendja jonë reale është që të merremi me veten përmes punësimit të rinisë, siç po e bëjmë përmes komunës, kemi konkurse të reja të hapura. Kështu që rinia në tërë territorin e Veriut nuk ka emigruar për shkak të politikës së Kosovës, por për shkak të politikës së Serbisë” – thotë nënkryetarja aktuale e komunës së Leposaviqit, Marina Bogojeviq në një intervistë për RTK-në, më 13. 05.2024.

e dha një pasqyrë të numrit të përgjithshëm të popullsisë midis regjistrimeve zyrtare 2002 dhe 2022 në disa rethe fqinje me Kosovën dhe te serbët e Kosovës:

Rënia e popullsisë te serbët e Kosovës dhe në rrethet e Serbisë që kufizohen me Kosovën³²

Rrethi	Popullsia (2002)	Popullsia (2022)	Rënia (%)
Pçinja	227,690	193,802	15
Rasina	259,441	207,197	20
Serbët e Kosovës	129,000	-100,000	22
Jabllanica	240,293	184,502	23
Toplica	102,075	77,341	24

Këtë skenar gënjeshtër Serbia zyrtare dhe serbët e kishin përdorur në Kosovë menjëherë pas demonstratave të vitit 1981 dhe pastaj në Kroaci në vitin 1990 në Krajinën e Kninit!³³ “Memorandumi” i SANU-së i vitit 1986 si program strategjik i inteligjencisë serbe mbështetet në këto gënjeshtër dhe angazhime të “babait të kombit” (D. Qosiqit) në përpilimin e suazave shkencore dhe politike në shkatërrimin e ish-shtetit përmes zbatimit të dhunës, migrameve “humane” dhe gjenocidit ndaj popujve joserbë. Në Memorandum thuhej: “Gjenocidi fizik, politik, juridik dhe kulturor ndaj popullatës serbe në Kosovë dhe Metohi është dështimi më i madh në luftërat çlirimtare që i ka bërë Serbia prej Orashcës më 1804 deri në kryengritjen e vitit 1941”.³⁴

Serbia e përdorte edhe Maqedoninë në luftën kundër shqiptarëve, veçanërisht kundër natalitetit dhe shtimit natyror të tyre, por edhe komponentin migrues, ndërsa pas vitit 1981 ishte krijuar blloku serbo-malazezo-maqedon kundër popullit shqiptar. Ishte shpifur edhe teza për

³² Gerald Knaus, *ESI* (Iniciativa Europiane për Stabilitet), Berlin, dt. 24.04.2024.

³³ “Babai” i kombit serb, D. Qosiq, inspirues i të gjitha tragjediave njerëzore dhe materiale në ish-Jugosllavi thoshte: “Gënjeshtër është formë e patriotizmit tonë dhe dëshmi e intiligjencisë sonë natyrore. Ne gënjejmë në mënyre krijuese, fantastike, inventive”. “Gënjeshtër është interes yni shtetëror” (“Ne gënjejmë për ta mashtruar vetveten, për ta ngullëshuar tjetrin; gënjejmë nga vetëmëshira, gënjejmë nga turpi, trimërojmë e fshehim mjerimin tonë, gënjejmë për shkak të respektit. Gënjejmë për arsye të lirisë. Gënjeshtër është formë e patriotizmit tonë dhe dëshmi e intiligjencisë sonë natyrore. Ne gënjejmë në mënyre krijuese, fantastike, inventive”. “Gënjeshtër është inters shtetëror” (Nga romani i Dobrica Qosiqit “Deobe”, Beograd, 1961”; sipas *Velika Epohina enciklopedija aforizama*, Epoha, Zagreb, 1968, f. 264.

³⁴ *Memorandum SANU*, Beograd (1986), “Naše teme”, 1-2, Zagreb, 1988.

“vërshimin” e shqiptarëve nga Kosova në Maqedoni, e cila shfrytëzohej si sulm i paparë kundër shqiptarëve të atjeshëm. Sa e sa herë është folur e shkruar pas vitit 1981 për tezën e rrejshme se vetëm në komunën e Tetovës në vitet e fundit nga Kosova kanë ardhur më tepër se 15.000 shqiptarë, ndonëse sipas regjistrimit zyrtar të vitit 1981 në tërë territorin e Maqedonisë nga Kosova kishin ardhur 21.245 veta në të gjitha periudhat (nga viti 1941 e më herët), ndërkaq ardhja më e madhe ishte shënuar në periudhën 1946-1970 (dominionin migrimet e martesave dhe motivi i punësimit), ndërsa sipas të dhënave të lajmërim-çlajmërimit, prej 1. 6.1983 deri më 31. 12. 1988 nga Kosova në Maqedoni kanë ardhur gjithsej 1.154 persona. Çdo kërkesë elementare njerëzore dhe kushtetuese e shqiptarëve nga politika zyrtare maqedonase dhe ish-jugosllave kualifikohej si kërkesë “kundërrevolucionare”! Është e vërtetë se Maqedonia ishte “atraktive” për shqiptarët në vitet 50 e 60 të shekullit të kaluar, kur rridhte intensivisht shpërngulja për në Turqi, ku territor etapor ishte kjo republikë, përkatësisht kryeqyteti i saj Shkupi. Këtu ndërrohej përkatësia kombëtare në atë turke dhe këtu merreshin pasaportat dhe vizat (visikat). Për këto qëllime funksiononin shërbimet speciale ditën dhe natën, të cilat përgatitnin dokumentet e shpërnguljes.³⁵

Programi serbo-jugosllav për stimulimin e privilegjeve të serbëve të Kosovës

Regjimi serb derisa ekzistonte Jugosllavia komuniste (deri më 1991) arriti që të gjitha kërkesat e veta antishqiptare t’i shtrinte te të gjitha republikat dhe organet federative. Në vitin 1989 Kuvendi i Jugosllavisë aprovoi propozimin e Qeverisë Jugosllave, të drejtuar nga Ante Markoviq, me kombësi kroate, të ashtuquajturin “*Program Jugosllav për Kosovën*”. Përmes këtij Programi, në të vërtetë, filloi një valë më e re e kolonizimit të Kosovës dhe një fazë e re e kolonializmit në Kosovë. Kjo politikë e re ishte pjesë e programit ekstrem nacional serb, që gjithashtu kishte për qëllim instalimin e serbëve për ta vënë baraspeshën etnike në Kosovë. Në vitet 80 filloi ngritja e reparteve industriale në enklavat serbe dhe ndërtimi i objekteve segregacioniste të banimit në funksion të rikolonizimit. Kjo valë e kolonizimit filloi me sjelljen e

³⁵ Më gjerë në: H. Islami, *Demografia e Kosovës (Evolucioni i popullsisë, migrimet, politikat ekspansioniste serbe dhe spastrimet etnike të shqiptarëve)*, ASHAK, Prishtinë, 2021, ff. 343-345.

policëve, të instruktorëve të lartë ushtarakë, të gjykatësve dhe administratorëve për t'i ndjekur e torturuar sa më tepër shqiptarët.

Ish-Federata dhe njësitë e saj në këtë mënyrë stimulonin repressionin dhe segregacionin në Kosovë dhe e ndihmonin realizimin e synimeve të kahmotshme të politikës hegjemoniste të Serbisë, rikolonizimin e Kosovës. Ndërkaq për shqiptarë ofrohej si ndihmë punësimi në miniera, në industrinë e rëndë, në shërbime komunale (pastrimi i rrugëve) dhe në ndërtimtari në Serbi dhe në rajonet e tjera të ish-Jugosllavisë kinse për ta përmirësuar situatën punuese dhe jetësore të tyre. Ishin këto vende të punës që refuzoheshin nga punëtorët e atjeshëm, sikurse edhe në botën e jashtme, që paguheshin pak, ndërsa kërkonin mund të madh fizik dhe me pasoja afatgjata negative për kondicionin e punës dhe shëndetin. Politika shtetërore serbe në fillim të vitit 1990 nxori edhe ligje dhe hartoi projekte dhe programe hegjemoniste, destinimi kryesor i të cilave ishte ndërrimi i strukturës së popullsisë së Kosovës përmes kolonizimit të serbëve dhe spastrimeve të qeta etnike të shqiptarëve. Ky program politik u miratua në Kuvendin e Serbisë dhe në Komitetin Qendror të LKS-së me një titull tepër perfid dhe cinik "Për paqe, liri, barazi, demokraci dhe prosperitet të Kosovës", që kur të krahasohet me dokumentet e politikës së atëhershme zyrtare serbe dhe veçanërisht me "Memorandumin" e Akademisë Serbe të Shkencave dhe Arteve ndaj Kosovës del vërtet kopje e tyre: gënjeshtër, inskenime, akuza dhe tendenca për kolonizim dhe ndërrim të strukturës kombëtare të popullsisë me masa të ndryshme, para së gjithash me masa represive të aparatit shtetëror-policor.

Për arsye të përmendura vlerësohet se prej vitit 1966-1981 nga Kosova janë shpërngulur drejtpërdrejt rreth 60.000 veta të të gjitha bashkësive etnike, ndërsa nga evidentimi i posaçëm prej vitit 1981-1988 Kosovën e kanë braktisur rreth 20.000 serbë; pjesa dërmuese e të shpërngulurve u ngulit në Serbi, kryesisht në zonën urbane të Beogradit (rreth 40%) dhe të qyteteve të tjera të mëdha e të mesme, që ofronin kushte shumë më të mira të jetës e të punës. Por për krejt këtë periudhë, edhe pse saldoja e migrimeve është negative, kishte edhe ardhje të serbëve brenda migrimeve të martesave dhe stimulimit të rikolonizimit të Kosovës pas vitit 1981. Nisi zbatimi i programeve konkrete zhvillimore vetëm për ato mjedise në Kosovë ku jetonin serbo-malazezët, ndërsa prej vitit 1987 formoi disa komuna të reja ku ose dominonin serbo-malazezët ose përbënin deri 50% në popullsinë e gjithmbarshme (Zubin Potoku, Zveçani, Fushë-Kosova, Shtimja, Shtërpca, Obiliqi,

Novobërda, Graçanica), në të cilat menjëherë nisi ngritja e disa repar-teve industriale dhe të infrastrukturës, ndërsa në komunën e Malishevës, si komunë e vetme e re që banohej nga shqiptarët, prej themelimit në vitin 1985 nuk ishte ngritur asnjë objekt industrial e infrastrukturor. Kështu vargoheshin monumentet segregacioniste, me pasoja të shumëfishta ekonomike e politike. Serbo-malazetët gëzonin privilegje nga tre nivele: kosovare, serbe dhe jugosllave, ndërsa shqiptarët përjetonin një brutalitet nga këto tre nivele, sikundër që përdhosej kultura dhe historia e tyre.

Organet e shtetit partiak e policor ndërsenin nacionalizmin serb dhe askush nuk brengosej në shoqërinë jugosllave, as udhëheqja e Kosovës, për emigrimin pa kthim të shqiptarëve nga Maqedonia, Mali i Zi dhe nga Kosova në SHBA dhe në vendet e zhvilluara të Evropës e as për ardhjen e tyre nga viset e tjera në Kosovë për shkak të sjelljeve brutale dhe reduktimit të arsimit në gjuhën shqipe të shqiptarëve nga viset e tjera, sikundër që askush nuk u dënua më asnjë ditë burg për ndjekjen e shqiptarëve në Serbi, thyerjes së dyqaneve të tyre (267 raste në periudhën 1984-1987), bojkotimin e shërbimeve, madje edhe vrasjen e tyre. Edhe Lidhja Socialiste e Kosovës ishte inkuadruar në ndjekjen e shqiptarëve. Ajo kërkonte që edhe për veprime të paverifikuara dhe pseudovepra të akuzoheshin shqiptarët, sikundër dhe për konflikte të rëndomta në jetën e përditshme midis serbo-malazetëve dhe shqiptarëve të akuzoheshin këta të fundit. Kërkohej që shqiptarët të ndëshkoheshin me norma të dyfishta: me ligje pozitive në fuqi dhe me norma negative zakonore, çfarë ishte p. sh. lëçitja.³⁶ Ishte e pabesueshme sesa ishte diskrepanca e madhe në zbatimin e ligjeve ndaj shqiptarëve dhe ndaj të tjerëve për të njëjtat vepra. Për shqiptarët, p. sh. më se 10 herë shqiptoheshin dënime më të rënda sesa për serbët e malazetët:

³⁶ Profesori i Fakultetit të Drejtësisë, prof. Syrja Pupovci, i cili më parë si studiues i normave të Kanunit të Lekë Dukagjinit ishte ngritur kundër aplikimit të normave dhe vetëdijes patriarkalo-feudale, në vitin 1986, në kohën e histerisë anti-shqiptare, me këmbëngulje kërkonte zbatimin e tyre ndaj shqiptarëve, madje, siç thoshte ai, “në mënyrë shembullore”, sikurse në mesjetë. Pupovci e dinte shumë mirë se lëçitjen si normë ndëshkimore të së drejtës zakonore të shqiptarëve, në fshatrat e Kosovës gjatë LNÇ-së, në luftë kundër partizanëve, e kishte zbatuar okupatori fashist, ku familjet shqiptare, që kishin partizanë, lëçiteshin me dhunë nga farefisi, fqinjët dhe fshati (Shih: S. Pupovci, “Si të luftohen dukuritë dhe sjelljet devijonte në Kosovë”, *Rilindja*, 13. 12. 1986). Lidhur me këtë shih vështrimin kritik: H. Islami, “Albansko običajno pravo in socialističke norme (Ob zah-tevi akademika Pupovcija po uveljavanju običajnih norm Zakonika Leke Dukagjinija danes)”, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 103/104, Ljubljana, 1987, pp. 36-45.

i mituri shqiptar nga fshati Plemetin afër Prishtinës për tentim dhunimi ndaj një të miture të kombësisë serbe (të kurdisur) u dënua me 10 vjet burg, ndërsa serbi i moshës madhore nga Staro Sello për dhunimin e një të miture shqiptare u dënua me vetëm një vit burg etj.³⁷

Në vazhden e ndjekjes së shqiptarëve duhet zënë në gojë inskenimet dhe shpifjet e përditshme të veprave keqbërëse të shqiptarëve ndaj serbëve, siç janë dhunimet, rrënimi i varrezave etj., për të cilat udhëheqësit e atëhershëm kosovarë nuk merrnin guximin të thoshin publikisht se janë gënjeshtër, madje, në disa raste, me përkrahjen pa rezervë që i jepnin, edhe vetë u prinin gënjeshtërve të tilla. Kështu, deri në shtator të vitit 1988, sipas përgjegjësve të organeve të Kosovës, u shpifën 12 raste të dhunimit të femrave serbo-malazeze nga ana e shqiptarëve, ndaj të cilave ishte ngritur një strategji e tërë antishqiptare.³⁸ Çdo kriminaliteti, madje edhe në ekonomi, i jepej vula nacionale apo nacionaliste, dhe sipas skenarit të përgatitur më parë, fajtori *apriori* dihej – shqiptari! Kurrë nuk u organizuan biseda me mjekë, gjyqtarë, psikologë dhe me “dhunues” e “të dhunuara” që të sqarohesh dhunimi si akt, si veprë penale dhe antinjerëzore.³⁹ Gjithashtu, kurrë nuk u dha emri i ndonjë shqiptari që “rrënoi” varrezat ortodokse serbe, sikundër që asnjë organizatë ndërkombëtare për të drejtat dhe liritë e njeriut nuk iu ofruan të dhënat dhe faktet konkrete, siç janë emri i kryerësit të veprës, vendi,

³⁷ H. Islami, “Demografski problemi Kosova i njihovo tumačenje”, në botimin *Kosovo-Srbija-Jugoslavija*, Knjižna zbirka, KRT, Ljubljana, 1989, f. 66.

³⁸ “Rilindja”, 12.11.1988.

³⁹ Shqiptarët akuzoheshin edhe për raste perverse, çfarë ishte rasti Martinović, kur ky serb i sëmurë nga Gjilani, në maj të vitit 1985 në arën e tij, për motive vetëkënaqësie (perverse), kishte futur një shishe në prapanicë! Për këtë rast, të kualifikuar edhe si “gjenocid fizik” i shqiptarëve ndaj serbëve, u shkrua edhe një libër prej qindra faqesh. Shih: S. Stanojević, *Slučaj Martinović*, Beograd, 1986, ff. 1-485.

Edhe Akademia Serbe (SANU) në Memorandumin e saj e politizoi këtë rast deri në ekstrem për ta akuzuar pozitën kushtetuese-juridike të Kosovës, duke nënvizuar: “Rasti i Martinovićit është i rëndësishëm jo vetëm për shkak të dhunës së veçantë, të paparë, që të përkujton kohët më të errëta turke të nguljes në hu, por edhe për shkak të refuzimit energjik që në procedurën e rregullt gjyqësore të vërtetohet dhe pranohet e vërteta. Në vend që të jetë shkas për të dëshmuar vlerat supreme të ligjit dhe të drejtave të njeriut, ky rast në Kosovë është kuptuar si rrethanë që të theksohet sovraniteti i Krahinës, të cilin ajo as sipas Kushtetutës nuk e ka, dhe, në anën tjetër, që RS të Serbisë t’i imponohet parimi “i mospërzijes në punët e brendshme” të Krahinës, sikurse të jetë fjala për raportin ndërshtetëror, ndërkombëtar” (*Memorandum SANU*, Beograd, 1986).

lloji i veprës etj., për shkeljen e të drejtave të serbëve nga ana e shqiptarëve me qëllim që të shpërnguleshin nga Kosova, edhe pse ato i kërkonin që nga viti 1981.

Prof. Branko Horvat, autor i librit të njohur për çështjen e Kosovës ("Kosovsko pitanje"),⁴⁰ kërkonte të dhëna dhe sqarime për këto vepra, sesa janë etnikisht të inspiruara, por nuk erdhi deri tek ato ngase kurrë nuk u bënë publike.⁴¹ Këto vepra nuk kishin si të bëheshin publike kur nuk ekzistonin! Shpifën edhe tezën tjetër se shqiptarët në mënyrë të organizuar po ua blejnë serbëve tokat dhe po lindin shumë fëmijë për shkaqe nacionaliste me qëllim që t'i ndjekin serbët nga Kosova dhe të krijojnë "Kosovën etnikisht të pastër" dhe "Shqiptarinë e Madhe"!⁴²

Përveç nxjerrjes së ligjit të vitit 1991 për kushtet dhe mënyrën e ndarjes së tokave bujqësore në Kosovë, politikës së re kolonizuese dëshirohej t'i jepej forma tjetër institucionale me paralajmërimin e nxjerrjes së një ligji të ri kadastral për rregullimin e pronave të paluajtshme që nga viti 1945 e deri më sot, që mund t'i godiste shqiptarët më shumë se çdo ligj tjetër i deriatëhershëm i nxjerrë për këto qëllime. Nxjerrjen e këtij ligji pushteti serb e bënte me arsyetim kinse "të vërtetojë pronësinë e vërtetë për patundshmëritë që i posedojnë qytetarët e Kosmetit dhe t'i korrigjojë gabimet eventuale. Është e njohur se pas vitit 1945 në krahinën tonë ka pasur regjistrime të ndryshme joligjore në librat kadastralë, pa dokumentacion juridik. Qytetarët që posedojnë patundshmëri, do të jenë të obliguar që komisionit përkatës profesional t'ia dorëzojnë dokumentacionin juridik mbi shfrytëzimin ose pronësinë. Në qoftë se nuk posedojnë dokumentacionin e duhur, ata nuk do të mund ta fitojnë të drejtën e patundshmërisë në librat kadastralë. Në këtë mënyrë do të vërtetohet saktësisht se cilët janë shfrytëzuesit, ndërsa cilët janë pronarët e vërtetë të tokës",⁴³ por deri në vitin 1966, siç dihet, administratën juridike si në nivel të komunave, ashtu edhe në nivel të Kosovës e udhëhiqnin vetë kuadrot serbe dhe malazeze. Nga fondi i tokave, i cili do të formohej nga tokat komunale, tokat e organizatave bujqësore dhe nga tokat që do t'i

⁴⁰ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, "Globus", Zagreb, 1988 (dy botime).

⁴¹ B. Horvat, "Fenomen mlade nacije i pitanja ekonomskog razvoja Kosova", *Pogledi, Časopis za kritičku teoriju društva i kulture (Kosovo danas i sutra)*, No 2, Split, 1988, f. 467.

⁴² Ndërkaq njëri ndër udhëheqësit më të lartë partiako-shtetëror i ish-Jugosllavisë, anëtar i Kryesisë së RSFJ-së nga Sllovenia, S. Dolanc (me kombësi slloven), nuk ngurroi të deklaronte: "Ne e njohim shumë mirë njërën nga parullat kryesore të irredentës: blej tokë dhe lind fëmijë" (Intervistë në revistën "Teleks", Lublanë, nëntor 1988).

⁴³ Gazeta e përditshme në gjuhën serbe: "Jedinstvo", 2. 2. 1995. Priština.

falnin personat juridikë e fizikë, me këtë ligj parashihej që serbëve të Kosovës t'u jepej toka falas, ndërsa për ndërtimin e shtëpive do të siguroheshin kredi me afat kthimi prej 25 vjetësh. Qëllimi i nxjerrjes së këtij ligji dhe ligjeve të ngjashme ishte më se i qartë: ta intensifikonin kolonizimin e serbëve dhe t'i varfëronin shqiptarët në mënyrë që të shpërnguleshin, por edhe të krijoheshin tensionime të reja, meqenëse, me marrjen e tokave shqiptarët jo vetëm që do t'i godiste në bazën ekzistenciale, por edhe në rrafshin emocional dhe individualo-psikologjik, ku mund edhe të provokoheshin më lehtë, që pastaj të ndërmirreshin masa të egra represive.

Përpyjekjet e regjimit serb për kolonizim të ri të Kosovës dhe dëbim të shqiptarëve

Pas vitit 1981, me qëllim të serbizimit të Kosovës, regjimi serb, krahas ndjekjes së shqiptarëve, nisi të sjellë edhe refugjatë kolonistë nga Kroacia e BeH, si dhe serbo-malazezë nga Shqipëria. Këta refugjatë-kolonë serbë pushteti okupues i vendosi në pjesë të ndryshme të Kosovës, më tepër në objektet arsimore, edukative e rekreative të nxënësve dhe studentëve dhe në objektet hoteliere e turistike. Përveç formimit të disa enklavave të vogla me kolonë (Deçan, Vushtrri, Klinë, Kishnicë), për kolonët e rinj parashihej ndarja e trojeve falas në Istog (Burim), Prishtinë, Gjilan, Lipjan, Mitrovicë, Pejë, Obiliq (Kastriot) etj. Numri prej 100.000 kolonëve serbë, që parashihte ta instalonte regjimi i Millosheviqit në Kosovë, paraqiste valën më të fuqishme të paralajmëruar në vargun e valëve të kolonizimit të Kosovës midis dy Luftërave Botërore dhe pas Luftës II Botërore. Sipas këtij dekretligji kolonëve u ofroheshin kredi me kushte shumë të volitshme për ndërtimin e shtëpive, troje falas, vende të punës dhe shumë beneficione të tjera. Projekti pjesërisht gjeti zbatim, veçanërisht pas "stuhisë" kroate më 5 gusht 1995, kur, me gjithë vullnetin e tyre, u instaluan në Kosovë disa mijëra serbë nga Kroacia.

Duke pasur parasysh qëllimin hegjemonist të Serbisë ndaj Kosovës, instrumentalizimin e kolonëve për qëllime ekskluzivisht politike, ardhjen e kolonëve nga një territor dhe atmosferë lufte, frustrimin e tyre, si dhe gjendjen e përgjithshme edhe ashtu të tensionuar për shkak të terrorit serb ndaj shqiptarëve - edhe numri më i vogël i kolonëve mund të provokonte një konflikt të gjerë në Kosovë dhe në rajon. Pikërisht në kolonët me prejardhje nga Kraina, Lika, Bania, Korduni dhe viset e tjera

karstike të ish-Jugosllavisë si "njerëz pa mirësjellje, të vrazhdë e agresivë", siç i cilësonte Çubrilloviqi,⁴⁴ edhe llogaritej midis dy luftërave që "tipi violent dinarik", siç i vlerësonte Cvijiqi,⁴⁵ të shfrytëzohej për ndjekjen masive të shqiptarëve në Turqi. Fundja, kolonët e këtyre rajoneve, në të gjitha periudhat, veçanërisht në kohën e Rankoviqit dhe pas vitit 1981, janë shquar për sjelljet brutale ndaj shqiptarëve. Formulimin më të qartë programor për krijimin e Serbisë së Madhe dhe serbizimin e plotë të Kosovës me dëbimin e shqiptarëve dhe kolonizimin me serbë e gjejmë në Programin e Partisë Radikale Serbe të Vojislav Sheshelit të vitit 1991. Që në pikën e parë të tij thuhet se krijimi i shtetit serb "do të përfshijë tërë popullin serb, të gjitha tokat serbe, që do të thotë se ajo do t'i përfshijë përbrenda kufijve të saj njësinë e zvogëluar federale serbe, Malin e Zi, Bosnjën Serbe, Hercegovinën serbe, Dubrovnikun serb, Dalmacinë serbe, Likën serbe, Kordunin serb, Banijën serbe, Sllavinë serbe, Sremin Perëndimor serb, Baranjën serbe dhe Maqedoninë serbe". Në program kërkohet si politikisht, ashtu edhe ekonomikisht largimi i "Serbisë së Madhe" nga Bashkimi Evropian dhe forcimi i lidhjeve ekonomiko-politike me vendet me sisteme ende dogmatike-staliniste: Rusinë, Kinën dhe Korenë e Veriut.⁴⁶

⁴⁴ V. Çubrilloviqi ishte autor i dy elaborative për dëbimin dhe shfarosjen e shqiptarëve (Shih: V. Čubrilović, *Iseljavanje Arnauta* (elaborat), Predavanje održano u Srpskom kulturnom klubu od Dr. Vase Čubrilovića, 7. marta 1937. godine, Vojnoistorijski institut, Arhiv bivše jugoslovenske vojske, Br.2, Fasc. 4, Kutija 69; V. Čubrilović, *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji* (elaborat), 4. XI. 1944, Beograd.

⁴⁵ Shih veçanërisht shkrimet në botimet e tij: "Balkansko poluostrvo i južno-slovenske zemlje", "Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije", "Glasnik Srpskog geografskog društva", "Govori i članci", "Etnografski spisi", "Promatranja o etnografiji Makedonskih Slovena" etj.

⁴⁶ "Program Srpske radikalne stranke", *Jugoslovenski pregled*, XXXIV, 1, Beograd, 1991.

Një pikë e këtij Programi i kushtohet Kosovës, por me 16 nënpika si masa kundër shqiptarëve dhe spastrimit të tyre etnik. Në funksion të spastrimit etnik të shqiptarëve janë këto masa: dëbimi i shqiptarëve "emigrantë" së bashku me pasardhësit, që kapin shifrën prej rreth 1,5 milionë shqiptarëve të Kosovës, dhënia pa pengesë e pasaportave në mënyrë që të shpërnguleshin, dëbimi i plotë i shqiptarëve në zonën deri 50 km në rripin kufitar me Shqipërinë, pengimi i gjithë shqiptarëve që kanë qëllime "separatiste", ngritja e minierave të thëngjillit dhe e kapaciteteve elektroenergetike në zonat më dendur të banuara me shqiptarë për arsye shpërnguljeje, ndalimi i përdorimit të gjuhës shqipe për shqiptarët e mbetur, pengimi i lindshmërisë me masa antisociale dhe administrative etj. ("Program Srpske radikalne stranke", *Po aty*).

Sipas Partisë Radikale Serbe të V. Sheshelit, dimensionimi tjetër i serbizimit të Kosovës konsiston me “zhvendosjen nga Serbia dhe vendosjen në Kosovë të akademive policore e ushtarake dhe institucioneve të tjera ushtarake” dhe “vendosjen e dhjetëra mijëra oficerëve, nënoficerëve, policëve, punëtorëve shtetërorë dhe anëtarëve të familjeve të tyre”; të gjithë këtyre “do t’u ofroheshin apartamente të mëdha e konfore në Kosovë e Metohi si zgjidhje e përhershme për problemet e tyre të banimit”. Kolonëve serbë në Kosovë do t’u “jepej tokë e punëshme dhe shumë tokë ku ata mund të ndërtojnë shtëpi për familjet e tyre dhe për biznes”, ndërsa punëtorët serbë që do të punësoheshin në Kosovë, do të kishin të ardhura mesatare “dy herë më të larta se mesatarja e të ardhurave në pjesë të tjera të Serbisë” dhe lehtësime të tjera. Ndërkaq në “Universitetin e Prishtinës do të krijoheshin kushte shumë të favorshme për të studiuar vetëm në gjuhën serbe” etj., thuhet në Programin e Partisë Radikale Serbe të drejtuar nga V. Shesheli.

Nën parullën e parandalimit të shpërnguljes së serbëve dhe malazezëve nga “presionet” e shqiptarëve, u nxorën ligje speciale në Kosovë dhe atë pa pëlqimin e Kosovës e të shqiptarëve, si p.sh. ligji mbi gjuhën, përdorimin dhe formën e flamurit, shitblerjen, izolimin, shkollat dhe Universitetin, pensionimin e dhunshëm të arsimtarëve, kthimin e kolonëve e shumë ligje të tjera, me të cilat reduktoheshin të drejtat e shqiptarëve dhe shtohet represioni ndaj tyre. Pasi u krijua atmosfera për fajësimin kolektiv të shqiptarëve, nga represioni i shtetit policor dhe partiak komunist pasoi një valë e konsiderueshme e ikjes së tyre, kryesisht të rinjve, ndërsa pas nxjerrjes me dhunë nga puna të më se 150.000 punëtorëve shqiptarë prej vitit 1990 e këndej, emigrimi për motive ekzistenciale u intensifikua edhe më tepër.

Të dhënat autentike nuk tumirnin asnjë tezë serbo-jugosllave të shpërnguljes së serbo-malazezëve nën presion të shqiptarëve pas vitit 1981. Evidencat autentike për të shpërngulurit, sikurse edhe për të ardhurit flisnin për motive krejt të tjera nga ato që i theksonte politika e ditës dhe mjetet e komunikimit. Të shtyrë nga pushteti serbo-jugosllav, Qeveria e atëhershme e Kosovës, që njihej si Këshill Ekzekutiv i Kuvendit të KSA të Kosovës mori vendim që përmes Sekretariatit të Punëve të Brendshme dhe Entit të Statistikës të Kosovës, si dhe shërbimeve të lajmërimit e të çlajmërimit të sekretariateve komunale të punëve të brendshme, prej 1.6.1983 në Kosovë në mënyrë të organizuar të përcillëshin shkuarjet e njerëzve nga Kosova në viset e tjera të ish-Jugosllavisë dhe ardhjet e tyre në Kosovë. Evidencat ishin autentike dhe të dhënat mblihdeshin sipas shumë karakteristikave: kombësisë, gjinisë,

moshës, aktivitetit, profesionit dhe marrëdhënies së punës, përgatitjes shkollore dhe shkallës së arsimit profesional, shkaqeve të shpërnguljes dhe shkaqeve të ardhjes, sipas komunave dhe rajoneve të vendosjes etj.

Vlera e të dhënave ishte shumë e madhe, sepse çdo migrant vetë i jepte shënimet në formularë të posaçëm. Sipas kësaj evidence, prej 1.6.1983 deri më 31.12.1988 nga Kosova emigruan 39.605 veta (16.958 serbë, 10.858 shqiptarë, 3.552 myslimanë, 2.613 malazezë dhe 5.624 të tjerë), ndërsa në Kosovë erdhën 14.001 veta (6.757 shqiptarë, 3.463 serbë, 1.425 myslimanë, 596 malazezë dhe 1.760 të tjerë).⁴⁷ Pjesëtarët e të gjitha nacionaliteteve deklarorin se emigronin kryesisht për shkaqe ekonomike (dominonte punësimi) dhe përqindja e këtij motivi në periudhën e përmendur sillej prej 46,1% te serbët e deri 73,4% te shqiptarët, pastaj për shkaqe familjare, ku përqindja e këtij motivi sillej prej 23,7% te shqiptarët e deri 48,6% te serbët, ndërsa përqindja e shkollimit si motiv i shkuarjes ishte mjaft e ulët dhe sillej prej 0,6% te romët e deri 6,2% te myslimanët. Presionin si motiv të braktisjes së Kosovës e kanë vënë gjithsej 14 veta. Se presioni si tezë nuk mund të qëndronte e vërtetonin edhe disa rezultate të anketimeve që i kishte bërë vetë Akademia Serbe e Shkencave dhe e Arteve në 500 familje (3.000 persona) serbe e malazeze të shpërngulura nga Kosova e të ngulitura në 25 vendbanime të Serbisë nga fundi i viteve 60 e deri në fund të viteve 80 të shekullit të kaluar. Presionin nga shqiptarët si motiv të shpërnguljes e kishin vënë vetëm 15% të të anketuarve,⁴⁸ pra në mjedise ku me deklaratat e tyre në kohën e klimës së krijuar antishqiptare kishin mundur t'i siguronin vetes privilegje të mëdha.

Edhe te personat e ardhur në Kosovë nga rajonet e tjera të ish-Jugosllavisë, sipas evidencave të përmendura vërehen motive të njëjta; dallimet qëndronin në atë se ardhja e serbëve nga shkaqet ekonomike ishte sipas vijës së privilegjeve. Përqindja e motivit ekonomik sillej nga 57,2% te myslimanët e deri 37,5% te romët, pastaj vinin shkaqet familjare, përqindja e të cilave sillej prej 33,4% te të "tjerët" e deri 60,9% te romët (te serbët 44,1%; te shqiptarët 33,4%), ndërsa motivi i shkollimit është më i pranishëm te shqiptarët (11,1%) dhe më i ulët te romët (1,3%). Është interesant se në formularët e evidencave autentike të shërbimeve të lajmërim-çlajmërimit të SPB-së për personat që vijnë në Ko-

⁴⁷ *Personat e shpërngulur nga Kosova dhe personat e ardhur në Kosovë*, Buletinat 25, 50, 72, 89, 109 dhe 125, "Enti Krahinor i Statistikës", Prishtinë, 1984-1989.

⁴⁸ R. Petrović, "Islejavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova", "Pogledi", br. 2, Split, 1988, f. 546.

sovë nga viset e tjera nuk figuronte *shkaku tjetër*, që nënkuptonte presionet, prandaj edhe nuk kishte të dhëna për këtë motiv. Nga pasqyra e motiveve të personave të shpërngulur dhe të ardhur shihej se ishte fjala për motive të njëjta të gjitha nacionalitetet, që tregonte e dëshmonte për lëvizjet e lira të njerëzve nga arsyet ekonomike, familjare, arsimore, individuale etj. Ndërkaq, koncentrimi i njerëzve nga arsyet kombëtare, si karakteristikë e përgjithshme në gjithë ish-Jugosllavinë duhej të studiohej mirë përmes hulumtimeve sociologjike, politikologjike e të tjera, gjë që nuk u bë kurrë. Një gjë që dihej në kuadër të rrjedhave të përgjithshme politike e shoqërore ishte fakti se njerëzit frikësoheshin nga ekstremizmi serb dhe populizmi nationalist i regjimit të Millosheviqit.

Nën parullën e parandalimit të shpërnguljes së serbëve dhe malazezëve nga "presionet" e shqiptarëve, u nxorën ligje speciale në Kosovë dhe atë pa pëlqimin e Kosovës e të shqiptarëve, si p.sh. ligji mbi gjuhën, përdorimin dhe formën e flamurit, shitblerjen, izolimin, shkollat dhe Universitetin, pensionimin e dhunshëm të arsimitarëve, kthimin e kolonëve e shumë ligje të tjera, me të cilat reduktoheshin të drejtat e shqiptarëve dhe shtoheshin represioni ndaj tyre. Qarqet serbe, pushtetore dhe të tjera, si kisha ortodokse, Shoqata e Shkrimtarëve, Akademia Serbe e Shkencave dhe e Arteve, që ishin edhe nxitëset e dhunës e të krimeve në Kosovë, manipuluan shumë me shpërnguljen e serbëve nga Kosova. Por shpërngulja e tyre nga Kosova pas vitit 1966 nuk ishte bërë për shkak të presioneve të shqiptarëve ndaj tyre, kinse me qëllim të krijimit të "Kosovës etnikisht të pastër" dhe të "Shqipërisë së Madhe", siç e paraqiste pushteti serbo-jugosllav komunist pas vitit 1981, por për shkak të humbjes së privilegjeve që gëzonin deri atëherë dhe mostolerimit të barazisë së shqiptarëve me ta, për shkaqe të pasigurisë së atyre serbëve që i përkisnin aparatit shtetëror e policor e që u kishin bërë shumë të këqija shqiptarëve (në kohën e sundimit të Rankoviqit), për arsye të gjendjes shumë më të mirë ekonomike në Serbi dhe fitimeve të mëdha nga shitja e pasurisë së patundshme në Kosovë dhe në mënyra të tjera. Një numër i madh i serbëve të shpërngulur ishte me origjinë kolonizuese, të valës së parë dhe valës së dytë të kolonizimit të Kosovës, prandaj edhe kthehej në vatrat e tyre, në Serbi dhe Mal të Zi. Një numër tjetër i serbëve të shpërngulur u përkiste eprorëve ushtarakë, të cilët, në kuadër të ndërrimit të vendit të shërbimit, evidencoheshin si të shpërngulur, madje nën "presion" të shqiptarëve.

Në kuadër të fushatës së gjerë kundër Kosovës dhe shqiptarëve, pushteti serb, i përkrahur pa asnjë rezervë nga ish-republikat dhe popujt e tjerë joserbë, nuk hiqte dorë nga diskursi, manipulimet e spekulimet

rreth faktorit demografik shqiptar dhe aktiviteteve institucionale e publike kundër tij. Problemet demografike të shqiptarëve nuk shtroheshin me qëllim të përmirësimit të cilësisë së riprodhimit biologjik dhe të jetës sociale të shqiptarëve e të humanizimit të raporteve midis gjinive apo të zgjidhjes së drejtë të çështjes së Kosovës, siç justifikoheshin atëherë. Të frikësuar nga numri i madh i shqiptarëve, shtrirja e gjerë dhe territorialisht kompakte dhe perspektiva e tyre demografike dhe kinse për shkak të rrezikimit të hapësirës serbo-jugosllave dhe prosperitetit gjeodemografik, kombëtar, politik dhe ekonomik të sllavëve të jugut, të gjitha qarqet ish-jugosllave nisën t'i numërojnë shqiptarët dhe ta shtrijnë shqiptarëfobinë në të gjitha rajonet dhe shtresat shoqërore të sllavëve të jugut, veçanërisht të serbëve, maqedonëve dhe malazezëve. Çdo ngulitje të shqiptarëve në Serbinë e Jugut, në Maqedonisë Qendrore apo gjetiu e shpjegonin si “zgjerrim të hartës nacionaliste të Shqipërisë së Madhe”.⁴⁹

Pasi u krijua atmosfera për fajësimin kolektiv të shqiptarëve, nga represioni i shtetit policor dhe partiak komunist pasoi një valë e konsiderueshme e ikjes së tyre, kryesisht të rinjve, ndërsa pas nxjerrjes me dhunë nga puna të më se 150.000 punëtorëve shqiptarë prej vitit 1990 e këndej, emigrimi për motive ekzistenciale u intensifikua edhe më tepër. Pasi pëlçiti lufta në Slloveni e Kroaci (1991) dhe në BeH (1992) ushtarët shqiptarë, duke mos dashur të luftojnë në anën e ushtrisë agresore serbo-jugosllave dhe kundër popujve të pafajshëm joserbë, e braktisën këtë ushtri dhe ikën kryesisht në vendet perëndimore. Një numër i madh i shqiptarëve gjeti strehim politik në këto vende, veçanërisht të rinjtë. Ish-APJ-ja, që nga viti 1981 kishte montuar shumë procese politike kundër ushtarëve shqiptarë, me ç'rast kishte burgosur dhe vrarë shumë shqiptarë, të cilët i kthente në arkivole hermetikisht të mbyllura, duke mos u ofruar dëshmi as familjeve e as opinionit për vrasjen e tyre. Vala e re e terrorit me pretekst të kërkimit të armëve ishte faktori tjetër në funksion të drejtpërdrejtë të shpërnguljes së shqiptarëve. Në këtë funksion ishte edhe përjashtimi i punëtorëve shqiptarë nga puna, shkatërrimi i bazës ekonomike të Kosovës përmes plaçkitjes së fondeve dhe teknologjisë, taksat dhe dënimi i afaristëve shqiptarë, ndjekja e vazhdueshme e rekrutëve shqiptarë, si dhe okupimi i hapësirave shkollore dhe universitare për nxënësit dhe studentët shqiptarë dhe pengimi i funksionimit të arsimit shqiptar të të gjitha niveleve.

⁴⁹ S. Švar, “Kosovska zbivanja i nacionalistička euforija”, *NIN*, br. 600, Beograd, 1981, f. 15.

Pas gjithë kësaj që u tha më lart, mund të përfundojmë se pas rrënimit të sistemit kushtetues, mekanizmave të autonomitetit të Kosovës me dhunë e tanke në mars të vitit 1989 dhe mbylljes së të gjitha institucioneve të Kosovës, shpërngulja e serbëve dhe malazezëve, sipas buri-meve të kohës, ishte intensive, por regjimi serb këtë proces nuk e problematizonte, sepse shqiptarët më nuk mund t'i fajësonte para opinionit serb dhe botëror. Po ta pranonte faktin e shpërnguljes së serbëve pas aneksimit dhe okupimit të plotë të Kosovës, ky pushtet publikisht do ta pranonte politikën e tij të dështuar në Kosovë dhe gënjeshttrat e lansuara.

Hivzi Islami

“FALSEHOODS OF THE SERBIAN REGIME ABOUT THE ECONOMIC AND SOCIAL DISCRIMINATION OF SERBS IN KOSOVO AFTER 1981”

Summary

Greater Serbian hegemony had never abandoned its goal of dissolution of communist Yugoslavia and creating a Greater Serbia through bloodshed. Serbia and the Serbs were only waiting for Tito's (1892-1980) death. They only needed an excuse for dissolution of the former state, with Kosovo being the weakest link in the entire system of the former Federation, despite the 1974 constitution designating it as a constitutive element of the former federation, with the right of veto. The 1981 demonstrations in Kosovo were the most convenient excuse for the complete dissolution of the (federal) autonomy and the suppression of all legal and constitutional bodies of Kosovo, as well as the use of police and military violence against the Albanians. Believing that Serbia's actions would be contained within Kosovo, all its measures were supported by the former republics and federal government bodies. They propagated the narrative of the discriminatory, degrading, and inferior position of Serbs and Montenegrins in legal, economic, and political terms. After the 1981 demonstrations in Kosovo were labeled as 'counter-revolutionary,' false claims about 'discrimination' and 'terror' against Serbs by Albanians in Kosovo were promoted with the intent of justifying their displacement. Through these falsehoods, they achieved their objectives against Kosovo and Albanians, and later against other peoples as well. No data supported the thesis that Serbs and Montenegrins were discriminated against while Albanians were privileged in Kosovo. On the contrary, in all development indicators, Serbs and Montenegrins were more privileged (in the public sector employment, in participation in social housing, in the rate of urbanization, in political decision-making, in education, culture, etc.). The article, with concrete official data and facts from the time, disproves all Serbian falsehoods.

Muhamet Mustafa¹
Alban Hashani²

RISHQYRTIMI I MODELIT TË RRRITJES EKONOMIKE NË KOSOVË BAZUAR NË POLITIKA QË RRSIN KONKURRUESHMËRINË

Abstrakt

Kosova është e mbërthyer brenda një kornize politikash e faktorësh që, siç provojnë statistikat për më shumë se një dekadë e gjysmë, mbajnë të pandryshueshme strukturën e Produktit Vendor Bruto. Sektorët prodhues dhe industria përpunuese nuk kanë arritur ndonjë përmirësim. Si pasojë, modeli ekzistues i rritjes ekonomike, i bazuar në faktorët të jashtëm, pothuajse ka harxhuar fuqinë e tij për rritje ekonomike transformuese. Atij po i mungojnë shtytësit zhvillimorë dhe më tepër po konservon një gjendje që në teorinë dhe praktikën e zhvillimit njihet si kurthi zhvillimor i vendeve me të ardhura mesatare.

Tejkalimi i këtij problemi, edhe në rastin e Kosovës, duhet të bëhet me promovimin e modelit të ri të rritjes ekonomike të bazuar në politikat e rritjes së ofertës konkurruese të produkteve dhe shërbimeve për tregun e brendshëm dhe të jashtëm. Kjo nënkupton edhe një përdorim më efektiv të fondeve publike sidomos në dobi të një investimi më frytdhënës në arsim, shëndetësi dhe kërkime e inovacion. Pjesë përbërëse e këtij sistemi të integruar politikash është edhe mbështetja aktive e sektorëve me performancë eksportuese, përmirësimi qasjes dhe pozitës së këtyre sektorëve në financa e kreditim afatgjatë, avancimi i politikave fiskale e buxhetore, e para së gjithash tejkalimi i dobësive dhe ineficiencës së theksuar në realizmin e programit të investimeve publike. Këto politika duhet të ankorohen në strategjitë zhvillimore duke përbrendësuar edhe obligimet që dalin nga agjenda e integritimeve evropiane.

Ky artikull diskuton nevojën e domosdoshme për një ndryshim paradigmatic në modelin e rritjes ekonomike të Kosovës, duke theksuar rëndësinë e konkurrueshmërisë, alokimit dhe shfrytëzimit efikas të burimeve për të promovuar zhvillimin ekonomik të qëndrueshëm dhe transformues.

Fjalët çelës: Konkurrueshmëria; produktiviteti; kërkimi dhe inovacioni; modeli i rritjes ekonomike; politika efektive industriale; Kosova.

¹ Bashkëthemelues, Këshilltar i Senior – Instituti Riinvest

² Drejtor ekzekutiv – Instituti Riinvest

1. Trendi i rritjes ekonomike dhe nevoja për modelin e ri të rritjes ekonomike

Pas një rritjeje së pritshme ekonomike përtej 10% (2021), pas daljes nga faza e incidencës së lartë të COVID-19, në vitet vijuese 2022 dhe 2023 ekonomia e Kosovës kthehet afërsisht te një rritje karakteristike në dekadën e fundit 3-4%. Megjithatë duket se ka një tendencë ngadalësimi 3.2.% (2023) me pritjet pak a shumë pak a shumë të ngjashme edhe për vitin 2024. Kështu që rritja ekonomike do të mbetet brenda suazave të përmendura të tendencës së ngadalësimit të aktivitetit ekonomik. Kjo është nën pritjet dhe përcaktimet e Qeverisë së Kosovës e cila kishte parashikuar një rritje më shumë se 5% për të tri vitet brenda periudhës 2022-2024(MFPT, 2023), përkatësisht 4.6. për vitin 2024, parashikim ky i inkuadruar në Draftin e Buxhetit. Risqet për një vazhdimësi të këtij ngadalësimi të rritjes lidhin me vazhdimin e luftës në Ukrainë, por edhe me ngadalësimin e rritjes në BE e sidomos në Gjermani (World Bank, 2023), që mund të ketë një ndikim më të madh duke marrë parasysh vëllimin e këmbimit tregtar dhe të remitencave.

Tabela 1. Projeksionet për rritjen ekonomike në Kosovë

	2023	2024
Banka Botërore	3.2	3.9
FMN	3.8	4.0
Instituti wiiw	2.7	3.3
EBRD	2.0	3.0
Parashikimet me Buxhetin 2023 (MF)	3.9	4.6

Burimi: Autorët, bazuar në Banka Botërore FMN, wiiw, EBRD dhe Qeveria e Kosovës.

Një rritje ekonomike që do të kalonte 5% dhe do të afrohej me normën e rritjes 6-7% do të thoshte se ekonomia e Kosovës ka kaluar në një fazë të re cilësore të zhvillimit, për të dalë nga kurthi i deficitit kronik tregtar dhe papunësisë së lartë dhe për të zënë një hap më dinamik të përafrimit me nivelin e zhvillimit të rajonit të BP6 dhe atë të BE³. Duket se ende nuk janë krijuar parakushtet për ta arritur këtë

³ Shënim: Sipas kategorizimeve të Bankës Botërore Kosova konsiderohet si vend me të ardhura mesatare, ndërsaq IMF e kategorizon si vend në zhvillim – ekonomi

kthese. Është e qartë se Kosova është e mbërthyer brenda një kornize politikash e faktorësh që i sigurojnë vetëm një rritje ekonomike brenda një trendi historik siç provojnë statistikatat për më shumë se një dekadë e gjysmë. Rritje kjo që nuk ka arritur të adresojë problemet kyçe të zhvillimit ekonomik e social duke konservuar edhe një strukturë të pavolitshme ekonomike. Për pasojë ngelet me një strukturë thuaja të pandryshueshme të Produktit Vendor Bruto (PVB/GDP), ku prodhimi dhe industria përpunuese nuk kanë arritur ndonjë përmirësim të pozitës duke ngelur me një nivel pak a shumë të njëjtë të kontributit në krijimin e PVB-së. Kjo vlen gjithashtu edhe për ngecjet në sektorët me vlerë të lartë shtuese dhe për sektorin e kërkimeve për zhvillim edhe inovacionet në veçanti. Arritja e një konsolidimi nga pasojat e COVID-it gjatë vitit 2021 konsiderohej me të drejtë si një mundësi për kthesë më substanciale për një rritje më të shpejtë të bazuar në rritjen e prodhimit dhe eksportit. Mirëpo ecuritë në vitin 2022 dhe 2023 dhe pritjet për vitin 2024 janë kthyer në një variant të ngadalësuar të historikut të rritjes para COVID-19.

Në Kornizën e shpenzimeve afatmesme Qeveria me të drejtë proklamoi se në “periudhën e ardhshme trevjeçare do të fokusohen në riorientimin e ekonomisë drejt prodhimit dhe eksportit”. Mirëpo siç do të prezantohet më poshtë kjo nuk është e mbështetur me orientimet e dhëna në Kornizën shpenzimeve afatmesme në intervenimet fiskale dhe buxhetore. Pra nuk ka ende një shkëputje domethënëse. Është krijuar strukturë atipike në shpenzimet qeveritare në dëm të investimeve kapitale e me një pjesëmarrje të madhe të transfereve dhe të asistencës sociale (MFPT, 2023).⁴ Po ashtu investimet e sektorit privat ende nuk përcillen me cilësinë e duhur në aspektin statistikor dhe duket se janë të mbivlerësuara, gjykuar sipas vlerës së pajisjeve të importuara. Ekzistojnë probleme serioze sa i përket efektivitetit në realizimin e projekteve të ndërlydhura me të ashtuquajturën klauzolën e investimeve. Struktura e investimeve të jashtme (IJD/FDI) dominohet me peshë të madhe nga patundshmëritë (World Bank, 2023).⁵ Ngjashëm edhe struktura e kredisë ende nuk është në funksion të duhur për të mbështetur zhvillimin e

emergjente me një GDP për banor prej 14% të mesatares së BE-së (27% in PPP, pariteti i fuqisë blerëse), përkatësisht rreth 70% të mesatares së zhvillimit të Ballkanit Perëndimor.

⁴ Shënim: Në vitet e fundit, pavarësisht përmirësimeve, nënëkzekutimi i shpenzimeve kapitale mesatarisht luhet rreth 35.0% të vlerave të buxhetuara (MFPT, 2023).

⁵ Shënim: Vetëm 0.8% e IJD shkon në kërkime dhe inovacione dhe makineri për dallim prej 92% në patundshmëri (World Bank, 2023).

ofertës vendore, veçanërisht te sektorët e industrisë përpunuese me performanca eksportuese. Këtu duhet parë një nga hallkat e kurthit që frenon rritjen ekonomike. Investimet e sektorit privat dhe Investimet e Jashtme Direkte (IJD) mbesin dukshëm prapa potencialit të tyre. Kjo ndikohet edhe nga qasja e limituar në tregjet rajonale dhe globale për shkak të lidhjeve ende të pakonsoliduara të trafikut rrugor dhe hekurudhor, pastaj nga qasja e kufizuar në tregun e kapitalit, furnizimi jo i sigurt me energji dhe vështirësitë për rekrutimin e fuqisë së kualifikuar punëtore me shkathtësitë e nevojshme. Ndonëse eksporti ka shënuar një rritje dinamike duke u rritur me tepër se dy herë e gjysmë gjatë viteve 2019-2022, deficitit tregtar sa vjen e rritet po ashtu për afro dy herë, me një tendencë përkeqësimi me 2023 dhe 2024. Ky është frenuesi tjetër i rritjes së qëndrueshme ekonomike. Kësisoj problemi i mbështetjes së eksportit mbetet ende për t'u adresuar seriozisht me një spektër të masave integrale të politikave industriale dhe tregtare në përkim me tregun e hapur.

Situata ekonomike në vend mbetet tepër e lëndueshme nga inflacioni i importuar i ndikueshëm me krizën e shkaktuar nga agresionet në Ukrainë dhe potencialisht edhe së fundi me përkeqësimin e situatës në Lindjen e Mesme. Kjo vlen sidomos për ndikimet negative të çmimeve të importit për energji dhe ushqim. Me një model të ndryshuar të rritjes ekonomike Kosova do të mund të përshtatej më lehtësisht nga këto rreziqe (MFPT, 2023).

Duke pasur parasysh një sfond të tillë duket tepër optimiste dhe i sforcuar parashikimi i Qeverisë se “në periudhën afatmesme (2024-2026), ekonomia e Kosovës pritet të shënojë rritje reale që qëndron mbi mesataren historike të para-pandemisë, duke u luhatur mesatarisht rreth vlerës 5.8% në terma realë” (MFPT, 2023). Kjo gjithsesi, siç u tha më lart është më tepër se e nevojshme, por nga dokumentet e publikuara zhvillimore nisur nga Korniza e Shpenzimeve Afatmesme (KASH) nuk duket e mbështetur me një sistem masash dhe politikash të integruara dhe koherente.

Modeli ekzistues i politikave ekonomike i bazuar kryesisht në faktorët e jashtëm si remitencat, kreditë dhe asistencat e jashtme financiare për më shumë se dy dekada nuk ka qenë i përshtatshëm, apo i disenjuar si duhet, për të rritur ofertën vendore veçanërisht industrinë eksportuese dhe shërbimet me vlerë të lartë shtuese. Një mbështetje më domethënëse me Paket fiskale 1 dhe 2 në vitet 2015 dhe 2016 nuk u vazhduar që të zhvillohet si duhet dhe të përsoset më tej. Si pasojë modeli ekzistues i rritjes ekonomike pothuajse ka harxhuar fuqinë e tij për

rritje ekonomike transformuese. Atij po i mungojnë shtytësit zhvillimorë dhe më tepër po konservon një gjendje që në teorinë dhe praktikën e zhvillimit njihet si kurthi zhvillimor i vendeve me të ardhura mesatare (World Bank, 2009).⁶ Kjo karakterizon shumicën e vendeve me nivel të ngjashëm zhvillimi e që nuk arrijnë ta zgjidhin me sukses këtë problem. Për të dalë nga një situatë e tillë sugjerohet që të investohet në rritjen e aftësisë konkurruese të ofertës vendore me produkte dhe shërbime, të investohet në inovacione dhe kërkime zhvillim. Fatkeqësisht Kosova ngel shumë prapa në këtë fushë. Duke ndjekur kriteret e njëjta me rangimin e 142 vendeve të botës në Raportin e konkurrueshmërisë globale të Forumit Ekonomik Botëror (WEF) të Davosit, ku Kosova nuk përfshihet ende, është llogaritur se sa i përket aftësisë për inovacion Kosova rangohet tejet ulët - në vendin e 128-të (ASHAK, 2023).

Ndaj siç kemi theksuar edhe më herët shtrohet një domosdoshmëri për tejkalimin e kësaj situatë nëpërmjet zbatimit të një modeli të ri të rritjes ekonomike që bazohet në politika aktive industriale, forcim të politikave në favor të ofertës konkurruese vendore, përvetësim të dijeve dhe teknologjive të reja (Instituti Riinvest, 2017). Kjo do të thoshte një përmirësim i politikave industriale në dobi industrisë përpunuese dhe shërbimeve me vlerë të lartë shtuese si dhe të ashtuquajturave industri kreative⁷. Pikërisht këtë nevojë duhet ta fuqizojë qartas dokumentin e propozuar të Strategjisë Industriale e Kosovës 2023 -2030. Kjo nevojë bëhet urgjente kur kemi parasysh pozitën e pavolitshme të industrive prodhuese e eksportuese në kreditim (vetëm rreth 12%) vlera vjetore e importit të pajisjeve rreth 250 – 300 mil, tri vitet e fundit. Aq më e keqe është pjesëmarrja në investimet e jashtme direkte (2%). Një element i modelit të ri duhet të përfshijë edhe një sistem të integruar me politikat industriale për nxitjen e eksportit. Aq më parë kur duket se industria përpunuese ka potenciale për këtë.

⁶ Shënim: Kjo është një situatë kur një vend me të ardhura mesatare (GDP për një banor) ballafaqohet me vështirësi serioze për të kaluar në grupin e vendeve me të ardhura të larta për shkak të rritjes së kostove dhe ngecjes ose rënies së aftësisë konkurruese (Shih me gjerësisht brenda <https://documents1.worldbank.org/curated/en/730971468139804495/pdf/437380REVISED01BLIC1097808213760720.pdf>)

⁷ Shënim: Sektorët që u identifikuan përmes Procesit të Zbulimit të Sipërmarrësve (EDP) të strategjisë S3, i cili përfshin Industrinë e Përpunimit të Drurit, TIK, Industrinë e Përpunimit të Ushqimit, Energjinë (me fokus në Energjinë e Gjellbër) dhe Industrinë Kreative. Riinvest ka qenë pjesëmarrës aktiv në grupet punuese për hartimin e strategjisë S3.

Tani ajo arrin 38% të vlerës totale të eksporteve kundrejt pjesëmarrjes thuaja të pandryshuar në 15 vitet e fundit në GDP (13%).

Modeli i ri i rritjes ekonomike i bazuar në politikat e rritjes së ofertës së produkteve dhe shërbimeve për tregun e brendshëm dhe të jashtëm dhe në shpenzim më të përgjegjshëm dhe efektiv të fondeve publike, sidomos në dobi të investimeve më frytdhënëse në arsim, shëndetësi dhe kërkime e zhvillim. Me këtë krijohen kushtet afatgjata për të ngritur potencialin për rritje ekonomike të qëndrueshme, sidomos duke u ndërlidhur me angazhimet e pikërishtme, shumë të rëndësishme, lidhur me hartimin dhe aprovimin e Strategjisë së Specializimit të mençur (S3), Agjendës së Gjëlber dhe Digjitalizimit. Në kuadër të këtij riorientimi, Kosova domosdo duhet të rrisë ndjeshëm investimet publike dhe private në kërkime e zhvillim (R&I) dhe atë dukshëm mbi obligimet ekzistues ligjore (0.7%) të buxhetit. Nuk duket bindës kundërshtimi kësaj nevoje se mungojnë kapacitetet absorbuese. Në vitin 2021 pati më shumë se 50 aplikime nga Kosova në Programin Horizon Europe. Me modelin e ri të rritjes kërkohet që investimi në kërkime dhe inovacione të arrijnë së paku mesataren rajonale (0.5% të GDP) për një periudhë 2-3 vjeçare. Kjo mund të tejkalohet edhe në një ambient më të mirë që favorizon politika dhe procedura nxitëse në organizata kërkimore në fakultete, universitete dhe jashtë tyre (Instituti Riinvest, 2023)⁸. Modeli i ri rritjes ekonomike i bazuar në politikat që favorizojnë ofertën konkurruese është rruga e domosdoshme për të zënë hapin e një trendi të ngushtimit të hendekut (gap) me BE-në sa u përket të ardhurave, si dhe për të frenuar rrjedhën brengosëse të migrimit edhe të ekspertëve thuaja nga të gjitha fushat, ekspertë të edukuar me kapacitete dhe potenciale për kërkime zhvillimi.

Pjesë e rëndësishme e kalimit në modelin e ri të rritjes ekonomike është edhe përmirësimi domosdoshëm i politikave fiskale e buxhetore, sidomos kur është fjala për investimet në arsim dhe shëndetësi, si dhe investimet për kërkime dhe inovacione. Ndërlidhur me këtë është edhe

⁸ Shënim: PKSH: Si përpjesë e buxhetit, në tre vitet e ardhshme (aq sa parasheh Korniza Afatmesme e Shpenzimeve), kërkesat e përgjithshme buxhetore për aktivitetet e parapara me PKSH-në janë shumë modeste. Në vitin 2023 kjo përpjesë është 0.32%, në vitin 2024 është 0.49%, ndërsa në vitin 2025 është 0.56%. Si përpjesë e PVB-së, kërkesat buxhetore për aktivitetet e parapara me PKSH-në në vitin 2023 janë 0.11%, në vitin 2024 janë 0.15%, ndërsa në vitin 2025 0.16% të GDP-së, për dallim nga mesatarja e rajonit rreth 0.5% (Për më shumë në Instituti Riinvest, 2023, Mendime dhe Sugjerime rreth Programit Kombëtar të Shkencës)

tejkalimi i dobësive dhe ineficiencës së theksuar në realizimin e Programit të investimeve Publike (PIP). Siç do të analizohet edhe më poshtë politikat buxhetore dëshojnë seriozisht ta bëjnë këtë për një kohë të gjatë. IMF-të në një nga vlerësimet e paradokohshme konstaton se “dobësitë në menaxhimin e investimeve publike kanë një peshë të madhe në cilësinë e të investuarit dhe situatës së përkeqësuar lidhur me këtë (Raolisoa dhe Li, 2023). Kjo kërkon sipas FMN-së përmirësimin edhe të strukturës dhe të fuqisë absorbuese të investimeve publike, duke tejkaluar një mori dobësish në menaxhimin e investimeve publike që lidhen me dobësitë të shpronësimit, prokurimi dhe kontraktimet për ekzekutim dhe sidomos dobësitë në zbatim të kontratave e që rrit koston e investimeve dhe zvogëlon dukshëm efektet e pritura të këtyre projekteve në fazën eksploatimit. Më tutje BB konstaton se në përgjithësi vendimet lidhur me shpenzimet publike nuk janë në linjë të prioriteteve strategjike dhe se “procesi buxhetor mbetet jo i ndërlidhur me performancën” (World Bank, 2023). Problem në vete paraqitet eficientia e ulët dhe efektet jo të mira të transfereve dhe subvencioneve duke përfshirë edhe ato në bujqësi dhe ndërmarrjet publike ku thuaja mungon një standard i nevojshëm vlerësimi të projekteve në fazën e aprovimit të tyre kontroll dhe vlerësimi i efekteve ex post – pas realizimit të tyre.

2. Kufizimet nga sektori i jashtëm

Tabela 1, ofron një pamje gjithëpërfshirëse të dinamikës tregtare të Kosovës për vitet e fundit, duke përfshirë parashikimet për 2023 dhe 2024. Viteve të fundit eksportet e mallrave shënuan një ngritje të qëndrueshme nga viti në vit duke përjashtuar vitin 2023. Sipas parashikimeve të Institutit të Vjenës për Studime Ekonomike (wiiw, 2023), vlera e eksportit të vitit 2023 dhe 2024 do të ngelet prapa vlerës së eksporteve në 2022, ndërkaq parashikimi për importe parashihet një rritje, të dyja këto që do ta thellojnë më tutje deficitin tregtar⁹. Në këtë mënyrë mbulueshmëria e importit me eksport duket se do të pësojë rënie në krahasim me vitin 2022.

Krahasuar me vitin 2022, kategoritë kryesore të cilat Kosova i eksporton mbeten të njëjtat. Më së shumti në vitin 2023 janë artikujt e ndryshëm të prodhuar me 18% të totalit të vlerës së eksporteve. Këtu hyjnë mobilieritë, krevatet, dyshekët, mbajtëset e dyshekëve, jastëkët

⁹ Shënim: Sipas këtij Instituti eksporti në vitin 2023 do të jetë rreth 860 dhe në vitin 2024 rreth 890 milionë euro.

dhe shtresa të ngjashme të mbushura; pastaj vjen plastika dhe artikuj prej saj, me 12%; metale bazë (artikuj prej gize dhe çeliku) me 11%. Nga ana tjetër, mallrat që importohen në vlerë më të madhe në vitin 2023 janë ato nga produktet minerale (lëndët djegëse minerale, vajrat minerale dhe produktet e distilimit të tyre, substancat bituminoze) me 13%, më pas vijnë mjetet e transportit, pjesët dhe plotësuesit e tyre me 10%, dhe si kategori e tretë janë makineritë dhe pajisjet mekanike me 7%. Te kjo e fundit, është e rëndësishme të analizohet veçanërisht niveli i importeve të makinerisë për prodhim, për të analizuar potencialin e rritjes së prodhimit dhe investimeve. Në tabelën e dhënë, shohim vlerën e makinerisë së importuar duke përjashtuar pajisjet e amvisërisë dhe transportit. Një nivel i tillë i importeve të pajisjeve është indikativ për vëllimin e pamjaftueshëm të investimeve në sektorin e prodhimit (Tabela 2).

Tabela 2 Importi i makinerisë dhe pajisjeve nëpër vite (në miliona euro).

Viti	Makineri dhe pajisje	Si % e totalit të importit
2021	326.11	7.01 %
2022	292.27	5.22 %
Janar - Shtator 2023	249.87	6.71 %

Burimi: Dogana e Kosovës

Për më tepër, është e rëndësishme të kuptohet se inputet e përdorura për të prodhuar mallrat e eksportuara shpesh importohen. Në raste të tilla, përfitimet ekonomike varen nga vlera e shtuar në këto mallra të destinuara për eksport. Gjykuar nga struktura e produkteve dhe lëvizjet e deficitit tregtar shihet se niveli i ulët i vlerës së shtuar tek eksportet përbën një nga problemet kryesore. Tabela më poshtë pasqyron se me gjithë eksportin ende të pamjaftueshëm, kontributi i industrisë përpunuese është në eksporte është i rëndësishëm. Pra, në rastin kur eliminohet lënda e parë si eksport nga Kosova, industria përpunuese vërehet se përbën rreth 38% për qind të bazës së eksportit total. Kjo dëshmon për potencialet e këtij sektori dhe nevojën e mbështetjes së tij domethënëse.

Tabela 3. Kontributi i industrisë përpunuese në eksportet e mallrave kosovare, në miliona euro (2019-2022).

Viti	Eksporti i industrisë përpunuese ¹⁰	Si % e totalit të eksportit
2019	156,229	40.7 %
2020	183,755	38.7 %
2021	261,209	34.8 %
2022	355,591	38.6 %

Burimi: ASK

Investimet e jashtme direkte (IJD) u rritën 14% në gjysmën e parë të 2023. Kjo u xhit kryesisht nga investimet turke. Partnerët e tjerë të mëdhenj të Kosovës – si BE dhe SHBA – kanë shkurtuar flukset hyrëse të IJD-ve. Në veçanti, partnerët kryesorë investues – Gjermania dhe Zvicra – kanë reduktuar hyrjet e tyre të IJD-ve në Kosovë për 7% dhe 4%, respektivisht, ndërsa IJD-të nga SHBA-ja janë pothuajse përgjysmuar. Ky skepticizëm i investitorëve të huaj pjesërisht mund të vijë edhe nga tensionet gjeopolitike dhe paqëndrueshmëria politike në vend që kanë potencialin të çrregullojnë dinamikën e tregtisë në fronte të shumta.

Krahas nivelit të investimeve të jashtme, problemi qenësor ndër-lidhet edhe me sektorët në të cilët është investuar. Tabela më lart ilu-stron një gjendje të pakënaqshme, ku listës i paraprijnë investimet në patundshmëri, investime këto të cilat nuk paraqesin potencial për multiplikim të ndikimit ekonomik. Në anën tjetër, trend brengosës rënës shohim në industrinë prodhuese, e cila ka potencial për rritje ekonomike. Kështu, përveç vëllimit të investimeve të jashtme, fokusi duhet të jetë, mbi të gjitha, në tërheqjen dhe kanalizimin e investimeve në sektorët me potencial të zhvillimit dhe zgjerimit. Investimet e jashtme në Kosovë deri më tani nuk ngjajnë të jenë në sektorë që nxisin zhvillimin ekonomik, e posaçërisht jo në sektorët e prodhimit industrial - sektori kyç i zhvillimit të potencialit eksportues.

¹⁰ Shënim: Në llogaritjen e madhësisë së industrisë përpunuese në Kosovë janë përfshirë këto eksporte: yndyra, ushqime, pije, pije alkoolike dhe duhan, produkte të industrisë kimike, plastikë, gomë dhe artikuj prej tyre, lëkurë dhe artikuj prej tyre, druri dhe artikuj druri, letër dhe artikuj prej letre, tekstil dhe artikuj tekstili, veshmbathje të këmbëve, artikuj prej guri, allçie, produkte qeramike dhe qelqi, makineri, pajisje mekanike dhe elektrike.

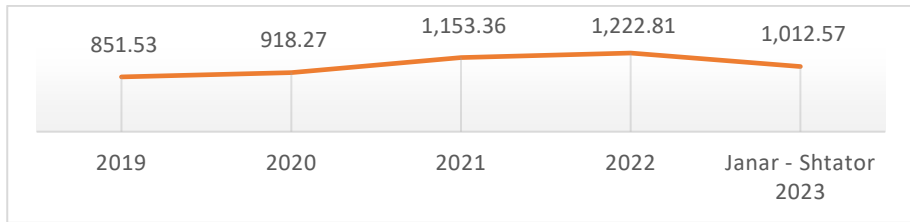
Tabela 4. Investimet e jashtme direkte në Kosovë (në miliona euro) sipas aktivitetit ekonomik, kumulativ dhe si % e totalit (Janar 2019 – Gusht 2023)

Aktiviteti ekonomik	Total IJD 2019- Gusht 2023	Si % e totalit
Aktivitete të patundshmërisë	1646.7	72.6
Aktivitete financiare dhe të sigurimit	283.2	12.5
Furnizim me energji elektrike, gaz avull dhe ajër të kondicionuar	76.6	3.4
Xehetaria dhe guroret	51.3	2.3
Ndërtimtari	43.6	1.8
Informatikë dhe komunikim	39.9	1.8
Prodhim	36.6	1.6
Të paspecifikuara	32.5	1.4
Aktivitete profesionale, shkencore dhe teknike	28.8	1.3
Aktivitete administrative dhe mbështetëse	11.5	0.5
Total	2267.0	100%

Burimi: BQK

Të ardhurat e larta nga remitancat, janë kategoria kryesore në kuadër të të ardhurave dytësore, vlera e të cilave deri në korrik 2023 shënoi 753.9 milionë euro, që paraqet rritje prej 84 milionë euro ose 12% krahasuar me periudhën e njëjtë të vitit 2022. Efektet pozitive janë evidente, kryesisht gjatë sezonit të verës kur numër i madh mërgimtarësh vizitojnë Kosovën, gjë që përkthehet në vëllim më të madh shitjesh për bizneset. Gjithashtu, remitancat pothuajse plotësisht përdoren për të financuar konsumin dhe deficitin tregtar, gjë që nuk i ka ndihmuar aftësisë konkurruese. Ky model i financimit e ka mbajtur ekonominë kosovare në një rrugë të kufizuar të rritjes së konkurrencës dhe mund të ndryshohet me politika që riorientojnë remitancat drejt praktikave më produktive. Duke pasur parasysh rolin e rëndësishëm të remitancave në stimulimin e sektorit të shërbimeve, politikat që synojnë kanalizimin e tyre, mbështetjen e investimeve në arsim dhe ndërmarrësi dhe nxitjen e një mjedisi të favorshëm për diversifikimin ekonomik mund të rrisin më tej kontributin e sektorit të shërbimeve në tregti.

Figura 1 Dërgesat e migrantëve ndër vite (në miliona euro)

Burimi: BQK

Kosova konsiderohet të jetë ekonomia më e hapur për tregti në shërbime në rajonin e Ballkanit Perëndimor. Krahasuar me ekonomitë e OECD-së, ajo është gjithashtu një nga më tërheqëset për sa i përket mungesës së kufizimeve ndaj ofruesve të shërbimeve (OECD, 2021). Hapja më e madhe e tregtisë në shërbime mund të përmirësojë efikasitetin dhe produktivitetin e firmave vendase.

Tabela 5 Eksporti dhe importi i shërbimeve ndër vite (në miliona euro)

	2019	2020	2021	2022	Janar - Qershor 2023
Eksporti i shërbimeve	1,675	995	1,906	2,503	1,089
Importi i shërbimeve	749	603	871	1,127	536

Burimi: BQK

Sektori i teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (ICT) ka vite që kontribuon dukshëm në eksportet e shërbimeve dhe ka potencial të fortë për rritje të mëtejshme. Megjithëse vendi posedon disa avantazhe krahasuese në rritjen e një industrie të ICT-së të orientuar nga eksporti, ky treg është ende i vogël dhe i pazhvilluar për shkak të nivelit të ulët të digjitalizimit, kjo për shkak të numrit të pamjaftueshëm të punëtorëve të kualifikuar, bashkëpunimi i dobët midis sektorit dhe institucioneve përkatëse arsimore dhe mungesa e qasjes në financa, veçanërisht për bizneset fillestare.

Për të përfunduar, rënia e eksportit të mallrave të Kosovës për vitin 2023 dhe 2024 mund të shpjegohet edhe nga situata në planin global, kjo meriton të analizohet hollësisht dhe adresohet me politika përkatëse. Gjithsesi, për të përballuar këto sfida, Kosova duhet të kujdeset për diversifikimin e ekonomisë dhe promovimin e sektorëve me potencial rritjeje. Kjo duhet të fillojë me identifikimin e sektorëve që kanë trend dhe potencial rritës dhe të pasohet me dizajnin e politikave ekonomike të cilat stimulojnë zhvillimin e këtyre sektorëve dhe promovojnë investimet sidomos nga sektori privat. Në këtë drejtim, është e rëndësishme të vërehet se ndërsa eksporti i mallrave mund të paraqesë sfida në rritjen e tij, sektori i shërbimeve ofron potencial dhe mundësi të dukshme. Megjithëse sektori i shërbimeve tanimë ka një bilanc pozitiv të përgjithshëm, ende ka hapësira për rritje të mëtejshme. Politikëbërësit duhet të marrin në konsideratë inkurajimin e inovacionit, përmirësimin e përfshirjes financiare dhe mbështetjen e ndërmarrjeve. Këta hapa do të ndihmojnë në rritjen e konkurrueshmërisë së vendit dhe në zhvillimin e një ekonomie më të qëndrueshme dhe të diversifikuar.

3. Sektori financiar në shërbim të status quos

Sektori financiar mbetet mirë i kapitalizuar, profitabil dhe likuid. Për shembull ROA dhe ROE në sektorin bankar prej 2.6% dhe 21% respektivisht, tregojnë një kthim solid. Likuiditeti prej 33% (asetet likuide në raport me detyrimet afatshkurtra) dhe raporti kredi-depozita prej 81%, kredi joperformuese prej vetëm 2%, kapitalizim prej rreth 15%, tregon një performancë të jashtëzakonshme të sektorit bankar. Edhe sektorët e tjerë financiarë janë karakterizuar me performancë të mirë. Për shembull, kompanitë e sigurimeve kanë përmirësuar performancën, sidomos në kapitalizim. Institucionet mikrofinanciare kanë vazhduar rritjen e kreditimit, kryesisht për ekonomitë familjare, me një pjesëmarrje prej më pak se 10% në totalin e kredive të sektorit financiar.

Kreditimi në sektorët e ekonomisë vazhdon trendët organikë. Kreditë kanë shënuar një rritje vjetore prej afër 14%, në terma nominalë – ku inflacioni këtë rritje e neutralizon në terma realë. Edhe depozitat kanë shënuar rritje prej 11.3%. Në strukturë, kreditë për ekonomitë familjare marrin pjesë me 37%. Në anën tjetër, kreditë për firmat vazhdojnë të kenë strukturë të ngjashme, e që pasqyrojnë edhe strukturën e ekonomisë. Për shembull, kreditë në sektorin e bujqësisë kanë një pjesëmarrje prej 2%, industri, energji dhe ndërtim 36% dhe shërbimet 62%, një trend pothuaj konsistent. Sipas maturitetit, struktura e kredive

në vitet e fundit ka mbetur po ashtu e njëjtë, ku kreditë me maturitet deri një vit marrin pjesë me 15%, ato me maturitet 1-5 vjet me 45% dhe ato me maturitet më shumë se 5 vjet me 40%. Sidoqoftë, nëse krahasojmë me dhjetë vjet më parë, pjesëmarrja e kredive afatgjata (më shumë se 5 vjet) është dyfishuar dhe atyre afatshkurtra (deri 1 vit) është përgjysmuar. Kredia në sektorin privat në raport me GDP-në prej afër 50% mbetet në nivele relativisht të ulëta, nëse krahasojmë me eurozonën. Sidoqoftë, ky tregues është në mesataren e rajonit të Ballkanit Perëndimor, ku Kosova qëndron më mirë krahasuar me Shqipërinë dhe Serbinë.

Normat e interesit pas një periudhe të gjatë të trendëve të favorshëm, pjesërisht të determinuara nga ecuritë e kushteve monetare globale dhe performanca e sektorit financiar në vend, duket që kanë ndërprerë këtë trend. Në perspektivë, mund të pritet që kushtet e kreditimit do të vështirësohen, ku prospektet e ecurive monetare (por edhe fiskale) globale japin indikacion të tillë. Normat e interesit kanë pësuar rritje të vogël, në kredi dhe depozita, por margjina e interesit mbetet pothuaj e njëjtë krahasuar me vitin paraprak. Rritja e çmimeve dhe nevojat për likuiditet mund të rrisin nevojën për kreditim. Shtrëngimi potencial i kushteve të kreditimit, normat e interesit në kredi, si dhe kthimi në letrat me vlerë të qeverisë, pritet të kenë presion për rritje. Kështu, mund të vështirësojë qasjen në financa, me implikime negative në konsum e investime. Që nga pandemia, stoku i kredive me norma variabile të interesit është dyfishuar, duke arritur në 30%. Rrjedhimisht, ecuritë e normave të interesit në tregje ndërkombëtare si ajo Euribor, do të kenë implikime në tregun financiar në Kosovë.

4. Shpenzimet qeveritare në shpenzime atipike për një ekonomi që duhet të ketë norma më të larta të rritjes ekonomike

Buxheti i Kosovës mbetet një nga instrumentet kryesore të politikave ekonomike përmes të cilit Qeveria mbështet zhvillimin e sektorëve të ndryshëm. Bazuar në parashikimet e Qeverisë së Kosovës (MFPT 2023). Të ardhurat dhe shpenzimet buxhetore për vitet 2023 dhe 2024 pritet të ndjekin një trend rritës ngjashëm me vitet e kaluara. Të ardhurat për vitin 2023 parashihen të arrijnë vlerën e rreth 2.8 miliardë euro ose rreth 390 milionë më shumë krahasuar me vitin 2022(MFPT

2023)¹¹. Kjo rritje e të ardhurave buxhetore vjen kryesisht nga rritja e të hyrave nga Tatimi i Vlerë së Shtuar (TVSH) e që është edhe rezultat i rritjes së çmimeve në tregjet ndërkombëtare dhe formalizmit të ekonomisë. Nga ana tjetër, shpenzimet buxhetore për vitin 2023 pritet të jenë rreth 3.2 miliardë euro ose 680 milionë euro shumë krahasuar me 2022. Deficiti buxhetor pritet të jetë – 3.6 % të BPV-së. Struktura e të ardhurave dhe shpenzimeve për vitin 2024 pritet të jetë përafërsisht e njëjtë krahasuar me vitin paraprak, të ardhurat janë parashikuar të arrijnë vlerën e 3.02 miliardë euro, ndërsa shpenzimet në 3.3 miliardë euro (MFPT, 2023).

Destinimi i shpenzimeve përkatësisht parasë publike në sektor të caktuar pasqyron prioritet e politikave qeveritare. Për të nxjerrë përfundime kjo duhet trajtuar për një periudhë më të gjatë, së paku afatmesme. Tabela 6 lidhur me kornizën e shpenzimeve sektoriale në nivel qendror, ilustron këto lëvizje që nga viti 2019, pra një periudhe 5- vjeçare. Në këtë aspekt shihet një prioritet te sektori i mbrojtjes, qeverisja e përgjithshme, mbrojtja sociale dhe rendi dhe ligji. Ndërkaq dinamika e rritjes së shpenzimeve për çështjet ekonomike, arsim dhe shëndetësi dhe pesha e pjesëmarrjes së tyre në destinimet buxhetore është dukshëm e pamjaftueshme. Me gjithë prioritetet e deklaruara mbetet e pamjaftueshme dhe jo në favor të zhvillimit ekonomik të vendit përkatësisht rritjes më të shpejtë ekonomike. Edhe pse qeveria ka premtuar se këto fusha janë prioritet, ato nuk duken se nuk do të mbështeten në mënyrë adekuate me mjete buxhetore. Afërsisht 30 për qind e buxhetit ose 731 milionë euro do të shpenzohet për mbrojtjen sociale. Sektori i shëndetësisë edhe arsimit mbeten me buxhetime të ulëta e me dinamikë më të ngadalshme të rritjes. Ndonëse shëndetësia do ketë një rritje të buxhetit për 49 për qind krahasuar me vitin 2019 ato mbesin të ulëta me rreth 3.5 për qind të BPV¹² dukshëm më e ulët se vendet e rajonit dhe BE-së.

¹¹ Shënim: Bazuar në raportin financiar nëntëmujor të thesarit, të hyrat buxhetore për vitin 2023 janë 75 % të planit vjetor të parashikuar. Të hyrat e mbledhura nga Dogana e Kosovës kanë arritur vlerën bruto prej 1,202.42 milionë euro, apo 72% e planit buxhetor për vitin 2023. Ndërsa, të hyrat e mbledhura nga Administrata Tatimore e Kosovës kanë arritur vlerën bruto prej 644.18 milionë euro, apo 72% e planit buxhetor për vitin 2023. Për më shumë: <https://mf.rks-gov.net/desk/-inc/media/1675633B-7E7D-4FEA-9803-7DFDD4CE5FE0.pdf>

¹² Shënim: Sipas të dhënave të Eurostat-it, mesatarja e BE-së për shpenzimet publike në shëndetësi është 8.8 %, ndërsa në vendet e rajonit; Bosnjë dhe Hercegovinë 6.9 për qind, Serbi 5.7 për qind, Shqipëria 3.4 për qind (%)¹².

Tabela 6. Korniza e shpenzimeve sektoriale në nivel qendror (milion euro)

	2019	2024 Parashikimi	Përqindja e rritjes/zvogëlimit 2024/2019
Qeverisja e përgjithshme			
publike	209.70	369.8	76%
Sektori i mbrojtjes	58.60	152.1	160%
Rendi, ligji dhe siguria			
publike	203.90	314.5	54%
Çështjet ekonomike	445.80	360.5	-19%
Mjedisi	55.30	74.9	35%
Çështjet e banimit dhe			
komunitetit	10.50	6.8	-35%
Shëndetësia	169.70	252.2	49%
Rekreacioni, kultura dhe			
religjioni	64.20	77.4	21%
Arsimi	110.80	132.9	20%
Mbrojtja sociale	466.60	731.7	57%

Burimi: Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2020 – 2022; Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2024 – 2026

Rritja e të ardhurave buxhetore detyrimisht përcjell edhe rritjen e shpenzimeve nëpër kategori të ndryshme. Bazuar në tabelën 6 mund të shihet një strukturë jo shumë e përshtatshme. Ekziston një shpërpjesëtim tepër i madh kategorisë subvencione dhe transfere dhe investime kapitale. Buxheti për paga dhe mëditje nga viti 2019 deri në vitin 2024 ka një rritje prej 185 milionë euro ose rreth 24.5 % e buxhetit të përgjithshëm. Kjo rritje kryesisht është për të akomoduar rritjen e pagave në sektorin publik. Rritja më e madhe e shpenzimeve është në kategorinë e subvencioneve dhe transfereve, ku nga rreth 600 milionë euro në 2019 në 1.1 miliardë në vitin 2024 ose rreth 32.4 për qind e shpenzimeve të përgjithshme. Shqetësuese mbeten shpenzimet për investime kapitale, ku nga vitin 2019 në vitin 2024 kemi thuajse të njëjtin nivel të projektuar nga 788 milionë në 859 milionë ose 8.9 për qind rritje brenda intervalit kohor pesëvjeçar. Kur kësaj i shtohet realizmi dobët i investimeve kapitale del qartazi se kjo është fusha ku nevojiten intervenime serioze.

Tabela 7. Korniza e shpenzimeve sektoriale sipas kategorive të shpenzimeve

	2019	2024 Parashikimi	Përqindja e rritjes/zvogëlimit 2024/2019	Pjesëmarrja e kategorive në shpenzimet e përgjithshme
Paga dhe Mëditje Mallra dhe Shërbime Shpenzime Komunale	619,9	805,4	29,9%	24,5%
Subvencione dhe Transfere	307	518,9	69,0%	15,8%
Shpenzime Kapitale	29,4	36,4	24,1%	1,1%
	600	1.062,3	77,1%	32,4%
	788,8	859,2	8,9%	26,2%

Burimi: MFPT: Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2024 – 2026 dhe Projektligji për ndarjet buxhetore për buxhetin e Republikës së Kosovës për vitin 2024.

Portofolio e përgjithshme e borxhit shtetëror të Kosovës është ende në nivele të qëndrueshme (rreth 20% e PBB) ende me një hapësirë deri te kufiri i caktuar me rregullën fiskale (40% e PBB). Megjithatë, ende mbetet mjaft problematike përgatitja e mirë e projekteve që ndërlihen me të si në fazën e studimit të fizibilitetit e po aq edhe me dobësitë e shprehura në menaxhimin e realizmit të tij. Kjo e redukton në masë të madhe efektin e borxhit në rritjen ekonomike. Më shumë se gjysma e borxhit të përgjithshëm është i brendshëm, ndaj nevojitet një vëmendje më të madhe dinamikës, strukturës dhe destinimeve. Ndaj do të ishte e dobishme që dinamika e letrave me vlerë dhe interesi i paguar për letrat me vlerë me maturim më të gjatë se dy vjet të lidhet më shumë me dinamikën e rritjes së GDP-së dhe burimeve primare të të ardhurave të buxhetit të vendit (Instituti Riinvest, 2019). Aq me brengosëse është dinamika e zbatimit të projekteve të ndërlihdura me borxhet e kontraktuara. Bazuar në raportin vjetor të auditimit për borxhin e jashtëm, shtatë (7) projekte/kredi¹³ në vlerë totale prej 177 milionë euro të ratifikuara për shfrytëzim përgjatë viteve 2017 deri 2022, nuk janë tërhequr

¹³ Shënim: Kreditë e ratifikuara të cilat nuk kishin disbursim të mjeteve deri në fund të 2022: (i) Projekti Trajtimi i ujërave të zeza në Prishtinë (ii) Projekti i Zhvillimit të Ujërave të Zeza në Gjilan (iii) Projekti për Masat e Energjisë Efiçiente në komunat: Prishtinë, Gjakovë dhe Gjilan, (iv) Projekti Reagimi i Kosovës ndaj pandemisë COVID -19 për NVM-të, (v) Projekti i Impianti i Ujërave të Zeza në

fare mjetet financiare, ndërsa kreditë e ratifikuara gjatë viteve 2014 - 2020, të cilat kishin afat përmbylljeje gjatë viteve 2021 deri 2023, niveli i shfrytëzimit deri në fund të 2022 ishte vetëm 74 nga 174 milionë¹⁴. Hyrja në marrëveshje të kredive dhe vonesat në tërheqjen e fondeve në dispozicion, është pasojë e planifikimit të dobët, procesit të shpronësimit dhe mungesës së kapaciteteve qeveritare për t'i shfrytëzuar në kohë dhe në mënyrë efektive fondet e huamarrjes. Si pasojë e këtyre mangësive, qeveria në vazhdimësi është duke paguar tarifë të zotimit për këto kredi të pashfrytëzuara.

5. Domosdoja e krijimit e një ekosistemi efektiv për kërkime dhe inovacione

Në vijim të asaj që u tha për nivelin e ulët të investimeve nga fondet publike dhe private (industria dhe bizneset) në kërkime zhvillimi dhe inovacione është e domosdoshme që të funksionalizohet një strukturë institucionale, mungesa e së cilës është një hendek i madh për një ekosistem efektiv të inovacioneve dhe kërkimeve.

Krahas Këshillit Kombëtar për Hulumtime dhe Departamentit përkatës në MASHT, është me urgjencë edhe krijimi i Fondit/Agjencisë nacionale për zbatimin operative të Programit shkencore të kërkimeve, politikave dhe procedurave lidhur me menaxhimin e vlerësimit transparent dhe me standarde ndërkombëtare të projekteve, ndërlidhja e tyre me nevojat zhvillimore dhe rritjen aftësisë konkurruese industrive prodhuese dhe shërbyese. Pa këtë veprimtaria e Këshillit Nacional Shkencore dhe Programi i kërkimeve shkencore ndonëse me ambicie shumë modeste mbetet i porealizuar.

Një hap i mirë është bërë me Draftin e Ligjit për inovacione dhe ndërmarrësi, i cili parasheh një sistem mbështetës mjaft të pasur, si dhe formimin e Fondit për inovacione (Kuvendi i Kosovës, 2023). Kjo do të

Mitrovicë, (vi) Projekti i Zhvillimit të Ujërave të Zeza në Mitrovicë, (vi) Projekti Nxitja dhe Levimi i Mundësive për Sigurinë e Ujit.

¹⁴ Shënim: Kreditë e ratifikuara të cilat kishin vonesa në disbursimin e mjeteve deri në fund të 2022: Projekti i Zgjerimit të Magjistrales M2 Milloshevë-Mitrovicë, (ii) Projekti për Magjistralen Prishtinë-Mitrovicë (iii) Projekti për Rehabilitimi i Rrugëve Rajonale, (iv) Projekti Financim shtesë për Projektin për Bujqësi dhe Zhvillim Rural, (v) Projekti për Patundshmëri dhe Infrastrukturë Gjeo-hapësinore, (vi) Projekti për Konkurrueshmëri dhe Gatishmëri për Eksport. (vii) Projekti i Ekonomisë Digjitale të Kosovës, (viii) Projekti Rehabilitimi i Linjës së 10-të Hekurudhore.

mund të ndikojë në rritjen e mbështetjes financiare dhe teknike të inovacioneve në periudhën e ardhshme¹⁵. Ne rekomandojmë që gjatë procedurës parlamentare të bëhet përmirësimi i këtij drafti në aspektin e qeverisjes së tij nga një bord udhëheqës i përbërë nga ekspertë të pavarur. Gjithashtu është i nevojshëm krijimi nga qeveria e Komitetit të ekspertëve të pavarur me përvojë relevante dhe ndërkombëtare për vlerësimin e propozimeve dhe aplikimeve që do të mbështeten nga ky fond. Po ashtu për të rritur fondet e intervenimeve dhe krijuar një kulturë mbështetëse të inovacioneve në sektorin privat duhet sigurimi i pjesëmarrjes së organizatave të biznesit, duke përjashtuar start-up-ët, në financimin e projekteve të mbështetura nga Fondi i Inovacioneve.

¹⁵ Shënim: Nga Buxheti i Kosovës, përkatësisht nga MINT, në periudhën 2019 - 2023 janë investuar 560 mijë euro ose 140,000 euro në vit, ndërkaq nëpërmjet Fondit për Inovacione e Teknologji në Maqedoninë Veriore janë investuar rreth 10 milionë euro në vit.

Referencat

- ASHAK (2023). Pozita e Ekonomisë së Kosovës në Konkurrencën Globale.
- Instituti Riinvest (2017) Përgjigje ndaj sfidave të rritjes ekonomike. Linku: https://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2017/November/02/Prg_jigje_ndaj_sfidave_t_rritjes_ekonomike1509614582.pdf.
- Instituti Riinvest (2023) Mendime dhe sugjerime lidhur me draftin e Programit Kombëtar të Shkencës 2023-2028.
- Kuvendi i Kosovës (2023). Drafti Ligjit për Inovacione dhe ndërmarrësi (Dhjetor 2023)
- Ministria e Financave Punës dhe Transfereve- MFPT (2023). Buletini vjetor 2022 për borxhin shtetëror dhe garancitë shtetërore. <https://mf.rks-gov.net/desk/inc/media/739116D9-9225-4EEE-A131-74B48859BE49.pdf>.
- Ministria e Financave Punës dhe Transfereve- MFPT (2023). Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2024 – 2026. <https://mf.rks-gov.net/desk/inc/media/8661A10E-0E0C-462C-8936-B7BD95705249.pdf>.
- Ministria e Financave Punës dhe Transfereve- MFPT (2023). Programi i Borxhit Shtetëror 2023-2025 <https://mf.rks-gov.net/desk/inc/media/1FA847FF-289A-4ACF-AF9F-D8B35BC7C0AD.pdf>.
- Ministria e Financave Punës dhe Transfereve- MFPT (2023). Programi për Reforma në Ekonomi (PRE). <https://mf.rks-gov.net/desk/inc/media/579CD1AE-3C87-4D9C-BA68-137232AED801.pdf>.
- Ministria e Financave Punës dhe Transfereve- MFPT (2023). Programi për Reforma ne Ekonomi (PRE) 2022-2024, Kosovë.
- Ministria e Financave Punës dhe Transfereve- MFPT (2023). Projektligji mbi ndarjet buxhetore për buxhetin e Republikës së Kosovës për vitin 2024.
- Ministria e Financave Punës dhe Transfereve- MFPT (2023). Raporti nënte mujor financiar. <https://mf.rks-gov.net/desk/inc/media/F7003AA5-91F1-460B-909D-DBA48E4F898A.pdf>.
- Ministria e Financave, Punës dhe Transfereve- MFPT (2023). Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2024-2026 Kosovë.
- Raoilisoa, Onintsoa dhe Li, Letitia Lishuo (2023). Challenges of Public Investment Management in Fragile and Conflict-affected States. IMF. Linku: <https://blog-pfm.imf.org/en/pfmblog/2023/07/challenges-of-public-investment-management-in-fragile-and-conflict-affected-states>.
- Riinvest (2019). Employment and Labour Market Analysis. Riinvest Institute. Link: <https://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2021/October/05/Employment-and-Labour-Market-Analysis-ENG1633434888.pdf>.

Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw) (2023). Sailing Through Rough Waters, Raporti i parashikimit. Marre nga: <https://wiiw.ac.at/sailing-through-rough-waters-p-6520.html>.

World Bank (2009) Reshaping economic geography. Linku: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/730971468139804495/pdf/437380REVISED01BLIC1097808213760720.pdf>

World Bank (2023). *Kosovo - Country Partnership Framework for the Period FY23-FY27 (English)*. Washington, D.C.: World Bank Linku: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099041723104545397/BO-SIB0a3dc36ae0c40be3c058429f10a40d>

World Bank: Sluggish Growth, Rising Risks, October 2023.

Besnik A. Krasniqi*

TOWARDS A SUPPORTIVE ECOSYSTEM FOR INNOVATION, RESEARCH, AND THE COMPETITIVENESS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Abstract

This study reviews policies and the institutional environment in areas such as innovation promotion, scientific research, and investments. It analyzes support mechanisms for scientific institutions and small and medium enterprises (SMEs), highlighting opportunities to increase competitiveness and exports. The study reflects the current state of scientific research and innovation development, and its implications for the private sector's competitiveness. Additionally, it examines current policies, the institutional environment, and support schemes, emphasizing investment promotion, skill development, and export growth. Finally, the study presents a series of policy measures and support mechanisms aimed at enhancing research and innovation, particularly involving SMEs. It provides a model of supportive policies and recommends concrete steps to further improve the framework conditions for private sector development.

Keywords: Research and Innovation, Competitiveness, Policy Measures, Support Mechanisms, Private Sector Development, Framework Conditions.

1. Current State of Research and Innovation (R&I) in Kosovo from regional and international perspective

Research plays a crucial role in achieving economic and social development. Despite its importance, Research and Innovation (R&I) in Kosovo is still in its early stages (Krasniqi, 2023). Kosovo's higher education institutions have not adequately addressed the operational and normative factors necessary for promoting a research culture, including legislative, regulatory, procedural aspects, as well as values, attitudes, and beliefs. As a result, the current system at both the national and institutional levels hinders the scientific community from collectively embracing a research culture that advances the production and dissemination of research for the benefit of society (Kačaniku et al. 2018).

* Corresponding member, ASHAK

Given the extensive global advancements and changes in the market, the scientific community must continuously progress through scientific and applied research. Achieving market competitiveness and fostering sustainable economic and social development is crucial across all domains. However, in Kosovo, science is often neglected and fails to be recognized as a sector of utmost importance for societal and economic progress (Kačaniku et al. 2018). Scientific research in Kosovo is at an early stage of development, characterized by an ad-hoc approach to planning research facilities and non-systemic management of research policies, lacking consideration for the overall infrastructure landscape and long-term planning (Krasniqi, 2023, Kryeziu et al., 2022). Higher education institutions play a vital role in fostering sustainable development across economic, social, and cultural aspects. However, studies reveal discouraging findings regarding academic and research progress in Kosovo. There is a broad agreement that higher education institutions in Kosovo face significant challenges in conducting scientific research, which are closely linked to limited financial support, insufficient human research capacities, inadequate research infrastructure, and a prevailing lack of research culture within these institutions.

Government investments in research and innovation remain low. Despite the legal requirement for the government to invest at least 0.7 percent of GDP in Research, Development, and Innovation (RDI), the current budget allocation for R&I is approximately €2.5 million, equivalent to only 0.1 percent of Kosovo's total state budget. According to the law on scientific research activities, Kosovo is obliged to allocate €17.2 million or 0.7 percent of the total budget for innovative undertakings. Public expenditure on research is only 0.01 percent of GDP, far from the 0.7 percent target. Moreover, the state budget does not include a single source of finance for R&I funding. Research activities are also supported by international sources, reflecting high donor support for higher education institutions (Berisha, 2023).

Compared to regional and international standards, public spending on R&I in Kosovo is very low (RCC 2022). For instance, North Macedonia's GDP spending on R&D was about 0.4% from 2015-2020; Croatia spent 1.24% of GDP in 2020; Slovenia spent 0.22% of GDP in 2019. Even under the most optimistic government scenario, Kosovo remains significantly lower than the region (Krasniqi, 2023). Diversifying funding sources for R&I is essential, particularly increasing private-sector funding. For example, in 2021, the EU spent 328 billion euros (2.27% of EU GDP) on R&D, with 57.9% financed by businesses,

iii) Continue efforts to participate in the Horizon Europe program for collaboration and funding opportunities; iv) Improve data availability on researchers, GDP allocation for research, and performance indicators for effective monitoring and decision-making.

In summary, increasing the budget for financing R&I is crucial for the innovation and economic development of the country. The following section reviews the legal and policy framework for R&I.

2. Policy Framework for R&I

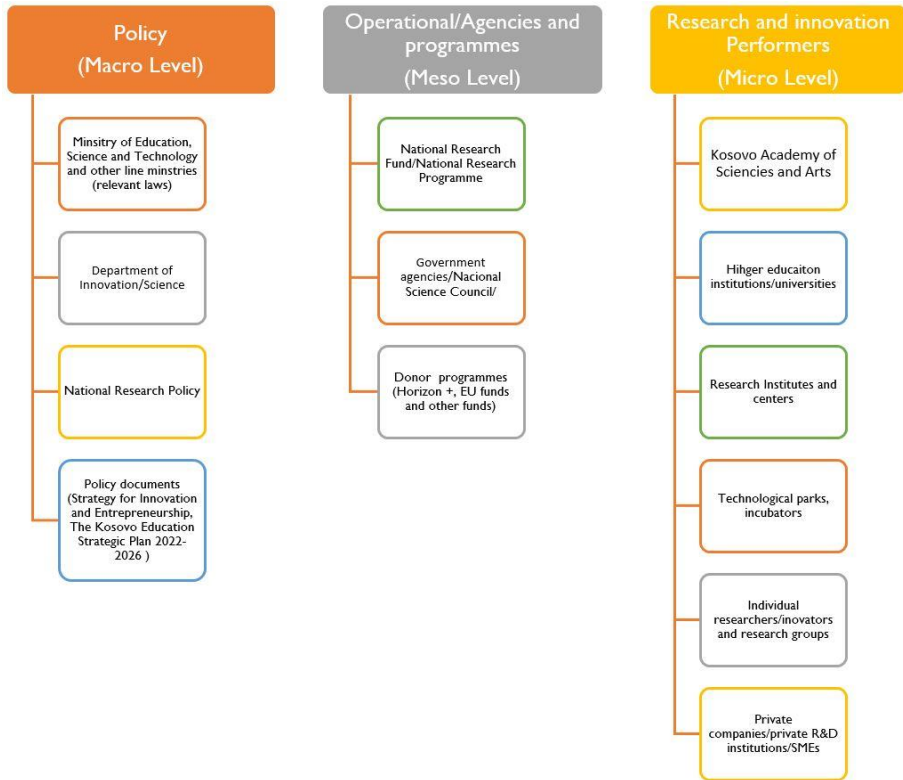
Kosovo's R&I policy is in the nascent stages of development, characterized by a limited scope of intervention and policy instruments. The strategic documents and other policy instruments necessary for implementing these strategies are either limited or non-existent when compared to best practices within the European Union.

The R&I policy framework can be analyzed through macro, mezzo, and micro lenses. This multi-tiered analysis is beneficial for evaluating policy ideas and their implementation. It is also crucial to examine the interaction between different levels of governance and how the institutions or participants at each level play a pivotal role in the design and implementation of policies and programs.

At the macro level, the parliament and relevant government ministries or departments are responsible for determining laws and policies. In the context of Kosovo's R&I policy framework, the Ministry of Education, Science, Technology, and Innovation (MESTI) and the National Research Council (NRC) are the primary policymakers. Although the Department of Science and Innovation is mandated to develop R&I policy, the absence of a National Research Fund (NRF) necessitates that it also undertakes policy implementation. The lack of nationally profiled research granting institutions has resulted in fragmented funding of research projects across various departments and agencies.

At the mezzo level, the focus is on the development and shaping of programs through funding and governance structures. Finally, at the micro level, research performers, including organizations and universities, are responsible for the implementation of research initiatives (Figure 2).

Figure 2. Policy Framework for R&I in Kosovo

Source: Author's elaboration

The policy set-up for R&I lacks a coherent and integrated strategic approach for developing, prioritising, implementing, and promoting research activities. First, the NRF is a missing link between policy design and implementation; without the NRF institution, it is difficult to effectively design and implement any policy instruments to support research and innovation. For example, while the MESTI created administrative instructions aligned with relevant laws, their implementation is still pending. Although the legal framework envisions collaboration between academia and the private sector, in practice, the partnership between these sectors remains very limited, with mainly ad-hoc initiatives. The lack of policy instruments (e.g., innovation voucher schemes) is also attributed to the limited capacity of the Department of Innovation (only two staff) and the non-existence of NRF. There is a need to align all three levels of governance of R&I policy to effectively implement the ambitious targets of the national research programme or any future increase in the budget

allocation for R&I. Establishing the NRF is expected to have significant implications for developing and implementing various research grant schemes and financing research and innovation.

On the legal aspects, the Law on Scientific Research Activity outlines the government's responsibilities for research governance, policy development, and financing of research institutions in Kosovo. Kosovo has established the NRC to enhance research capabilities and internationalisation within the research and innovation system and oversee its implementation of research policy. However, after a prolonged inactivity, the NRC was re-established in early 2022. The law also includes provisions for creating an NRF, with an annual allocation of 0.7% of the national budget, to support various research activities in Kosovo¹.

The Law on Scientific Innovation and Transfer of Knowledge and Technology provide regulations for innovation governance in Kosovo, including establishing the Scientific Innovation Council (SIC) to support innovation activity. However, despite the law being endorsed four years ago, the SIC was not established, leading to a lack of a clear innovation policy framework and funding instruments. There is currently no innovation fund, and the administrative instruction for supporting voucher schemes is being revised and is expected to be launched this year (June-Sep 2023). The lack of a National Research Fund and missing research and innovation policy instruments such as Innovation Vouchers and research grant schemes resulted in no R&I projects being financially supported by the government.

The Kosovo Education Strategic Plan 2022-2026 gives limited emphasis on research and innovation, despite its focus on higher education development. The reconvening of the NRC in 2022 led to the drafting of a new NRP for 2023-2028, with ambitious goals to support research activities, including developing a robust research system, training researchers, infrastructure development, internationalisation, and interdisciplinary collaboration. The NRP prioritises health, society, energy & environment, and agriculture, focusing on green-deal and digitalisation. However, the budget allocation for research in 2023, as outlined in the draft, is approximately 0.32 per cent (10.27 million euros) of the National Budget², which will be difficult to impellent with a well-established funding agency.

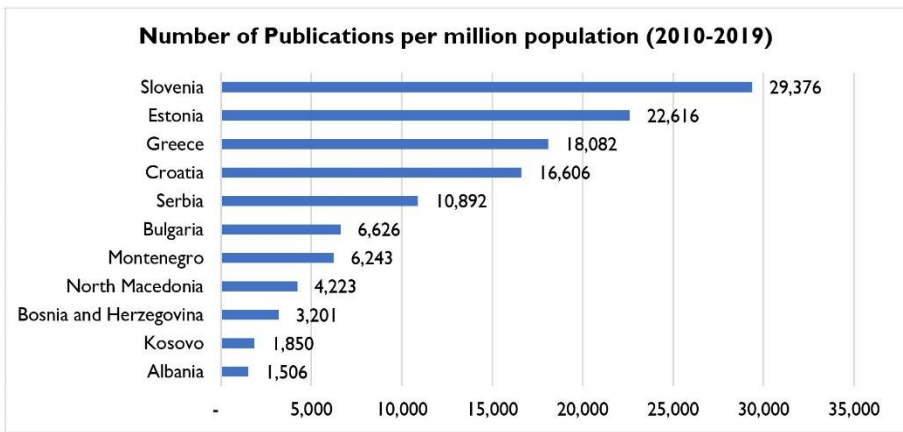
¹ Law on Higher Education in the Republic of Kosovo No. 04/L-037. <https://masht.rks-gov.net/ligji-per-arsimin-e-larte-ne-republiken-e-kosoves-nr-04-l-037/>

² Education Strategy 2022-2026. <https://masht.rks-gov.net/en/education-strategy-2022-2026/>

3. Research Productivity: Kosovo in the Regional and international context

This section reports the findings from the data on scientific publications extracted from the Scopus database for 2010-2019. Figure 3 illustrates the low scholarly output of Kosovo compared to other Western Balkan countries. For the same period, Kosovo had 1850 publications compared to Slovenia, a high performer, which has 29,376.

Figure 3. Number of scientific publications per million population (2010-2019)

Source: Author's calculation, the data on the number of publications are based on Scopus Database and Population data from World Bank-World Development Indicators. Then the formula to normalise per million population was applied (see <https://www.stats.indiana.edu/vitals/CalculatingARate.pdf>)

Data on scientific publications from 2010 to 2019 (Figure 3) are normalised based on each country's population, resulting in the number of publications per million people. Data illustrate the findings, indicating that Slovenia has the highest number of scientific publications per million population, reflecting a strong research output. On the other hand, the Western Balkan countries, including Kosovo and Albania, exhibit significantly smaller publication profiles. Kosovo has one of the lowest scientific publications, indicating limited research output within the country, closely followed by Albania.

Analysis of Cross-Country Performance Indicators

This section reports the data on Kosovo and WB countries. In Table 1, the leading countries in terms of Scholarly Output and Citation Count are Slovenia, Serbia, and Croatia. Conversely, Albania, Montenegro, and Kosovo exhibit lower performance levels, with Kosovo ranking the lowest. When examining Citations per Publication, Slovenia, Serbia, and Croatia again lead. However, Macedonia, despite its lower publication performance, is comparable to these leading countries in this indicator.

An interesting observation emerges when analyzing Cited Publications (%). Despite the high scholarly output of countries like Slovenia, Serbia, and Croatia, other countries with lower output, such as Albania and Kosovo, show similar percentages of cited publications. This indicates that the quality and impact of research in these countries are recognized despite lower output volumes.

Another notable finding is in the International Collaboration (%) indicator. Countries with lower scholarly output, like Kosovo, demonstrate higher or comparable levels of international collaboration compared to leading countries. For instance, Kosovo has a higher percentage of international collaboration than Serbia, Slovenia, and Croatia. This suggests that countries with lower output are more open to international partnerships, which could enhance their research competitiveness and performance.

Regarding National Collaboration (%), the highest percentages are found in Serbia, Croatia, and Slovenia. In contrast, Montenegro, Albania, and Bosnia and Herzegovina, with Kosovo at the lowest, show the least national collaboration. This further supports the trend that countries with lower publication performance are more focused on international collaboration, a promising strategy for improving their research output.

However, the Academic-Corporate Collaboration (%) indicator reveals low performance across all countries. This indicator is crucial for fostering national innovation through the practical application of scientific findings and cooperation with academic institutions. The data shows that over 95% of research activities are conducted without academic-corporate collaboration, indicating that academia is primarily focused on publishing rather than leveraging research for national innovation.

Overall, the analysis highlights the need for increased national and academic-corporate collaboration, especially in countries with lower scholarly output, to enhance their research performance and contribute more significantly to national innovation.

Kosovo's research performance lags behind other regional countries due to several critical factors, including insufficient research infrastructure, inadequate policies, and limited investment in research and development. In contrast, Slovenia's higher publication numbers can be attributed to its well-established research infrastructure and supportive policies. On the other hand, Kosovo and Albania face significant challenges related to funding constraints, limited resources, and inadequate support for research and innovation.

The stark disparity between Slovenia and the Western Balkan countries highlights the urgent need for increased investment, more supportive policies, and the development of robust research infrastructure in the region. Such measures are essential to enhance scientific productivity and stimulate innovation. Addressing these challenges is crucial for fostering research and development, ultimately contributing to the socio-economic progress of Kosovo.

4. Innovation Performance and University-Business Collaboration

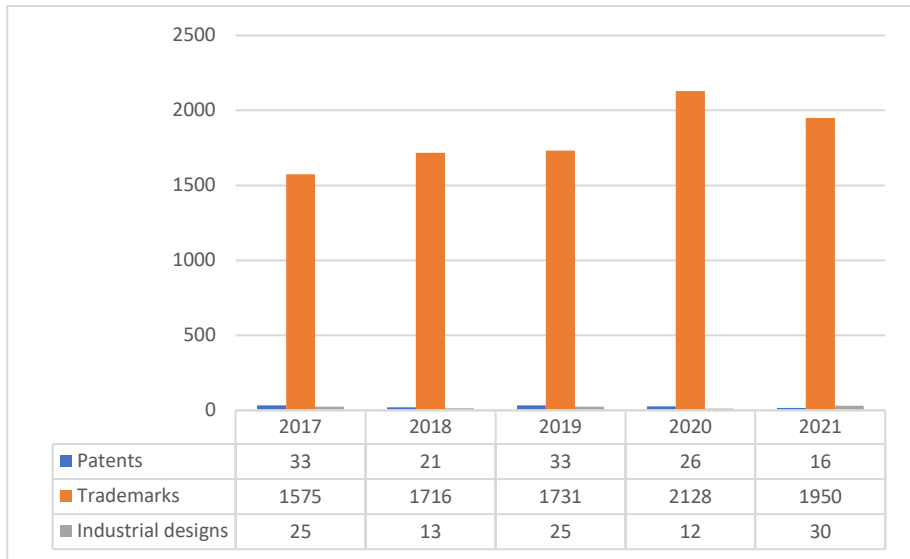
The available data provided an overview of the innovation potential in Kosovo's industry, indicating the need for significant improvements in institutional capabilities and innovation promotion. Regarding product innovation, the findings for 2019 reveal that Kosovo is relatively close to other countries in the region, with only a slight difference. Regarding process innovation, the results indicate that Kosovo has shown better progress than Montenegro and Albania in 2013 and 2019 (Figure 5). To accurately assess Kosovo's innovation potential at the macro, industry, and firm levels, conducting an innovation survey is essential, mainly focusing on the sectors with the highest potential. Emphasising research and innovation is crucial for the private sector, and fostering collaboration with private enterprises will increase the number of patents, trademarks, industrial designs, and other innovation indicators.

Table 1. Cross-Country Analysis: Other Performance Indicators

Indicators/Countries	Albania	Bosnia and Herzegovina	Croatia	Kosovo	Macedonia	Montenegro	Serbia	Slovenia
Scholarly Output	5018	12482	76257	1929	9931	4547	84549	69186
Citation Count	33454	84399	717300	13034	85737	30369	850010	833858
Citations per Publication	9.4	10	13.1	6.8	13.1	9.3	13.1	16.3
Cited Publications (%)	62.2	68.3	71.4	68.6	71.1	74	76.8	77.8
International Collaboration (%)	55.7	50.5	37.6	49	50.6	61.3	40.9	46.4
National Collaboration (%)	9.9	12.2	18.8	13.8	10.3	3.2	21.5	14.3
Institutional Collaboration (%)	19.9	26.9	29.4	25	29.2	20.8	29.6	23.6
Single Authorship (%)	14.5	10.4	14.1	12.1	10	14.7	8	15.7
Academic-Corporate Collaboration (%)	1.4	3.7	3.4	1	2.3	1.3	1.6	3.5
No Academic-Corporate Collaboration (%)	98.6	96.3	96.6	99	97.7	98.7	98.4	96.5

Source: Based on Scopus in Kryeziu, L., Bağiş, M., Krasniqi, B. (2022) National and Regional Competition in Higher Education: Evidence of Kosovo, unpublished paper.

Figure 1. Patent, Industrial Design and Trademark 2017-2021

Source: KIPA Annual Report 2021.

In the current situation, Kosovo is encountering various obstacles and challenges that hinder the development of a strong collaboration between academia and the private sector. These barriers include: i) The private sector has limited capacity to absorb and utilise knowledge generated by academia. This is evident in the lack of large companies with internal R&D capabilities and a culture of collaboration with academia. The SME sector also lacks innovation, and there is a need for a dynamic start-up ecosystem that can translate new ideas into viable business models; ii) There is a general scarcity of financial and human resources in academia and the business sector. This shortage of resources hampers the progress of collaborative initiatives between the two industries. Additionally, there is a lack of adequate infrastructure to support joint projects; iii) There is a limited understanding and awareness within the academic sector regarding the specific needs and requirements of the business sector. This knowledge gap hinders the development of relevant research projects and inhibits effective collaboration; iv) The absence of innovative projects that necessitate cutting-edge scientific support, such as testing, modelling, and prototyping, further contributes to the challenges faced in bridging the gap between academia and the private sector (Kaçaniku. et al. 2018).

5. Enhancing Research and Innovation in Kosovo

Enhancing research and innovation is crucial for Kosovo's economic and social development. To achieve this, a multi-faceted approach is necessary, involving significant increases in funding, strengthening collaborations between various sectors, developing robust support programs, promoting internationalization and export, and leveraging private sector investment. The following government and institutional (university-level) directions outline specific measures to enhance research and innovation in Kosovo.

5.1. Policy-level recommendations

Increase Funding and Investment

1. Significantly Increase the Budget for Research and Innovation: To bolster Kosovo's research and innovation capabilities, it is imperative to substantially increase the budget allocated for these activities. The goal should be to meet or exceed regional standards, thereby ensuring that Kosovo remains competitive. This can be achieved by advocating for higher budget allocations from the government, setting funding targets based on benchmarks from regional leaders in R&I investment, and ensuring that the increased budget supports both fundamental and applied research.

2. Establish the National Research Fund (NRF): The establishment of the National Research Fund (NRF) is critical for centralizing and streamlining the funding for research activities. This fund would create a structured framework for supporting research projects, ensuring that resources are allocated efficiently and transparently. The NRF should integrate existing research funding streams to avoid duplication and ensure accountability in fund allocation. This centralization will help in effectively managing and disbursing funds to various research initiatives, fostering a more organized approach to funding.

3. Establish Fund for Innovation and Technological Development of private sector. This fund focuses on promoting innovation and technological advancements within the private sector. By providing financial support for innovative projects, this fund aims to enhance the technological capabilities of businesses and foster a culture of continuous improvement and innovation. Compared to the NRF this

fund has more focus on private sector and business, but the role of the scientific institutions should be integrated too.

Strengthen university-business Collaboration

1. Foster Stronger Partnerships: Stronger partnerships between universities, research institutions, and the private sector are essential for driving innovation. Initiatives such as the voucher scheme can facilitate these collaborations by providing financial incentives for joint projects. Regular forums and networking events should be organized to connect academia and industry, fostering relationships that lead to collaborative research efforts. Additionally, establishing joint research centers or labs where academic and industry researchers can work together will further strengthen these partnerships.

2. Encourage Joint Projects: Joint projects between academic institutions and the private sector are crucial for addressing industry needs and driving economic growth. By identifying key industry challenges and aligning research efforts to solve these problems, these collaborations can lead to significant advancements. Encouraging joint projects through targeted funding and support will help in leveraging the strengths of both sectors, leading to innovative solutions and commercial applications.

3. Innovation Voucher Scheme. The voucher scheme facilitates collaboration between research institutions and private sector companies. This mechanism encourages joint research projects, enabling the transfer of knowledge and technology from academia to industry. Such collaborations are essential for addressing real-world challenges and driving economic growth.

Develop and Implement Support Programs

1. Establish Science and Technology Parks: To provide the necessary infrastructure and support services for research and innovation, the establishment of science and technology parks and industrial zones is vital. These facilities will offer state-of-the-art infrastructure, fostering an environment conducive to research and development. By providing resources and support, these parks and zones will attract researchers, entrepreneurs, and businesses, creating a vibrant ecosystem for innovation.

2. Implement Funding Schemes for High-Potential Research Areas: Specific funding schemes targeting high-potential

research areas should be developed and implemented. These schemes should focus on areas with significant commercial potential, ensuring that research efforts are aligned with market needs. By providing targeted support, these funding schemes will help in advancing research that has a high likelihood of leading to commercial success and economic growth.

Promote Internationalization and Export

1. Develop Programs for Business Internationalization: To help businesses compete in the global market, programs that support the internationalization of businesses should be developed. These programs can offer training, resources, and financial support to businesses looking to expand their operations internationally. By helping businesses navigate the complexities of the global market, these programs will enhance their competitiveness and drive economic growth.

2. Facilitate the Export of Innovative Products and Services: Targeted support and incentives should be provided to facilitate the export of innovative products and services. This can include financial incentives, export training programs, and market research assistance. By supporting the export activities of innovative businesses, Kosovo can increase its presence in the global market and drive economic growth.

Leverage Private Sector Investment

1. Encourage Private Sector Investment through Tax Incentives: Private sector investment in research and innovation can be encouraged through various tax incentives. By offering tax breaks and other financial benefits, businesses will be more inclined to invest in research and development activities. These incentives can help in fostering a culture of innovation within the private sector, leading to increased investment in research.

2. Promote the Role of Venture Capital: Venture capital plays a crucial role in funding high-potential startups and research initiatives. By promoting the role of venture capital, Kosovo can attract investment in innovative projects. This can be achieved by creating a favorable regulatory environment for venture capitalists and providing incentives for investment in research and development.

5.2. Institutional-level recommendations for research-performing organizations

The effectiveness of the above research support instruments will heavily depend on the capacities of the research-performing institutions to absorb the research funds. To enhance the research capacities of universities and research organizations in Kosovo, the following detailed recommendations are proposed: To enhance the research capacities of universities and research organizations in Kosovo, the following recommendations are proposed:

- **Increased Support for Research Activities:** Universities should make effort to increase the current funding and incentives for academic staff.

- **Decentralized Management:** The highly centralized management of research activities adds unnecessary bureaucracy. Establishing independent research centers within academic units and decentralizing financial and management responsibilities can motivate research staff and enhance capacities.

- **Intellectual Property Rights (IPR) Regulations:** Implementing well-defined IPR policies is crucial for research and innovation. These policies should address intellectual property ownership, protection, and commercialization to facilitate large-scale research projects and international collaborations.

- **Independent Peer Review:** University-level project evaluations should involve independent peer reviews and international reviewers to ensure high standards and credibility.

- **Balancing Teaching and Research:** Universities should revise contracts to prioritize research activities, potentially through workload-based contracts that reduce teaching loads for research-intensive academic staff.

- **Non-Financial Incentives:** Exploring innovative non-financial incentives, such as honorific titles and providing personal research assistants for top researchers, can further encourage research activities.

Implementing these recommendations will create a supportive environment for research at the institutional level, driving significant advancements in research and innovation. Kosovo can enhance its research and innovation capabilities, driving economic development and improving its competitive position in the global market. Implementing these directions will create a more robust and dynamic ecosystem for research and innovation, fostering growth and development across various sectors.

References

- Berisha, B. (2023). *Sektori i hulumtimeve dhe inovacioneve në Kosovë nga perspektiva e komunitetit kërkimor – Raport hulumtues*, Prishtine: Riinvest.
- Education Strategy 2022-2026. <https://masht.rks-gov.net/en/education-strategy2022-2026/>
- Kaçaniku, F., Raci, E., Bajrami, K. (2018). *The Situation of Research in Kosovo. Kosovo Education and Employment Network – KEEN* (https://kec-ks.org/wp-content/uploads/2020/08/The-situation-of-research-in-Kosovo_ENG.pdf)
- Krasniqi, B. (2023). *Advancing Financing Sources, Policies and Procedures for Research and Innovation in Kosovo*. Prishtina: Riinvest Institute for Development Research (Report).
- Kryeziu, L., Bağış, M., Krasniqi, B. (2022) *National and Regional Competition in Higher Education: Evidence of Kosovo*, unpublished paper.
- Law on Higher Education in the Republic of Kosovo No. 04/L-037 <https://masht.rks-gov.net/ligji-per-arsimin-e-larte-ne-republiken-e-kosoves-nr-04-l-037/>.
- Regional Cooperation Council (2022). *Research Infrastructure Roadmap for Kosovo*, Sarajevo: RCC.

Njomza Mustafa
Justina Shiroka-Pula

ASPEKTE TË VEÇANTA TË NDIKIMIT TË KAPITALIT NJERËZOR NË PRODUKTIVITET

Abstrakt

Produktiviteti konsiderohet si një burim kyç i rritjes ekonomike, i konkurrencës dhe tregues i performancës ekonomike të vendit. Investimet në kapitalin njerëzor po bëhen gjithnjë e më të rëndësishme pasi natyra e punës ka evoluar krahas ndryshimeve të shpejta teknologjike. Përmirësimi i shkathtësive, shëndetit, njohurive dhe elasticitetit në punë ndikon që kapitali njerëzor të jetë më produktiv, fleksibël dhe inovativ. Tregjet po kërkojnë gjithnjë e më shumë punëtorë me nivele më të larta të dijeve dhe të shkathtësive. Mirëpo, përfitimet nga investimet te njerëzit kërkojnë larg më shumë kohë për t'u kthyer në krahasim me kthimet nga investimet materiale. Zhvillimi i aftësive për punë ekipore, zgjidhje të konfliktit dhe menaxhim marrëdhëniesh, rrit rolin e kapitalin njerëzor si faktor i produktivitetit dhe i zhvillimit ekonomik. Produktiviteti i ulët i punës dhe ai i faktorëve totalë të prodhimit dhe indeksi i ulët i kapitalit njerëzor në Kosovë në krahasim me konkurrentët regjionalë dhe me ekonomitë evropiane ndërlidhet me politikat zhvillimore dhe strukturën akoma joadekuate ekonomike. Analizat ekonomike flasin për vlerën e ulët shtuese të shërbimeve të cilat e dominojnë Produktin e Brendshëm Bruto (PBB), në krahasim me prodhimin, i cili vazhdon të ketë pjesëmarrje të ulët në PBB ose tendencë që ta ulë këtë pjesëmarrje. Nga hulumtimet empirike rezultojnë një korrelacion i ngushtë i rritjes së produktivitetit me nivelin dhe cilësinë e arsimit, me kompetencën profesionale të punëtorëve dhe me zbatimin e dijeve të reja dhe të inovacioneve. Në kohën e digjitalizimit, ekonomitë e globalizuara dhe të automatizuara vendosin një çmim më të lartë për aftësitë njerëzore që nuk mund të imitohen plotësisht nga makinat. Krijimi i një baze të dijeve, përvojave, e shkathtësive më të larta e cila do të jetë shtytëse për rritja e produktivitetit të punës si dhe të faktorit total të produktivitetit, dhe të indeksit të produktivitetit për gjeneratat që vijnë është synim i këtij punimi. Vlerësohet se është nevojë imanente për të rritur konkurrueshmërinë e ekonomisë së Kosovës dhe për të zvogëluar diferencat në zhvillim me vendet e tjera, sidomos ato të BE-së.

Fjalët çelës: Kapitali njerëzor; produktiviteti; konkurrueshmëria.

Hyrje

Problemi me të cilin përballen shumica e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme (NVM) në Kosovë është aftësia e dobët konkurruese. Zgjidhja e rëndësishme dhe urgjente për sektorin e NVM-ve qëndron

në përmirësimin e kapitalit njerëzor dhe të cilësisë së këtij kapitali në fushën e zbatimit të dijeve dhe teknologjive të reja sidomos asaj digjitale. Rezultatet e shumë hulumtimeve tregojnë se nevojiten investime për zgjerimin e diturive, shkathtësive dhe ngritjen e nivelit të aftësive ekzekutive të njerëzve, sikurse punëtorëve të drejtpërdrejtë ashtu edhe të menaxherëve dhe të pronarëve të firmave. NVM-të në Kosovë janë të vetëdijshme se dituritë, aftësitë, shkathtësitë, kompetencat, inovacionet janë çelësi i suksesit, i cili atyre u krijon përparësi konkurruese përmes produktivitetit më të lartë dhe mundësive më të lehta për ndryshime. Zhvillimi afatgjatë nënkupton ndryshime të thella që karakterizojnë indeksin e kapitalit njerëzor, përfshirë periudhat nga moshat e hershme të edukimit dhe të përgatitjes për jetë dhe punë.

Ky punim bazohet në të dhëna empirike nga anketa e 100 NVM-ve në Kosovë lidhur me rolin dhe rëndësinë e kapitalit njerëzor, të dhënat e institucioneve relevante të Kosovës, si ASK dhe BQK, të Bankës Botërore dhe të Fondit Monetar Ndërkombëtar. Është bazuar në literaturën relevante e cila trajton kapitalin njerëzor, produktivitetin, eficiencën dhe efikasitetin në ekonomi.

Produktiviteti si faktor i konkurrueshmërisë

Kapitali njerëzor në qenien e tij karakterizohet me kapitalin intelektual, social dhe kapitalin organizativ. Kapitali intelektual veçohet me njohuritë eksplicite individuale, njohuritë e heshtura individuale dhe njohuritë eksplicite sociale (Aliu, J., & Aigbavboa, C. (2019). Marrëdhëniet ndërmjet njerëzve dhe mënyrës se si ato ndërlidhen për arritjen e një qëllimi të përbashkët, i referohen kapitalit social. Ndërkaq kapitali organizativ ka për qëllim të bëjë së bashku resurset, të sigurojë infrastrukturën e informacionit dhe komunikimit, të matjes së performancës, strukturën dhe vlerat organizative dhe të lidhshimit. Cilësia e kapitalit njerëzor, me karakterin intelektual, social dhe organizativ ka ndikim në produktivitetin e punës dhe në produktivitetin total të të gjithë faktorëve.

Menaxhimi i kapitalit njerëzor si proces i punësimit të njerëzve, trajnimit dhe aftësimit të tyre, kompensimit, zhvillimit të politikave në lidhje me ta dhe zhvillimit të strategjive për t'i mbajtur në organizatë ka një rëndësi të madhe për eficiencën dhe efikasitetin e ndërmarrjeve dhe të ekonomisë si tërësi. Trajnimet sidomos ato për ngritje të aftësive në punë, për komunikim dhe për ndërtim të ekipit kanë efekte të

drejtpërdrejta në motivim, vetëbesim dhe në performancë. Performanca në punë e punëtorëve, e shprehur me dituritë dhe aftësitë e tyre për të dhënë rezultate më të larta në formën e produktivitetit sfidohet në vazhdimësi edhe nga elemente të tjera përcjellëse siç janë respektimi i orarit të punës, evitimi i marrjes me gjëra personale në punë, mungesa e informacionit, çështjet familjare, sjelljet abuzive, konfliktet me menaxhmentin, shkeljet etike, por edhe sjelljet jashtë vendit të punës të cilat në mënyrë të drejtpërdrejtë apo indirekte e dëmtojnë reputacionin e kompanisë.

Produktiviteti si masë e efijencës së inputeve të prodhimit - punës dhe kapitalit, zakonisht përkufizohet si një raport midis vëllimit të prodhimit dhe vëllimit të inputeve. Dituritë, shkathtësitë si dhe shëndeti vlerësohen si komponentë të rëndësishëm të kapitalit njerëzor (World Bank 2018). Aplikimet e suksesshme të teknologjisë së informacionit të cilat kërkojnë struktura të reja organizative për të menaxhuar procesin e qëndrueshëm të gjeneratave të reja të pajisjeve dhe softuerëve, janë pjesë e masave për rritje të produktivitetit si faktor i rëndësishëm i konkurrueshmërisë. Vetë këto struktura organizative, siç thotë Jorgenson, D. W. (2017) bëhen shpejt të vjetërsuara, prandaj shtrohet nevoja që menaxhimi në nivel ekzekutiv i bizneseve, bazuar në teknologjinë e informacionit të drejtojë një proces të vazhdueshëm ristrukturimi.

Produktiviteti konsiderohet si një burim kyç i rritjes ekonomike dhe konkurrueshmërisë dhe, si i tillë, është informacion bazë statistikor për shumë krahasime ndërkombëtare për performancën ekonomike të vendit. Për më tepër sipas Reiter, O. Dhe të tjerë (2020), produktiviteti është tregues i rëndësishëm i pozicionit konkurrues të një vendi dhe, së bashku me pagat dhe kurset e këmbimit, të konkurrueshmërisë me kosto në tregjet ndërkombëtare.

Rritja e produktivitetit të punës vjen nga rritja e sasisë së kapitalit të disponueshëm për çdo punëtor (thellimi i kapitalit), edukimi dhe përvoja e fuqisë punëtore (përbërja e punës) dhe përmirësimet në teknologji (ritja e produktivitetit me shumë faktorë). Sipas Dieppe, A. (Ed.). (2021), në një të katërtën e EMDE-ve (ekonomive dhe tregjeve në zhvillim) gjatë viteve 1981-2015, varfëria u ul me më shumë se 1 pikë përqindjeje mesatarisht në vit si rezultat i rritjes së produktivitetit, derisa te EMDE-të me rritjen më të ulët të produktivitetit kishte thellim të varfërisë. Është vërtetuar se efektiviteti i kontributit të punës është ndikuar nga niveli i arsimimit, trajnimit dhe shëndetit të punëtorëve.

Ekzistojnë matje të ndryshme të produktivitetit. Zgjedhja midis tyre varet ose nga qëllimi i matjes dhe/ose nga disponueshmëria e të

dhënave. Një nga masat më të përdorura të produktivitetit në nivel nacional është Prodhimi i Brendshëm Bruto (PBB) për orë të punës së punëtorëve.

Inputi i punës matet zakonisht në tre dimensione: (a) numri i personave të angazhuar; (b) numri total i orëve të punës të të gjithë personave të angazhuar; dhe (c) numri total i orëve të punuara i përshtatur për cilësinë e punëtorëve individualë. Në nivel të firmave, pavarësisht nga madhësia e tyre, produktiviteti vështrohet si raport i vlerës së inputeve të punës dhe rezultateve për kohë të caktuar. Kjo formë shërben për t'u krahasuar me firmat e tjera konkurrencte në degë apo në ekonomi në tërësi.

Produktiviteti i punës është një synim afatgjatë. Vende të ndryshme kujdesen të krijojnë kushte që nga fëmijëria, në mënyrë që të sigurohen parakushtet për njerëz produktivë, me arsimim, shkathtësi dhe shëndet të duhur. Në këtë kuptim kapitali njerëzor fiton gjithnjë e më shumë rëndësi dhe peshë si një faktor kyç ekonomik.

Vlerësimet e Bankës Botërore (World Bank, 2021) janë se me potencialin aktual të vlerësuar të Kosovës për rritje ekonomike, që është rreth 4% në vit, arritja e standardeve të sotme të vendeve (bashkëmoshatore aspiruese si: Latvia, Estonia, Lituania, Republika Çeke dhe Sllovenia), kërkon më shumë se 30 vjet, pra rreth vitit 2055. Kjo kohë do të mund të shkurtohet për rreth 10 vjet nën supozimin e ndërmarrjes së masave për *shtim prej dy pikë përqindje të rritjes vjetore të: Produktit të Brendshëm Bruto (PBB), investimeve të huaja direkte (IHD), punësimit, treguesit totalë të produktivitetit dhe të eksporteve.*

Për të trajtuar dallimet ndërmjet produktivitetit të punës në kompanitë që veprojnë në hije dhe të atyre formale, jemi bazuar në dokumentin e Bankës Botërore, Ohnsorge, F., & Yu, S. (2022), i cili pasqyron rezultatet e anketës së Bankës Botërore gjatë periudhës 2007-2014, që përfshirë 4,036 firma që veprojnë në hije dhe 7,558 firma formale në 18 EMDE (vende dhe tregje në zhvillim). Sipas këtyre të dhënave, mbi bazën e analizës së regresionit kanë rezultuar këto njohuri:

- mesatarisht në të gjitha mostrat, produktiviteti i punës në firmat të cilat veprojnë në hije, arrin vetëm një të katërtën e produktivitetit të punës në firmat formale;

- diferenca e produktivitetit midis firmave formale dhe atyre në hije zgjerohet me rritjen e moshës së firmave;

- në radhët e firmave 1-vjeçare, firmat në hije kanë rreth gjysmën e produktivitetit të punës së firmave formale, ndërkaq, ndër firmat 10-

vjeçare, firmat në hije kanë më pak se një të katërtën e produktivitetit të punës së firmave formale. Në mesin e firmave me 10 punonjës, firmat në hije kanë më pak se një të katërtën e produktivitetit të firmave formale.

Treguesit e Indeksit të Kapitalit Njerëzor (HCI)

Ndryshimet në kapitalin njerëzor kanë implikime të mëdha për produktivitetin e gjeneratës së ardhshme të punëtorëve. Indeksi i Kapitalit Njerëzor është tregues shumë i rëndësishëm i kontributit në produktivitetin e pritshëm në të ardhmen për gjeneratat e reja. Duke e matur kapitalin njerëzor të gjeneratës së ardhshme, i përcaktuar si sasia e kapitali njerëzor që një fëmijë i lindur sot mund të presë të arrijë duke pasur parasysh rreziqet e shëndetit dhe të arsimit në kushtet që mbizotërojnë aktualisht në vendin ku jeton ai, Indeksi i Kapitalit Njerëzor (HCI) përfshin tre komponentë (World Bank 2018 fq. 42-44), si vijon:

1. Mbijetesa e cila si komponentë pasqyron faktin se fëmijët e lindur sot duhet të mbijetojnë derisa të fillojë procesi i akumulimit të kapitalit njerëzor përmes edukimit;

2. Vitet e pritshme të shkollës së përshtatur sipas mësimit që një fëmijë mund të presë të marrë deri në moshën 18 vjeç në krahasim me performancën relative të vendeve në testet ndërkombëtare të arritjeve për fëmijë;

3. Shëndeti si komponent pasqyrohet nga dy tregues për mjedisin e përgjithshëm shëndetësor të një vendi: (1) shkalla e ngecjes së fëmijëve nën moshën 5 vjeç; dhe (2) shkalla e mbijetesës së të rriturve, e përcaktuar si përqindja e 15-vjeçarëve që do të jetojnë deri në moshën 60 vjeç.

Në pasqyrën në vijim po e prezantojmë Indeksin e Kapitalit Njerëzor (HCI) të Kosovës në vitin 2020 dhe të vendeve të tjera të Ballkanit Perëndimor, (World Bank, 2021), si dhe të Singaporit, shtetit me indeks më të lartë në mesin e 176 vendeve. Vlera më e lartë e indeksit, sipas metodologjisë së Bankës Botërore është 1 (një).

Indeksin me vlerën 1 e arrin vendi në të cilin një fëmijë i lindur sot mund të presë që të arrijë shëndet të plotë (pa ngecje në rritje si dhe 100 për qind mbijetesë të të rriturve) dhe potencial të plotë arsimor (14 vjet shkollë me cilësi të lartë deri në moshën 18 vjeç).

Pasqyra 1. Indeksi i kapitalit njerëzor dhe komponentët, viti 2020

(Renditja nga 176 shtete)

Emri i shtetit	Probabiliteti i mbijetesës deri në moshën 5 vjeçare	Vitet e pritshme të shkollimit	Rezultati i testit (nga përafërsisht 600 pikë)	Vitet e shkollimit të rregulluara me cilësi	Fëmijët nën 5 vjeç që nuk kanë ngecje	Shkalla e mbijetesës së të rriturve	HCI Kufiri i poshtëm 2020	INDEKSI I KAPITALIT NJERËZOR HCI 2020	HCI Kufiri i sipërm 2020
1. Singapori	1.00	13.9	575	12.8	-	0.95	0.87	0.88	0.89
43. Serbia	0.99	13.3	457	9.8	0.94	0.89	0.67	0.68	0.69
51. Shqipëria	0.99	12.9	434	9.0	0.89	0.93	0.62	0.63	0.64
52. Mali i Zi	1.00	12.8	436	8.9	0.91	0.91	0.62	0.63	0.64
82. Bosnja dhe Hercegovina	0.99	11.7	416	7.8	0.91	0.91	0.57	0.58	0.59
87. Kosova	0.99	13.2	374	7.9	-	0.91	0.56	0.57	0.57
90. Maqedonia e Veriut	0.99	11.0	414	7.3	0.95	0.91	0.55	0.56	0.56

Burimi: The Human Capital Index 2020 UPDATE, 2021 International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, fq. 41

Sipas këtyre rezultateve, fëmija i lindur në Kosovë do të jetë 57 për qind produktiv kur të rritet, me standard të arsimimit të plotë dhe të shëndetit të plotë (shih tab.1.). Prandaj, një rezultat prej 0.57 sinjalizon se produktiviteti si punëtor i ardhshëm për një fëmijë të lindur sot është 43 për qind më i ulët sesa do të mund të arrihet me arsim të plotë dhe shëndet të plotë. Matur me Indeks të Kapitalit Njerëzor, Kosova në vitin 2020 radhitej e 87-ta, nga 176 vende. Nga vendet e Ballkanit Perëndimor pas saj qëndronte Maqedonia e Veriut në pozitën 90, kurse vendet e tjera ishin në pozitë më të mirë.

Kosova është në pozitë më të ulët nga vendet e Evropës dhe Azisë Qendrore (0.69), por në kufi me vendet me të ardhura të ulëta (0.56). Fëmija në Kosovë, sipas këtyre rezultateve, do pritët të kryejë 13.2 vjet shkollë, të arrijë 374 pikë nga testi prej 625 pikë. Me këtë rezultat në arsimim, Kosova ngec larg pas të gjitha vendeve të Ballkanit Perëndimor.

Duke llogaritur se në Kosovë arrijtjet nga testi i diturisë në vitin 2020 ishin 374 nga 625 pikë maksimale, kurse nga 14 vite maksimale, vitet e pritshme të shkollimit (VPSH) në Kosovë janë 13.2 vjet (deri në 18 vjeç) atëherë rezultojnë se vitet e shkollës **të përshtatura sipas rezultateve të harmonizuara të mësim-it-cilësisë (RHM)**¹ janë:

$$RHM = VPSH \times \frac{\text{Pikët nga testi i diturisë në Kosovë}}{\text{Pikët maksimale nga testi i diturisë}} = 13.2 \times \frac{374}{625} = 7.9 \text{ vjet}$$

RHM - Rezultatet e harmonizuara të mësim-it

VPSH – vitet e pritshme të shkollimit

¹ Harmonized Learning Outcomes HLO, të cilat maten sipas trendëve në Matematikën ndërkombëtare dhe studimet shkencore (TIMSS), të renditura nga 300 deri në rreth 600 në vende të ndryshme. Methodology for a World Bank Human Capital Index, Aart Kraay, 2018

Ky rezultat tregon se distanca në rastin e Kosovës prej 13.2 vite të pritshme të shkollimit (VPSH) dhe 7.9 vjet sipas rezultateve të harmonizuara të mësimit (RHM), paraqet një boshllëk mësimesor të barabartë me 5.3 vjet shkollë.

Produktiviteti i matur si relacion i PBB-së dhe orëve të punës dhe produktiviteti total i faktorëve

Në bazë të të dhënave të ASK-së për vitin 2021 është llogaritur produktiviteti i punës në relacion me PBB-në dhe numrit të të punësuarve në veprimtaritë prodhuese dhe shërbyese. Produktiviteti i përgjithshëm i punës për orë pune si relacion i PBB-së me orët e punës në veprimtaritë prodhuese dhe shërbyese ka rezultuar të jetë 13.1 euro për orë pune. Ndërkaq janë vërejtur dallime të mëdha ndërmjet produktivitetit të punës së veprimtarive prodhuese. Produktiviteti i punës në veprimtaritë prodhuese ka rezultuar të jetë 18.1 euro për orë pune, kurse për veprimtari shërbyese 10.05 euro për orë pune (pasqyra 2).

Pasqyra 2. Produktiviteti i punës i matur si raport i PBB me orët e punës 2021	
Niveli i produktivitetit në veprimtaritë prodhuese	18.1
Niveli i produktivitetit në veprimtaritë shërbyese	10.05
Niveli mesatar i produktivitetit	13.1
Të dhënat nga ASK 2023 (për vitin 2021)	

Matur me kriterin e PBB, produktiviteti i punës në vendet e Ballkanit Perëndimor është shumë larg mesatares së BE-së. Produktiviteti i punës në Shqipëri në vitin 2019 PBB/orë për një person i punësuar në ekonomi ishte 15.7%, në Bosnjë dhe Hercegovinë, 23,7%; Mali i Zi, 27,5%; Maqedonia e Veriut, 18%; dhe Serbia, 21.7% (sipas dr Maja Bacovic. 2021), ndërsa BE është marrë si 100, pra niveli i produktivitetit të vendeve të Ballkanit Perëndimor (pa Kosovën) sillet nga 1/6 e BE-së në Shqipëri, në 1/3 në Mal të Zi.

Është i rëndësishëm veçmas produktiviteti i më shumë faktorëve PRTF (Total Factor Productivity - TFPR) që sipas Cooper, R., & Öztürk, Ö. (2020) merr në konsideratë: kontributin e punës dhe të kapitalit, inovacionin teknik dhe menaxherial si dhe strategjitë dhe

financat. Në këtë formë produktiviteti i punës zërthehet në kontribute nga disa inpute faktorësh – si intensitete të kapitalit fizik dhe njerëzor (Caselli 2019). Nocioni i eficiencës ose produktivitetit total të faktorëve fitoi peshë dhe trajtim menjëherë pas Luftës së Dytë Botërore (George Stigler, 1947), si rezultat i nevojës së përshpejtimit të zhvillimit ekonomik dhe kapërcimit të pasojave të luftës. Produktiviteti i total i faktorëve përfshin gjithashtu efektet shitesë nga kapitali, sidomos ato nga investimi në produktet e teknologjisë së informacionit (OECD 2001). Sipas Sharpe (1995), produktiviteti dhe efikasiteti janë koncepte të lidhura, por jo identike. Dallimet dalin nga fakti se a vepron firma brenda kurbës së mundësive të prodhimit apo në kurbën e mundësive të prodhimit. Produktiviteti mund të rritet si rezultat i inovacioneve të cilat shprehen në një zhvendosje nga jashtë të kufirit të mundësive të prodhimit në një vend. Kjo ndërlidhet me Modelin Solow, që është një model ekzogjen i rritjes afatgjate ekonomike që analizon ndryshimet në nivelin e prodhimit në një ekonomi me kalimin e kohës si rezultat i ndryshimeve në normën e rritjes së popullsisë, normën e kursimeve dhe shkallën e përparimit teknologjik.

Rritja e produktivitetit u referohet drejtpërsëdrejti efekteve të inovacionit. Por sipas Dale W. Jorgenson (2009) rritja ekonomike mund të ndodhë edhe pa inovacion, përmes përsëritjes së teknologjive të vendosura. Në këtë kontekst, investimet rrisin disponueshmërinë e këtyre teknologjive, ndërsa forca e punës zgjerohet me rritjen e popullsisë. Në një situatë të tillë, pa risi dhe vetëm me përsëritje, prodhimi do të rritet në proporcion me inputet e kapitalit dhe punës. Në të kundërt, implementimi i suksesshëm i metodave dhe produkteve të reja; i proceseve të reja ose të modifikuara, strukturave organizative, sistemeve dhe modeleve të biznesit, gjeneron rritje të prodhimit që tejkalon rritjen e inputeve të kapitalit dhe punës. Kjo pastaj rezulton në rritjen e produktivitetit ose të prodhimit për njësi të inputit.

Me rëndësi të veçantë është të llogaritet kontributi i intensitetit të punës në produktivitetin i cili sipas Dieppe, A. dhe të tjerë (2021) është si vijon:

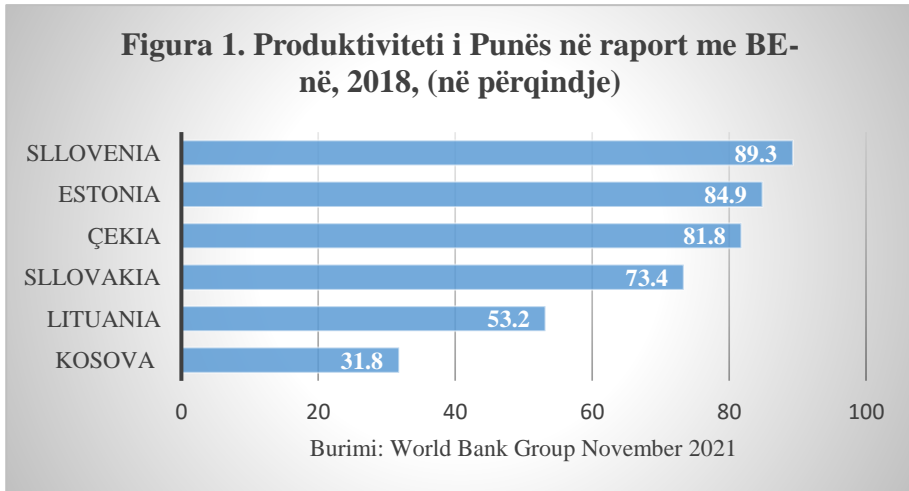
$$\text{Produktiviteti i punës} = Y_t / L_t = A_t (K_t / L_t)^{(1-\alpha)} H_t^\alpha$$

ku: Y është prodhimi, L është inputi i punës, H është niveli i kapitalit njerëzor dhe A është PRTF. Sipas Solow-it (1957), ky barazim supozohet një funksion prodhimi Cobb-Douglas me kthime të vazhdueshme në shkallë.

Duke marrë diferencat log, rritja e produktivitetit të punës mund të zërthehet në inputet e faktorëve të mëposhtëm

$$\Delta LP_t = (1 - \alpha)\Delta k_t + \alpha\Delta h_t + \Delta a_t,$$

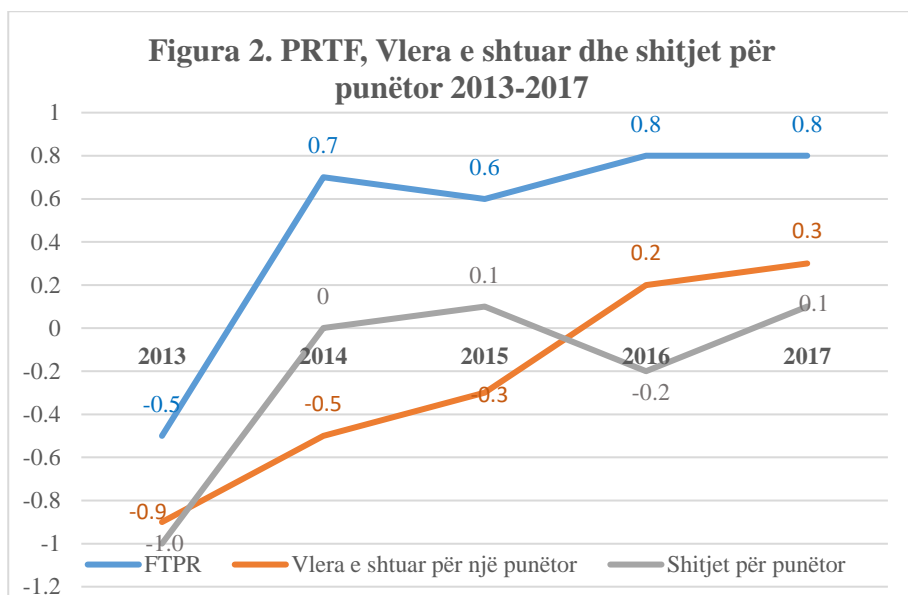
ku $k_t = \log(K_t / L_t)$ dhe $h_t = \log(H_t)$, dhe a_t është log.

Sipas Bankës Botërore (World Bank Group, November 2021), produktiviteti në biznese dhe në ferma në Kosovë është shumë i ulët. Produktiviteti i punës është vetëm një e treta e atij të një kompanie dhe ferme mesatare të BE-së, (shih fig. 1). Që do të thotë se kompanitë dhe fermat e BE-së mund të prodhojnë të njëjtën sasi të prodhimit duke përdorur 70 për qind më pak inpute.

Duke marrë produktivitetin e punës si 1 në nivel të BE-së, produktiviteti i punës në Kosovë sipas përlllogaritjeve të Bankës Botërore, në vitin 2018 ka rezultuar të jetë rreth 0.32, që është, shumë më i ulët sesa vendet e tjera që kanë kaluar procesin e tranzicionit.

Gjatë periudhës 2013-2017, rritja e Produktivitetit Total të Faktorëve (PRTF) megjithëse pozitive, ishte mesatarisht vetëm 0.5 për qind, duke vonuar aspiratat e Kosovës për të mbyllur hendekun e të ardhurave me BE-në, (World Bank Group 2021). Sipas këtyre të dhënave, midis viteve 2013 dhe 2017, Produktiviteti i punës (LP, pra vlera e shtuar për punëtor) ra me -0.24 për qind, kurse shitjet për punëtor, po ashtu shënuan rënie mesatare për -0.20 për qind (fig. 2).

Burimi: WORLD BANK GROUP. Gearing up for a More Productive Future June 2022

Faktorët ndikues në produktivitet

Organizata Ndërkombëtare e Punës, ILO (2021) në bazë të ekspertizës dhe përvojave të saj ka ofruar qasjen e definuar si "Ekosistemet e produktivitetit për punë të denjë" ku theksohet se ekosistemi i produktivitetit rindërton partneritete inovative të produktivitetit midis punëtorëve dhe punëdhënësve, duke përfshirë dialogun social, mësimin në vendin e punës, barazinë në punë-jetë dhe pagat. Po e prezantojmë këtë qasje duke u mbështetur në konceptin e ILO-s (nëntor 2022).

Sipas ILO-s, në *nivelin makroekonomik*, rritja dhe ruajtja e produktivitetit kërkon investime në njerëz, infrastrukturë dhe sektorë strategjikë, për të adresuar nxitësit e ndryshimit transformues. Është i rëndësishëm roli i investimeve kapitale dhe rritja e efikasitetit në procesin e prodhimit, investimet publike dhe qeverisja e mirë, si nxitës të investimeve private, pastaj edhe promovimi i konkurrencës së ndershme ndërmjet ndërmarrjeve për t'u dhënë rëndësi inovacioneve. Kanë peshë të veçantë politikat e integruara në mbështetje të transformimeve strukturore që promovojnë punë të denjë për të çuar në produktivitet më të lartë, si dhe ngritja e kapaciteteve të politikëbërësve kombëtarë dhe partnerëve socialë. Tregjet konkurruese të produkteve dhe punës konsiderohen të jetë shtytëse të rritjes së produktivitetit në nivel kombëtar.

Të rëndësishme së madhe konsiderohen rregulloret e mira të biznesit, pagat minimale, tatimet e volitshme dhe sektori financiar, të cilat e bëjnë më të lehtë hapjen dhe rritjen e bizneseve.

Kuadri konceptual i ekosistemit të produktivitetit me një pjesë të ekosistemit të zgjedhur

<i>Niveli nacional:</i>	<i>Niveli sektorial - niveli i mesëm</i>	<i>Niveli i ndërmarrja - niveli mikro</i>
- Standardet - Konkurrenca fer - Institucionet dhe politikat - Dialogu social - Politikat e punësimit - Politikat mjedisore - Ligjet dhe rregullat - Normat dhe zakone	- Teknologjia - Dialogu social - Shkathësitë e tregut - Lidhjet biznesore - Financat - Infrastruktura - Hulumtimet dhe zhvillimi	- Proceset dhe praktikat menaxheriale - Barazia gjinore - Dialogu social - Proceset biznesore - Kushtet e punës

Niveli i mesëm, ku përfshihet shkalla e konkurrencës në një industri të caktuar, çmimet e inputeve, zinxhiri i partnerëve të brendshëm, rritja e aftësive dhe shkathësitë, si dhe reduktimi i mospërputhjeve me kërkesat e tregut të punës, shihet si element kyç. Kushtet e tregut, Inkurajimi i rritjes së biznesit shihet si një çështje e rëndësishme për rritje të konkurrencës përmes rritjes së produktivitetit dhe formalizimit të punësimit në hije. Konsiderohet se lidhja e biznesit si grupe, konsorciume etj. mund të nxisë rritjen e produktivitetit duke ndihmuar ndërmarrjet e vogla të arrijnë ekonomi të shkallës që nuk do të ishin në gjendje ta arrinin individualisht.

Niveli mikro – arritjet në produktivitet dhe konkurrencë në një ndërmarrje ndërlidhen me inovimet dhe zbatimet e teknologjive të reja që ndikojnë në krijimin e vendeve të reja të punës. Rritja e produktivitetit krijon fitime më të mëdha për aksionarët, kushte më të mira pune për punëtorët dhe çmime më të ulëta për konsumatorët. Vlerësohet se teknologjia digjitale ofron mundësi të reja për NVM-të për të marrë pjesë në ekonominë globale dhe rajonale, për të inovuar dhe forcuar produktivitetin. Si shtytës kryesor për rritje të produktivitetit në nivel të ndërmarrjes konsiderohen aftësitë menaxheriale.

Ndikimi i kapitalit njerëzor në produktivitet

Burimet njerëzore të NVM-ve për ta marrë cilësimin kapital njerëzor duhet të posedojnë aftësi, shkathtësi, kompetenca, dituri dhe përvojë. Literatura shkencore dhe shumica e autorëve përvojën e theksojnë si njërin ndër faktorët kyç të produktivitetit të ndërmarrjes. Disa të tjerë theksojnë se kjo marrëdhënie është kurbë lineare, e cila arrin kulmin pas disa vitesh përvoje në punë dhe pastaj vjen duke rënë (Wells, W. P., dhe D. C. Pelz. 1976). Shumica e autorëve të tjerë, të cilët janë marrë me efektet e përvojës në produktivitetin e punës, theksojnë se sa më shumë përvojë që të kenë burimet njerëzore aq më produktivë janë në arritjen e qëllimeve të organizatës (Hofmann, D. dhe të tjerë, 1992).

Nga anketa me 100 biznese në Kosovë, është vërtetuar se kapitali njerëzor ka efekte të drejtpërdrejta në produktivitet. *Është vërtetuar hipoteza se njerëzit me më shumë përvojë aftësi, shkathtësi, kompetenca japin produktivitet më të lartë.*

Analiza e të dhënave empirike

Në bazë të anketës së zhvilluar me 100 NVM në Kosovë (Mustafa, N (2023), në vazhdim do të jepen disa vlerësime të rolit të kapitalit njerëzor në produktivitet.

Vlera e shtuar e kapitalit njerëzor

Spektori i NVM-ve, në ekonominë e zhvilluara dhe ato në zhvillim është sektor nxitës i zhvillimit të ekonomisë. NVM-të njihen si kontribuuesit më të mëdhenj në fushën e punësimit, por edhe të interesimit për inovacione, edhe pse nuk kanë potencial të mjaftueshëm financiar për hulumtim dhe zhvillim. Ato u përshtaten lehtë rrethanave ekonomike por edhe transformohen shpejt në harmoni me kërkesat e tregut. Pra, karakterizohen për fleksibilitet, interesim për risi dhe futjen e produkteve dhe shërbimeve të reja. Kapitali human i NVM-ve është përparësi konkurruese dhe vlerë e shtuar e tyre.

Vlera e shtuar e kapitalit njerëzor (Human Capital Value Added - HCVA), si një tregues i vlerës financiare (fitimit) që një punonjës mesatar i sjell një organizate, rezulton të jetë e lartë në rastin e 100

NVM-ve të anketuar, duke shprehur fitimin mesatar për një punonjës ose thënë ndryshe kontributin e një punonjësi mesatar në suksesin e firmës. Me llogaritjen e vlerës së shtuar të kapitalit njerëzor (HCVA) në rastin e 100 NVM-ve të anketuara sipas formulës në vijim,

$$HCVA = \frac{\text{Të ardhurat} - (\text{Kosto totale} - \text{kostoja e të punësuarëve})}{FTE \text{ (Punëtorë me orar të plotë)}}$$

ka rezultuar:

$$HCVA = \frac{103,370,383 - (45,480,916 - 1,517,753)}{2,595} = 21,723.20 \text{ euro}$$

Kontributi i kapitalit njerëzor në performancën e NVM-ve, përkatësisht kontributi i faktorit njeri, HCVA= 21,723.20 është vlerë pozitive, prandaj kapitali njerëzor është gjenerues i vlerës së shtuar të NVM-ve. Në këtë rast mungon krahasimi me NVM-të e tjera, pasi për to nuk është zhvilluar anketë dhe nuk ka të dhëna historike me metodologji të njëjtë.

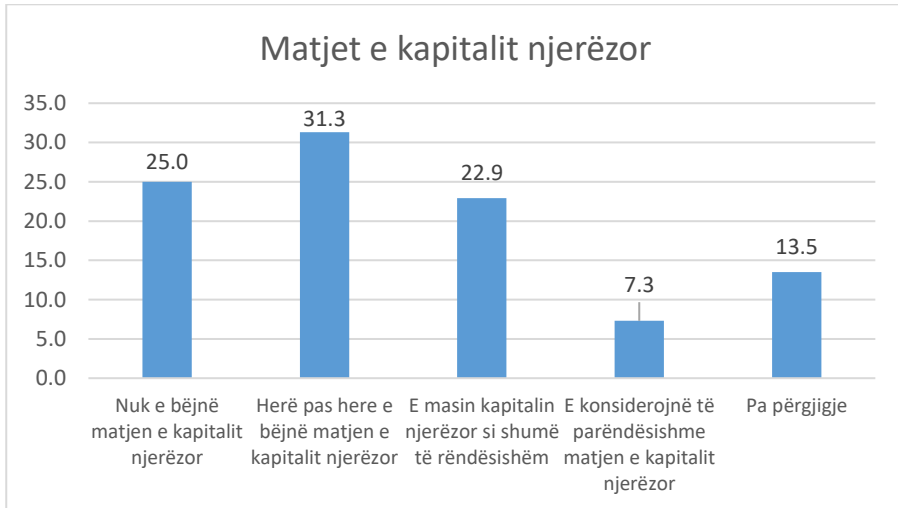
Duke marrë parasysh rolin thelbësor të kapitalit njerëzor në mbështetjen e burimeve të kufizuara fizike të NVM-ve, vlerësohet se për NVM-të është e rëndësishme që të identifikojnë dhe të dallojnë kapitalin njerëzor dhe të vlerësojnë rëndësinë e tij në çdo fazë apo proces me qëllim të arritjes së performancës më të mirë (Chang, W. S., & Hsieh, J. 2011).

Përvojat e NVM-ve në Kosovë kryesisht janë të përqendruara në indikatorë, si ata të efikasitetit dhe efektivitetit si qasje tradicionale për ta matur produktivitetin e ndërmarrjes. Vlera e shtuar e kapitalit njerëzor u referohet njohurive, aftësive dhe përvojës së punonjësve (Roos, J., 1998) dhe se ky kapital bazohet kryesisht në aftësitë individuale, njohuritë, talentin, aftësitë arsimore dhe përvojën e punonjësve në firma (Bontis, N 1996). Sipas Pena, I. (2002) është thelbësore dhe kruciale që pronarët ose menaxherët të posedojnë atributet e nevojshme të kapitalit njerëzor.

Kur nga figura 3. agregojmë vlerësimet e ndërmarrësve për rëndësinë e matjes së kapitalit njerëzor, sipas deklaramit të pronarëve dhe menaxhmentit rezulton se matjen e kapitalit njerëzor si praktikë, e bëjnë rreth 23 për qind, 31,3 për qind e bëjnë herë pas here, kurse 25 për qind e NVM-ve janë deklaruar se nuk e bëjnë matjen. Se matjen e konsiderojnë të parëndësishme janë deklaruar 7,3 për qind, ndërkaq 13,5 për qind kanë refuzuar të përgjigjen. Kjo flet se afër gjysma e ndërmarrësve

(45,8 për qind) të përfshira në hulumtim nuk i kushtojnë rëndësi matjes së kapitalit njerëzor.

Figura 3. Matja e kapitalit njerëzor në NVM-të në Kosovë

Burimi: Anketa e realizuar me 100 NVM, shkurt 2020

Kthimet e investimeve në kapitalin njerëzor (HC ROI)

Edhe pse nuk ka konsensus midis studiuesve të BNJ për të matur Kapitalin Njerëzor, megjithatë kapitali njerëzor matet duke përdorur ROI ose kthimin e investimit, si dhe kohën, koston, nivelin e angazhimit të punonjësve, kënaqësinë e klientit, të ardhurat dhe performancën financiare të organizatës (Wuttaphan, N. (2017)

Mbi bazën e të dhënave nga anketa e 100 bizneseve është llogaritur kthimi i investimeve në kapitalin njerëzor (HC ROI), i cili vlerëson kthimet nga investimi në kapitalin njerëzor në raport me paratë (investimet) e shpenzuara për paga, pushim mjekësor, pushim të lehonisë, stimulime, trajnime etj. Është krahasuar kthimi i secilës njësi monetare të investuar në kapitalin njerëzor.

Premisa është se kapitali njerëzor nuk shton vlerë për ndërmarrjen nëse nuk gjeneron profit të mjaftueshëm që i tejkalon kostot financiare (DiBernardino, F., & Miller, A. 2008). Në terma të thjeshtë, HC ROI

është shuma e fitimit të realizuar nga një kompani, si rezultat i çdo njësie monetare të investuar në kompensimin e kapitalit njerëzor që e punëson, përfshirë pagat, kompensimet, përfitimet monetare ekstra etj., të shpenzuara për punonjës në marrëdhënie të përhershme pune (FTE) dhe punonjësit në marrëdhënie të përkohshme pune të çdo organizate. Kjo mund të pasqyrohet përmes një raporti ndërmjet vlerës së shtuar të kapitalit njerëzor (HCVA) dhe kthimit të investimeve në kapitalin njerëzor. Kthimet e investimeve në kapitalin njerëzor (HC ROI) kanë të bëjnë me ROI (kthimin e investimeve) në kuptim të sigurimit të profitit për ato para të shpenzuara për pagë dhe përfitime të punonjësve duke marrë parasysh elementet si vijon:

- Shpenzimet e kapitalit = Shpenzimet operative - Shpenzimet e kapitalit njerëzor;

- Shpenzimet e kapitalit njerëzor = kompensimet fikse (pagat) + kompensimet e ndryshueshme + përfitimet + kostot indirekte;

- Të hyrat (të ardhurat) = Të hyrat pas zbritjes së kostos së kapitalit, zhvlerësimit, etj.

Sipas të dhënave nga hulumtimi, (mostra prej 100 NVM-ve) të ardhurat totale kanë rezultuar 103,370,383 euro; shpenzimet totale 45,480,916 euro, pagat e punëtorëve 1,279,728 euro, pushimet e lehonisë 84,236 euro dhe pushimet mjekësore 153,789 euro.

$$\text{HCVA/ROI} = \frac{\text{Të hyrat} - (\text{Shp.materiale} + \text{pagat} + \text{pushimet e lehonisë} + \text{pushimet mjekësore})}{\text{Shp.materiale} + \text{pagat} + \text{pushimet e lehonisë} + \text{pushimet mjekësoret}}$$

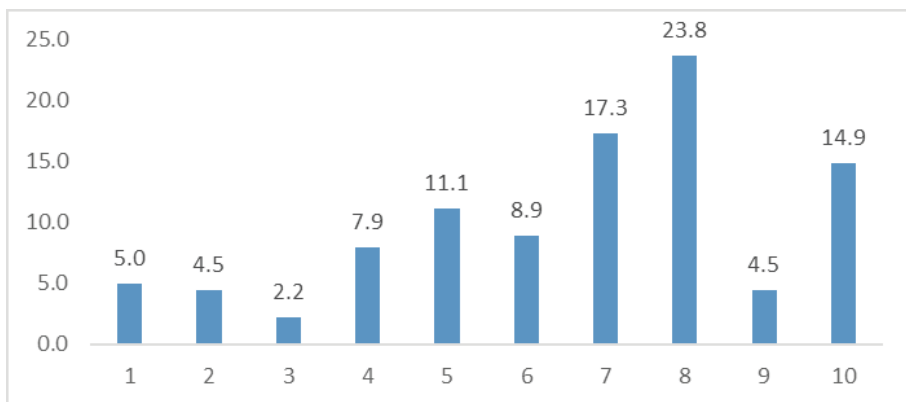
$$\text{HCVA/ROI} = \frac{103,370,383 - (45,480,916 + 1,279,728 + 84,236 + 153,789)}{46,998,669} = 1.20\%$$

Sipas këtij modeli rezulton se për një euro të investuar nga NVM-të në kapital njerëzor është realizuar kthim prej 1.20 euro. Shprehur në përqindje, kthimi i investimit në kapital njerëzor është 20 përqind.

Niveli i edukimit të kapitalit njerëzor

Hulumtimi ka qenë i fokusuar në testimin se si menaxherët e vlerësojnë edukimin dhe ndikimin e tij në performancë të kapitalit njerëzor, të cilin e punësojnë. Qëllimi ka qenë të vërtetohet lidhshmëria e edukimit të kapitalit njerëzor me performancën. Duke iu referuar anketës me 100 biznese, duke ranguar edukimin nga 1 (rëndësi e vogël) deri 10 (rëndësi shumë e madhe), hulumtimi ka qitur në pah rezultatet, si në fig. 4.

Figura 4. Treguesit kryesorë të kapitalit njerëzor – edukimi (vlerësimi sipas rëndësisë; 1 - rëndësi e vogël, 10 - rëndësi shumë e madhe)

Burimi: Anketa e realizuar me 100 NVM, shkurt 2020

Nga përgjigjet prej 1-10 janë gjeneruar tri grupe të vlerësimit të edukimit dhe reflektimit të tij në performancë. Grupi i parë, nga 1-3 është konsideruar si vlerësim i edukimit jo të mjaftueshëm; grupi i dytë, nga 4-6 është konsideruar si vlerësim i mirë; dhe grupi i tretë, nga 7-10 është vlerësuar si shumë i mirë në aspektin e ndikimit të edukimit në performancë.

Nga gjenerimi i këtyre përqindjeve në këto tri grupe mund të themi se:

- Një pjesë e konsiderueshme 11.7 (ose $5.0+4.5+2.2$) për qind e ndërmarrësve nuk i kushtojnë rëndësi të nevojshme edukimit. Duke analizuar sektorët, të cilëve u përkasin, ka rezultuar se të gjithë janë nga sektori i shërbimeve. Ky vlerësim kryesisht është bërë nga menaxherët e moshave nga 40-56 vjeç.

- Vlerësim të mirë-mesatar të edukimit për NVM-në e tyre dhe për kapitalin njerëzor kanë dhënë 27,9 për qind. Rezulton se këto dy vlerësime: vlerësimi jo i mirë dhe vlerësimi mesatar arrijnë të jenë 39,6 për qind.

- Pjesa prej 60.4 për qind e ndërmarrësve e vlerësojnë edukimin si një ndër faktorët kyç për performancën e tyre.

Është kryer testimi i këtyre rezultateve nëpërmjet korrelacionit të edukimit dhe variablëit të aftësisë profesionale, me hipotezat:

H0: Niveli i edukimit (shkollimit) të punonjësve nuk përcakton aftësitë profesionale të punonjësve për përmbushjen e objektivave të kompanisë;

H1: Punonjësit me nivel të lartë të edukimit (shkollimit) rezultojnë të jenë me aftësi më të mëdha profesionale në përmbushjen e objektivave të firmës.

Tabela 2. Korrelacioni në mes: Aftësia profesionale/ niveli i arsimit

Correlations			
		Niveli i arsimit	Aftësia profesionale
Niveli i arsimit	Pearson Correlation	1	.679**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	96	96
Aftësia profesionale	Pearson Correlation	.679**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	96	96
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

Siç shihet, nga tabela 2 ka rezultuar se punonjësit me nivel të lartë të arsimit cilësohen me aftësi më të mëdha profesionale për përmbushjen e objektivave të firmës.

Kompetenca dhe kreativiteti i punonjësve

Shkathtësitë, përvojat dhe dituritë ndikojnë drejtpërsëdrejti në performancën në punë dhe në produktivitet, si formë e shprehjes së performancës. Krijimi i ideve të reja dhe të dobishme për sa u përket produkteve, proceseve ose shërbimeve shprehin nivelin e kreativitetit të punonjësve në një organizatë. Nga kreativiteti si proces i gjenerimit të

ideve të reja të individëve dhe grupeve përfitojnë të gjithë: individët, grupet dhe më gjerë.

Në mesin e 100 NVM-ve të anketuara, janë hulumtuar edhe ngritjet e diturive, aftësive dhe kompetencave për të parë sesi shprehet kreativiteti i punonjësve në rritjen e kompetencës së tyre në punë. Janë shtruar hipotezat:

H0: Shkalla e kompetencave nuk e përcakton nivelin e kreativitetit të punonjësve;

H3: Kreativiteti i punonjësve rritet me rritjen e shkallës së kompetencave dhënë atyre.

Tabela 3. Korrelacioni: Kompetenca e punonjësve/ Kreativiteti i punonjësve

Correlations			
		Kompetenca e punonjësve	Kreativiteti i punonjësve
Kompetenca e punonjësve	Pearson Correlation	1	.550**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	96	96
Kreativiteti i punonjësve	Pearson Correlation	.550**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	96	96

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Rezultatet kanë vërtetuar se me rritjen e shkallës së kompetencave të punonjësve rritet edhe aftësia e tyre, pra kreativiteti për të dhënë ide apo për të ofruar kontribut shtesë nga vetvetja. Kreativiteti i punonjësve është në korrelacion të plotë me kompetencën e tyre, sikur që signifikanca Sig. (2-tailed) gjithashtu është pozitive (Tabela 3.).

Kapacitetet e kapitalit njerëzor për inovacione

Inovacionet po fitojnë gjithnjë e më shumë peshë në rritjen e konkurrueshmërisë dhe të produktivitetit. Ato në praktikë paraqesin një përpjekje të kapitalit njerëzor dhe të kompanisë që të sigurojë ndryshime të nevojshme, përmirësime në procesin e prodhimit apo të shërbi-

meve, zhvillime të produkteve të reja, të cilat u sigurojnë përparësi konkurruese.

Aksionarët dhe menaxherët e NVM-ve në Kosovë vazhdimisht theksojnë se kanë probleme me konkurrencën dhe me përballimin e shumë dobësive dhe pengesave, për arsye të mungesës së mjeteve për të investuar në njerëz dhe në dituritë e tyre, duke e kuptuar se procesi i konkurrencës në mënyrë të vazhdueshme kërkon investime në kapitalin njerëzor.

Për të sqaruar se a është rritja e firmës e lidhur pozitivisht me cilësinë e kapitalit njerëzor dhe investimin e firmës në të si mundësi për inovacione është kërkuar përgjigjja në hipotezat e shtruara:

H0: Me rritjen e kapacitetit të stafit për inovacione zvogëlohet aftësia e punonjësve për të ulur koston e të bërit biznes;

H2: Me rritjen e kapacitetit të stafit për inovacione rritet edhe aftësia e punonjësve për të ulur koston e të bërit biznes.

Tabela 4. Korrelacioni në mes të: Kapaciteti i stafit për inovacione/ Aftësia e punonjësve për të ulur koston e bërjes së biznesit

Correlations			
		Kapaciteti i stafit për inovacione	Aftësia e punonjësve për të ulur koston e bërjes së biznesit
Kapaciteti i stafit për inovacione	Pearson Correlation	1	.712**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	96	96
Aftësia e punonjësve për të ulur koston e bërjes së biznesit	Pearson Correlation	.712**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	96	96
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

Sipas analizave të testeve të mësipërme ka dalë se, me rritjen e kapacitetit të stafit për inovacione, rritet edhe aftësia e punonjësve për të ulur koston e të bërit biznes, dhe kjo shumë afër vlerës 1, që tregon se me rritjen e variabëlilit të pavarur, që në rastin tonë është kapaciteti i stafit për inovacione, rritet edhe variabëli i varur, aftësia e punonjësve për të ulur koston e të bërit biznes (Tabela 4).

Përfundime

Produktiviteti i punës është ndër faktorët kyç i cili siguron rritje më të shpejtë ekonomike, përmes uljes së kostos së të bërit biznes dhe rritjes së konkurrueshmërisë në treg. Kapitali njerëzor gjithnjë e më shumë po fiton rol në zhvillimin ekonomik dhe në rritjen ekonomike. Produktiviteti i punës në Kosovë ngec në krahasim me vendet e BE-së; ai sillet në nivel prej 1/3 të produktivitetit të një firme mesatare në BE. Shkaqet qëndrojnë në indeksin e ulët të kapitalit njerëzor, në rezultatet e ulëta të shkollimit, moszhvillimin e mjaftueshëm të resurseve humane dhe investimet e pakta në këto resurse. Testimi i rezultateve të anketës nëpërmjet korrelacionit ka qitur në pah se niveli më i lartë i edukimit, kompetencat dhe kreativiteti, si dhe kapacitetet për inovacione ndikojnë dukshëm në rritjen e produktivitetit dhe konkurrueshmërinë. Rritja e produktivitetit do të ndikojë në forcimin e stabilitetit makroekonomik, rritjen e eksporteve, konkurrencës dhe investimeve private, veçanërisht investimeve të huaja direkte (IHD). Kjo shtron nevojën që ndërmarrjet e vogla dhe të mesme (NVM-të) në strukturën e tyre të kenë kapital njerëzor të përgatitur me dituri, aftësi, shkathtësi dhe ekspertizë.

Referencat

- Agjencia e Statistikave të Kosovës (ASK) (2023), Vjetari Statistikor i Republikës së Kosovës 2023
- Aliu, J., & Aigbavboa, C. (2019, December). Examining the Roles of Human Capital Theory. What next for Construction Industry?. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1378, No. 2, p. 022057). IOP Publishing.
- Bonits, N. (1996). There's a Price On Your Head: Managing Intellectual Capital Strategically, *Business Quarterly*, 60 (4), Summer 1996, p. 40-47.
- Caselli, F., & Ciccone, A. (2019). The human capital stock: A generalized approach: Comment. *American Economic Review*, 109(3), 1155-1174.
- Chang, W. S., & Hsieh, J. (2011). The dynamics of intellectual capital in organizational development. *African Journal of Business Management*, 5(6), 2345.
- Cooper, R., & Öztürk, Ö. (2020). *TFPR: Dispersion and Cyclicity* (No. w28174). National Bureau of Economic Research.
- DiBernardino, F., & Miller, A. (2008). Human Capital Analytics. *Vienna Human Capital Advisors*.
- Dieppe, A. (Ed.). (2021). *Global productivity: Trends, drivers, and policies*. World Bank Publications.
- Dieppe, A., Francis, N., & Kindberg-Hanlon, G. (2021). Technological and non-technological drivers of productivity dynamics in developed and emerging market economies. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 131, 104216.
- Hofmann, D. A., Jacobs, R., & Gerras, S. J. (1992). Mapping individual performance over time. *Journal of Applied Psychology*, 77(2), 185..
- ILO (2022) 346th Session, Geneva, October–November 2022 Promoting productivity ecosystems for decent work, fq.
- ILO Policy Development Section POL Employment and Social Protection Segment Date: 5 February 2021 Original: Decent work and productivity, fq. 14
- Jorgenson, D. W. (2017). World KLEMS: productivity and economic growth in the world economy: an introduction. *International Productivity Monitor*, (33), 1-8.
- McDaniel, M. A., Schmidt, F. L., & Hunter, J. E. (1988). Job experience correlates of job performance. *Journal of applied psychology*, 73(2), 327.

- Mustafa, N (2023). Tezë e Doktoratës “Kapitali njerëzor në NVM-të ë Kosovë dhe indikatorët për matjen e tij” e mbrojtur në UP 2023.
- OECD Economic Studies No. 33, 2001. OECD 2001 MEASURING PRODUCTIVITY. Paul Schreyer and Dirk Pilat
- Ohnsorge, F., & Yu, S. (2022). *The long shadow of informality: Challenges and policies*. World Bank Publications. Fq. 137-140
- Pena, I. (2002). Intellectual capital and business start-up success. *Journal of intellectual capital*, 3(2), 180-198.
- Reiter, O., Schwarzhappel, M., & Stehrer, R. (2020). Productivity and Competitiveness of the Western Balkan countries. *Policy*.
- Roos, J., 1998. Exploring the Concept of Intellectual Capital (IC). *Long Range Planning*. 31(1), 150-153.
- SHARPE, A. (1995), “International perspectives on productivity and efficiency”, *Review of Income and Wealth*, Vol. 41, No. 2, June, pp. 221-237.
- Solow, R. M. (1957). Technical change and the aggregate production function. *The review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-320.
- The Economics of Productivity (2009). Edited by Dale W. Jorgenson, Samuel W. Morris, University Professor Harvard University, USA
- The Human Capital Index 2020 UPDATE, 2021 International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, fq. 41
- The Human Capital Project, 2018 International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank
- The Human Capital Project. 2018 International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank
- Wells, W. P., and D. C. Pelz. 1976. *Scientists in Organizations*. Ann Arbor, MI: Institute for Social Research
- WORLD BANK GROUP (November 2021). Raising Firm Productivity, Kosovo Country Economic Memorandum, fq. 36, 37.
- World Bank Group. Gearing up for a More Productive Future November 2021, Kosovo Country Economic Memorandum
- World Bank. (2021). *Kosovo Country Economic Memorandum, November 2021: Gearing Up for a More Productive Future*. World Bank.
- Wuttaphan, N. (2017). Human capital theory: The theory of human resource development, implications, and future. *Life Sciences and Environment Journal*, 18(2), 240-253.

Arsim Bajrami

PARIMET KUSHTETUESE TË STRUKTURIMIT DHE REFORMIMIT TË EKONOMISË SË TREGUT NË REPUBLIKËN E KOSOVËS

Abstrakt

Krahas goditjes në shkatërrimin institucional, okupimin dhe puçin kushtetues, një formë klasike e veprimit gjenocidal që Serbia zbatoi në fillim të viteve 90, ishte minimi i bazës ekonomike të Kosovës. Shkatërrimi dhe plaçkitja e të gjitha resurseve ekonomike, pastrimi etnik dhe largimet nga puna të të gjithë punëtorëve shqiptarë nga ndërmarrjet punuese, lënien pa paga të qindra punëtorëve shqiptarë krijojnë ndjenjën e luftës për ekzistencë si politikë e orkestruar gjenocidale ndaj shqiptarëve. Menjëherë pas okupimit të Kosovës në vitin 1990, Serbia zhvilloi fushatën e spastrimit etnik, duke larguar me qindra e mijëra shqiptarë nga të gjitha institucionet publike, duke i lënë ata pa paga dhe duke rrezikuar kështu, edhe ekzistencën e qindra mijëra familjeve në Kosovë

Edhe në periudhën e pasluftës ekonomia e Kosovës pas është ballafaquar me sfida të mëdha, eksperimente dhe deshtime si pasojë e menaxhimit të dobët për një dekadë të tërë dhe e luftës shkatërrimtare. Deri në shpalljen e pavarësisë më 17, shkurt, 2008, kompetencat kryesore në menaxhimin e ekonomisë në Kosovë i kishte UNMIK-u. Megjithëkëtë, Kosova me sukses e kaloi fazën e rindërtimit, e cila ishte mjaft e vështirë. Fillimi i privatizimit, zhvillimi dinamik i sektorit privat në ndërmarrje të vogla dhe të mesme, me theks të veçantë sektori i prodhimit, nismat e para të procesit të integritimit me ekonominë e rajonit përmes nënshkrimit të marrëveshjes për tregti të lirë, inkuadrimi në Paktin e Stabilitetit si anëtare jo e barabartë, janë vetëm hapat e parë të proceseve të gjata dhe të rënda drejt zhvillimit të ekonomisë së tregut dhe integritimeve në institucionet rajonale dhe ndërkombëtare tregues tjetër paraqet kahet dhe realitetin.

Miratimi i Kushtetutës së Republikës së Kosovës më 9 Prill 2008, krahas shpalljes së pavarësisë së Kosovës, hapi rrugën e reformimit të ekonomisë së Kosovës sipas modeleve me të avancuara evropiane të ekonomisë së tregut. Ndërtimi i një sistemi ekonomik mbi parimet e ekonomisë së tregut, paraqet një nga parimet fundamentale dhe vlerat kryesore kushtetuese në Republikën e Kosovës,

Kushtetuta e Republikës së Kosovës, kapitullin e nëntë ia ka kushtuar marrëdhënieve ekonomike, ky kapitull është i përbërë nga katër (4) nene brenda të cilit përfshihen çështje të caktuara, siç janë: financat publike, prona, përdorimi i pasurisë dhe burimeve natyrore etj. Kushtetuta e Republikës së Kosovës në nenin 119, ka proklamuar një varg parimesh të cilat janë mjaft të rëndësishme për zhvillimin ekonomik të Republikës së Kosovës, të cilat do t'i shtjellojmë më radhë në këtë punim.

Fjalet çelës: Kushtetuta, ekonomia e tregut, konkurrenca e lirë, ndërmarrësia

Shkatërrimi ekonomik në Kosovë

Krahas goditjes në shkatërrimin institucional, okupimit dhe puçit kushtetues, një formë klasike e veprimit gjenocidal që Serbia zbatoi në fillim të viteve 90, ishte minimi i bazës ekonomike të Kosovës. Shkatërrimi dhe plaçkitja e të gjitha resurseve ekonomike, pastrimi etnik dhe largimet nga puna të të gjithë punëtorëve shqiptarë nga ndërmarrjet punuese, lënien pa paga të qindra punëtorëve shqiptarë krijojnë ndjenjën e luftës për ekzistencë si politikë e orkestruar gjenocidale ndaj shqiptarëve. Menjëherë pas okupimit të Kosovës në vitin 1990, Serbia zhvilloi fushatën e spastrimit etnik, duke larguar me qindra e mijëra shqiptarë nga të gjitha institucionet publike, duke i lënë ata pa paga dhe duke rrezikuar kështu, edhe ekzistencën e qindra mijëra familjeve në Kosovë. Serbia, po ashtu vendosi masat e dhunshme pothuajse në të gjitha organizatat dhe ndërmarrjet e Kosovës, si në: miniera, kompleksin “Trepça”, fabrikën e amortizatorëve, në të gjitha xehoret e Kosovës, në të gjitha ndërmarrjet eksportuese. Njëkohësisht, ndërroi statusin e këtyre ndërmarrjeve duke e privatizuar pronësinë dhe duke i futur në një sistem kooperativ me ndërmarrjet serbe. Si rezultat i projektit gjenocidal, të gjithë punonjësit shqiptarë, rreth 130.000, u larguan nga puna, duke mbetur pa burimin bazë të të ardhurave të nevojshme për të siguruar ekzistencën e tyre fizike. Dëbimi i shqiptarëve nga puna u zgjerua duke përfshirë *institucionet gjyqësore*, ku qindra gjyqtarë dhe mijëra të tjerë, staf mbështetës gjyqësor u larguan nga puna. Masa të ngjashme u zbatuan në *sektorin e policisë*, ku oficerët e policisë të nacionalitetit shqiptar u dëbuan nga puna. Rrjedhimisht, të gjitha institucionet dhe administrata qeveritare e Kosovës u pastruan plotësisht nga shqiptarët.

Vendosja e kontrollit të plotë mbi Kosovën nga Serbia përmes zbatimit të masave të dhunshme synonte *shkatërrimin e plotë të ekonomisë* së Kosovës. Si pasojë, të gjitha ndërmarrjet ekonomike të Kosovës, përfshirë ndërmarrjet në pronësi publike (shoqërore), ose u mbyllën plotësisht ose ranë nën menaxhimin e drejtpërdrejtë të ndërmarrjeve të lidhura me qeverinë e Serbisë. Këto të fundit vazhduan punën e tyre duke u bashkuar me ndërmarrjet serbe. I gjithë fitimi i tyre u dërgua në Beograd, për t'u shfrytëzuar si pjesë e planifikimit ekonomik serb. Si rrjedhojë, shqiptarët e Kosovës e gjetën veten me ekonomi të shkatërruar, e cila nuk ishte në gjendje të ofronte mundësi për të përmbushur edhe nevojat më themelore të mbijetesës. Shqiptarët iu ekspozuan vështirësive ekonomike dhe sociale në përmasa të paimagjinueshme edhe si individ. Dëbimi masiv nga vendet e punës rezultoi me lënien e

tyre dhe familjeve të tyre praktikisht pa burim të të ardhurave që do të siguronin ekzistencën e tyre fizike. Përveç kësaj, shkatërrimi i plotë i ekonomisë së Kosovës, përmes mbylljes së pothuajse të të gjitha ndërmarrjeve ekonomike publike ose përmes bashkimit të tyre me ndërmarrjet e lidhura me qeverinë e Serbisë, ua pamundësoi shqiptarëve të larguar nga puna të kërkonin punë diku tjetër në Kosovë për të siguruar mbijetesën e tyre.

Marrja e minierës “Trepça”, në vitin 1990 nga qeveria e Serbisë është një shembull që në mënyrën më të qartë e pasqyron efektin e masave të tilla. “Trepça” ishte njëra nga minierat më të rëndësishme jo vetëm në Kosovë, por edhe në territorin e ish-Jugosllavisë. Heqja e autonomisë së Kosovës në vitin 1989 nga Serbia u pasua me shpejtësi nga dëbimi i të gjithë punonjësve (si minatorët dhe menaxhmenti) shqiptarë, ku miniera vazhdoi të funksiononte nën menaxhim të ri të kontrolluar nga qeveria serbe. Si pasojë, shqiptarët e punësuar në Trepçë, rreth 2.700, u dëbuan nga puna, ndërsa të ardhurat që rridhnin nga fitimi i “Trepçës” nuk ishin më të disponueshme për kosovarët, ato filluan të menaxhoheshin nga autoritetet e Beogradit.

Kostoja e humbjeve materiale dhe ekonomike që Serbia i shkaktoi Kosovës, në okupimin e saj ishte shumë e madhe. Mbi 22 miliardë euro llogariten dëmet e luftës që Serbia ka shkaktuar në Kosovë para dhe gjatë luftës së fundit (1990-1999). Prof. M. Mustafa lidhur me dëmet e luftës theksonte “për arsye se dëmet në pronën private gjatë luftës janë jashtëzakonisht të mëdha, ne i kemi listuar ato të gjitha. Dhe kur është fjala për dëmet te personat privatë, as shteti dhe as bashkësia ndërkombëtare nuk mund të intervenojë që të mos zhdëmtohen. Sepse Konventat ndërkombëtare, Konventa për të Drejtat dhe Liritë e Njeriut e mbron pronën private nga dëmtime qoftë me motive politike apo të luftës. Dhe këtu kemi të bëjmë me të gjitha nacionalitetet”, shprehet Mustafa.¹

Gjenocidi ekonomik synonte minimin e bazës ekonomike të Kosovës, shkatërrimin e resurseve natyrore që kishte Kosova, ndërrimin e pronësisë së ndërmarrjeve të Kosovës duke i bërë ato pjesë të ndërmarrjeve serbe, spastrimin etnik të shqiptarëve nga të gjitha ndërmarrjet ekonomike dhe fillimin e plaçkitjes së pasurisë dhe fondeve që Kosova i kishte ndërtuar me djersën e punëtorëve dhe qytetarëve të saj.

¹ Muhamet Mustafa: Pa shpagim të dëmeve nuk mund të ketë normalizim të marrëdhënieve Kosovë- Serbi, “Sa është kostoja e dëmeve të luftës të shkaktuara nga Serbia” 21 korrik 2020.

Në fazën e dytë të fillimit të luftës, më konkretisht në periudhën 1998-1999, Serbia krahas masave për shkatërrimin ekonomik të Kosovës, zhvilloi veprimet klasike gjenocidale duke zbatuar politikën e "tokës së djegur" me shkatërrimin e plotë të fshatrave, qyteteve, vendbanimeve, djegien e shtëpive, shkatërrimin e objekteve shkollore, shkatërrimin e objekteve fetare, plaçkitjen e ndërmarrjeve ekonomike e deri te plaçkitja e organizuar dhe masive e pronës private, pronës shoqërore dhe të gjitha resurseve ekonomike që kishte Kosova. Ky gjenocid ekonomik synonte minimin e resurseve ekonomike për t'i sfiduar shqiptarët e Kosovës me sfidën e mbijetesës ekonomike dhe ekzistenciale. Djegia e shtëpive dhe objekteve të tjera të banimit, objekteve ndihmëse, ekonomike, të kulturës, afariste etj. Ishte një dukuri e përgjithshme dhe njëherësh manifestim dukshëm i dhunës dhe terrorit serb. Shkatërrimet e shtëpive bëheshin me ndihmën e artillerisë, bulduzerëve, eksploziveve dhe djegieve. Zjarret e shtëpive, shkaktuan lëvizje të madhe të popullatës dhe pastrimit etnik në Kosovë.² Përveç, vrasjeve, masakrave dhe përndjekjeve të qytetarëve nga shtëpitë e tyre, janë shkatërrua një numër i madh i objekteve për banim, si dhe objektet fetare, arsimore, kulturore dhe ekonomike³ Duke u bazuar në hulumtimet nëpër vendbanimet e Kosovës dhe regjistrimin e shtëpive, objekteve ndihmëse dhe përcjellëse të shkatërruara dhe dëmtuara janë regjistruar këto të dhëna”:

- Shtëpi të dëmtuara 100.598
- Shkolla të dëmtuara 358
- Zyre të vendit 71
- Shtëpi të kulturës 30
- Biblioteka publike dhe shkollore 93
- Objekte shëndetësore 123
- Objekte fetare (xhami, teqe, tyrbe, kisha katolike) 98
- Objekte ndihmëse 88.101

Në analizat që institutet ekonomike kanë bërë, kanë përcaktuar se dëmet që i ka shkaktuar Serbia me politikën e saj gjenocidale ndaj Kosovës, kalojnë me dhjetëra miliarda euro dhe se ato janë edhe të pamatshme, sepse gjenocidi serb krahas masakrave, vrasjeve ka pasur si

² Dosja-1998/99 plagë e hapur e Kosovës, Prishtinë, Qershor 2020

³ Burimet: Agjencia arkivore shtetërore e Kosovës, Tubimi i shqyrtimit të viktimave në luftë në Kosovë 1998-1999, e mbajtur në Prishtinë, më 24.02.2017, si dhe të dhënat statistikore nga UNHCR).

qëllim edhe shkatërrimin e plotë të ekonomisë së Kosovës dhe rrezikimin ekzistencial të shqiptarëve në Kosovë. Kosova nuk është përpjekur ende ta detyrojë Serbinë të paguajë dëmshpërblime për dëmin e shkaktuar gjatë luftës së viteve 1998-1999, ndërsa individë shqiptarë të Kosovës që kanë kërkuar kompensim e kanë gjetur veten të bllokuar në vetë gjykatat e Kosovës. Kostoja e përgjithshme është vlerësuar nga ekspertë ekonomikë nga Kosova dhe arrin në 22 miliardë euro, por detajet ende nuk janë vërtetuar siç duhet nga autoritetet e Kosovës, të cilët gjithashtu nuk kanë ndërmarrë ende ndonjë hap domethënës drejt kërkimit të dëmshpërblimeve.⁴

Aktet që rrënuan autonominë dhe ekonominë e Kosovës

Kosova në Federatën e ish-Jugosllavisë ishte krahinë autonome, me një autonomi të gjerë, me të gjitha institucionet dhe autorizimet e veta shtetërore: legjislativin, ekzekutivin, gjyqësorin, me Gjykatë Kushtetuese dhe me Kryesi të Kosovës, ashtu siç i kishin republikat. Kishte të organizuar edhe mbrojtjen e vet territoriale. Ishte element konstitutiv i Federatës, në organet e së cilës i kishte përfaqësuesit e vet, qoftë me paritet (në Kryesinë e RSFJ-së), qoftë me përfaqësim adekuat në të gjitha Dhomat e Kuvendit Federativ, në Qeverinë dhe Administratën Federative, në organizatat politiko-shoqërore: LKJ, LSPP, Lidhjen e Sindikatave të Jugosllavisë etj. Kështu ishte përcaktuar me Kushtetutën e RSFJ-së (1974).

Kosova kishte Kushtetutën e vet, si aktin më të lartë juridik, të harmonizuar me Kushtetutën e Jugosllavisë. Kishte një lidhje të brishtë me Republikën e Serbisë, për disa funksione të përbashkëta. Ky status i avancuar i autonomisë së Kosovës e pengonte nacional-shovinizmin e Serbisë, prandaj bënë presion edhe përmes organeve të Federatës, edhe të Republikës së Serbisë dhe inicuan e zhvilluan procesin e ndryshimit të Kushtetutës së Republikës së Serbisë, po edhe atë të Jugosllavisë, me qëllim të reduktimit të autonomisë së krahinës së Kosovës e të Vojvodinës, edhe pse masat drastike u ndërmorën vetëm kundër Kosovës, e jo edhe kundër Vojvodinës. Populli i Kosovës ishte kundër ndryshimit të pozitës kushtetuese në drejtim të reduktimit të autonomisë. Përkundrazi, ishte për avancimin e asaj pozite, nga krahina autonome - në status të republikës, siç ishin gjashtë republikat e tjera. Me pretekst të

⁴ <https://balkaninsight.com/sq/2019/11/06/a-mund-te-demshperblehet-kosova-per-demet-e-shkaktuara-gjate-luftes/>

ruajtjes së rendit dhe të sigurisë publike e të integritetit të shtetit, e nxitur nga Republika e Serbisë, Kryesia e Jugosllavisë, në shkurt të vitit 1989 shpalli gjendjen e jashtëzakonshme në territorin e Kosovës dhe në Kosovë u dërguan forca të mëdha policore dhe ushtarake. Nën presionin e atyre forcave, Kuvendi i Kosovës u detyrua, më 23 mars 1989, të japë pëlqimin për amendamentet në Kushtetutën e Serbisë, të cilat pastaj Kuvendi i Serbisë i miratoi më 28 mars 1989. Me amendamentet e miratuara, autonomia e krahinave u reduktua dhe shndërrua në autonomi territoriale-kulturore, e zhveshur nga çdo element i shtetësisë dhe nga subjektiviteti i elementit të Federatës. Në kushte të tilla të reduktimit të autonomisë, Republika e Serbisë filloi procesin e integritetit me dhunë të organeve, organizatave dhe të ekonomisë së Kosovës, me organet, organizatat dhe ekonominë e Serbisë, duke marrë kompetencat dhe autorizimet e subjekteve kosovare në nivel të Serbisë. Për të realizuar qëllimet e politikës së Serbisë në reduktimin e autonomisë së Kosovës, Kuvendi i Republikës së Serbisë miratoi një varg aktesh, me të cilat edhe formalisht e rrënoi plotësisht autonominë e Kosovës.

1. Amendamentet kushtetuese në Kushtetutën e Republikës Socialiste të Serbisë: Vendimi mbi shpalljen e amendamenteve, 23 mars 1989; "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr.11/1989, dt.28 mars 1989;

2. Programi për realizimin e paqes, lirisë, barazisë, demokracisë dhe prosperitetit të KSA të Kosovës, miratuar nga Kuvendi i RS të Serbisë më 22 mars 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr.15, dt. 30 mars 1990;

3. Plani operativ për realizimin e detyrave nga Programi për realizimin e paqes, lirisë, barazisë, demokracisë dhe prosperitetit të Kosovës, miratuar në Kuvendin e RS të Serbisë më 22 mars 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr.15, dt. 30 mars 1990;

4. Ligji mbi veprimin e organeve republikane në rrethana të posaçme, miratuar në Kuvendin e RS të Serbisë më 26 qershor 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë",nr.30/1990, dt. 26 qershor 1990;

5. Ligji për ndërprerjen e punës së Kuvendit të KSA të Kosovës dhe të Këshillit Ekzekutiv të Kuvendit të KSA të Kosovës, miratuar në Kuvendin e RS të Serbisë më 5 korrik 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë, nr.33/1990, dt. 5 korrik 1990;

6. Vendimi i Kuvendit të RS të Serbisë, mbi vërtetimin se në territorin e KSA të Kosovës janë paraqitur rrethana të posaçme, RS.nr.326,

dt. 26 qershor 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr.31/1990, dt. 26 qershor 1990;

7. Vendimi i Kuvendit të RS të Serbisë, për ndërmarrjen e masave të përkohshme të mbrojtjes shoqërore në Ndërmarrjen Publike për Distribucionin e Energjisë "Elektrokosova", Prishtinë, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr.31/1990, dt. 26 qershor 1990 (më se 250 vendime të tilla ka marrë Kuvendi i Serbisë në vazhdim, deri në vitin 1993, duke i futur nën masa të dhunshme të gjitha ndërmarrjet, institucionet arsimore, shëndetësore e kulturore, deri edhe organizatën e Kryqit të Kuq dhe çerdhet e fëmijëve);

8. Ligji për ndërprerjen e punës së Kuvendit të KSA të Kosovës dhe të Këshillit Ekzekutiv të Kuvendit të KSA të Kosovës, miratuar më 5 korrik 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr. 33/1990, dt. 5 korrik 1990;

9. Vendimi i Kuvendit të RS të Serbisë mbi ndërmarrjen e masave të përkohshme të mbrojtjes shoqërore të vetëqeverisjes dhe të pronës shoqërore në Ndërmarrjen e Përbërë të Radio-Televizionit të Prishtinës (RTP) dhe në organizatat punuese Radio-Prishtina, Televizioni i Prishtinës dhe transmetuesit e lidhjeve, dt. 5 korrik 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr.34/1990, dt. 5 korrik 1990;

10. Vendimi i Kuvendit të RS të Serbisë mbi ndërmarrjen e masave të përkohshme të mbrojtjes shoqërore të vetëqeverisjes dhe të pronës shoqërore në Ndërmarrjen e Përbërë Shoqërore "Rilindja" dhe OTHPB "Zëri i Rinisë", dt. 5 korrik 1990, si dhe vendimi tjetër i të njëjtës datë, mbi ndërmarrjen e masave të përkohshme në Ndërmarrjen e Përbërë Shoqërore Minierat me Flotacion "Kishnica dhe Novobërda", publikuar në "Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr.34/1990, dt. 5 korrik 1990;

11. Dekreti (i Këshillit Ekzekutiv të Kuvendit të RS të Serbisë) për zbatimin e Ligjit mbi ndërprerjen e punës së Kuvendit dhe të Këshillit Ekzekutiv të Kuvendit të KSA të Kosovës, 05-nr.020-3909/77, dt.13 korrik 1990;

12. Ligji mbi ndryshimet dhe plotësimet e Ligjit mbi organizimin territorial të komunave, nr.40/1990, dt. 26 korrik 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RSS",nr.40/1990, dt. 26 korrik 1990; (është fjala për formimin e komunave të reja: Opoja, Gora dhe Zveçani);

13. Ligji mbi marrëdhëniet e punës në rrethana të posaçme, miratuar në Kuvendin e RS të Serbisë më 26 korrik 1990, publikuar në

"Gazeta Zyrtare e RS të Serbisë", nr.40/1990, dt. 26 korrik 1990; ndryshimet dhe plotësimet bërë më 27 shtator 1990, publikuar në "Gazeta Zyrtare e RSS", nr. 54/1990, dt. 27 shtator 1990;

14. Vendimi mbi shpalljen e Kushtetutës së RS të Serbisë, "Gazeta Zyrtare e Republikës së Serbisë", nr.1/1990 (tashmë nuk quhet Republika Socialiste dhe numërimi i gazetave zyrtare fillon nga numri 1/1990);

15. Vendimi i Kuvendit të Serbisë RU-nr. 20, dt. 18 mars 1991 mbi shkarkimin e Riza Sapunxhiut nga detyra e anëtarit të Kryesisë së RSFJ-së nga Krahina Autonome e Kosovës dhe e Metohisë, publikuar në "Gazeta Zyrtare e Republikës së Serbisë", nr.15/1991, dt.18 mars 1991 (me Kushtetutën e Serbisë, të 28.09.1990 emërtimi i Kosovës bëhet "Kosovë e Metohi!");

16. Ligji mbi ndërprerjen e punës së Kryesisë së Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, miratuar në Kuvendin e R. së Serbisë më 18 mars 1991, publikuar në "Gazeta Zyrtare e Republikës së Serbisë", nr.15/1991, dt. 18 mars 1991.

Me aktet e përmendura u suprimua autonomia politike dhe kushtetuese-juridike e Kosovës, e përcaktuar me Kushtetutën e Jugosllavisë (neni 4), por edhe me vetë Kushtetutën e Serbisë të vitit 1974 (neni 291), sipas të cilave: "njerëzit punues dhe qytetarët, kombet dhe kombesitë në krahinën autonome i realizojnë të drejtat e veta sovrane". Pas këtyre ndryshimeve, krahina nuk e ka më Kushtetutën e vet, si aktin më të lartë juridik, të cilën e miratonte vetë, por ka statutin për të cilin duhet marrë pëlqimi paraprak nga Kuvendi i Serbisë (neni 110 i Kushtetutës së Serbisë). Kosova e humbi pushtetin legjislativ; tashmë nuk miratonte ligje, por duhej vetëm të zbatonte ligjet e Serbisë, siç u janë besuar organeve të krahinës (neni 109 i Kushtetutës së Serbisë). Kosova nuk kishte më Kryesinë, as Gjykatën Kushtetuese, as Gjykatën Supreme.

Ekonomia e tregut-themel i sistemit kushtetues të Republikës së Kosovës

Rendi kushtetues kosovar bazohet në disa vlera që janë fundament dhe temel i sistemit kushtetues. Këto vlera më pas janë të mishëruara në pjesë të tjera të kushtetutës, si dhe në praktikën kushtetuese.

Kushtetuta e Republikës së Kosovës në nenin 7 të saj përcakton si vlera fundamentale të rendit kushtetues kosovar, që janë:

1. Parimet e lirisë dhe paqes;
2. Demokracisë;
3. Barazisë;
4. Respektimit të së drejtavedhe lirive të njeriut;
5. Sundimit të ligjit;
6. Mosdiskriminimit;
7. Së drejtës së pronës;
8. Mbrojtjes së mjedisit;
9. Drejtësisë sociale;
10. Pluralizmit;
11. Ndarjes së pushtetit shtetëror;
12. Ekonomisë së tregut;
13. Barazinë gjinore si vlerë themelore për zhvillimin demokratik të shoqërisë⁵;

I gjithë sistemi kushtetues i Kosovës është i bazuar në këto vlera që janë themel i tij. Këto vlera, në formë parimesh kushtetuese janë kultivuar edhe në praktikën e institucioneve kushtetuese në Kosovë, qoftë nga Gjykata Kushtetuese, presidenti, kuvendi, qeveria etj. Po ashtu këto vlera kushtetuese janë edhe objekt i së drejtës kushtetuese në përgjithësi dhe të së drejtës kushtetuese në Kosovë në veçanti.

Institucionet e Pavarura të Republikës së Kosovës në sferën e ekonomisë

Auditori i përgjithshëm

Auditori i Përgjithshëm është institucion i lartë i kontrollit ekonomik financiar. Parimi kryesor mbi bazën e të cili zhvillohet puna e Auditorit të Përgjithshëm është pavarësia e tij.

Fushëveprimtaria e Auditorit të Përgjithshëm qartësohet përmes kompetencave të tij. Neni 137 i Kushtetutës së Republikës së Kosovës, përcakton kompetencat e Auditorit të Përgjithshëm të cilat konsistojnë në kontrollin e buxhetit të Republikës së Kosovës. Kompetencat e Auditorit të Përgjithshëm përfshijnë:

⁵ Kushtetuta e Republikës së Kosovës, neni 7.

1. Kontrollin e veprimtarisë ekonomike të institucioneve publike dhe personave të tjerë juridikë shtetërorë;

2. Përdorimin dhe mbrojtjen e fondeve publike nga organet e pushtetit qendror dhe lokal;

3. Veprimtarinë ekonomike të ndërmarrjeve publike dhe personave juridikë të tjerë, te të cilët shteti ka një pjesë të aksioneve, ose kur huat, kreditë dhe detyrimet e tyre garantohen nga shteti⁶.

Auditori i Përgjithshëm është i pavarur nga ana funksionale, financiare dhe operative dhe nuk i nënshtrohet urdhrorit ose ndikimit nga cilido person apo institucion tjetër⁷. Auditori i Përgjithshëm, sipas ligjit të ri, të vitit 2016 është shef i zyrës kombëtare të auditimit. Zyra Kombëtare e Auditimit ka të drejtë t'i auditojë të gjitha aktivitetet financiare, administrative dhe të tjera, programe dhe projekte të menaxhuara nga një apo më shumë institucione të Republikës së Kosovës, përfshirë proceset dhe të ardhurat nga shitja e pasurive, privatizimi dhe koncesionet⁸.

Auditori i Përgjithshëm zgjedhet nga Kuvendi i Republikës së Kosovës, me shumicën e votave të të gjithë deputetëve, pas propozimit nga ana e Presidentit të Republikës së Kosovës. Propozimi nga ana e Presidentit, proceduralisht i paraprin votimit për zgjedhje të Auditorit të Përgjithshëm. Ky propozim është pjesë e pandashme e procedurës së zgjedhjes⁹. Kriteret e zgjedhjes së Auditorit të Përgjithshëm përfshijnë: morali i lartë, ndershmëria, paanshmëria, integriteti në kryerjen e detyrës, duhet të posedojë diplomë universitare dhe përvojën e duhur në fushën e kontabilitetit dhe auditimit, financave publike ose administratës publike për jo më pak se tetë (8) vjet, nga të cilat duhet të jenë katër (4) përvojë menaxheriale; nuk duhet të jetë subjekt i një hetimi për kryerje të veprës penale, nuk është nën procedurë penale dhe nuk është dënuar nga një gjykatë kompetente për kryerjen e një veprë penale; nuk është, ose në çfarëdo kohe gjatë periudhës trevjeçare, para datës së aplikimit ka qenë zyrtar i zgjedhur publik, i emëruar politikisht ose bartës i një posti udhëheqës, ose vendimmarrës në një subjekt politik¹⁰.

⁶ Kushtetuta e Republikës së Kosovës neni 137.

⁷ Ligji nr. 05/L-055 Për Auditorin e Përgjithshëm dhe Zyrën Kombëtare të Auditimit të Republikës së Kosovës, neni 4.1.

⁸ Ibid, neni 18.

⁹ Kushtetuta e Republikës së Kosovës, neni 136.

¹⁰ Ligji nr. 05/L-055 Për Auditorin e Përgjithshëm dhe Zyrën Kombëtare të Auditimit të Republikës së Kosovës, neni 4.5.

Kuvendi i Kosovës, vendos për shkarkimin e Auditorit të Përgjithshëm, me votim prej 2/3 të votave të të gjithë deputetëve të tij, pas propozimit nga ana e Presidentit dhe 1/3 së deputetëve të Kuvendit të Republikës së Kosovës. Shkaqet e shkarkimit janë të përcaktuara më detajisht me ligjin e ri që ka hyrë në fuqi në vitin 2016¹¹.

Auditori i Përgjithshëm, për veprimtarinë e vet dhe punën e kryer gjatë një viti kalendarik i paraqet raport vjetor Kuvendit të Republikës së Kosovës. Raportet e Auditorit të Përgjithshëm nënkuptojnë:

1. Raportin për zbatimin e buxhetit të shtetit;
2. Mendimin për raportin e qeverisë për shpenzimet e vitit financiar të shkuar, para se të miratohet nga Kuvendi;
3. Informacione për rezultatet e kontroleve, sa herë që kërkohet nga ana e Kuvendit¹².

Deri në vitin 2016, Auditori i Përgjithshëm ka qenë ndërkombëtar, pasi që një obligim i tillë kishte dalë nga mbikëqyrja ndërkombëtare e Pavarësisë së Kosovës. Nga viti 2016, Kuvendi i Republikës së Kosovës për herë të parë e ka zgjedhur auditorin jondërkombëtar, pas përfundimit të mbikëqyrjes ndërkombëtare të pavarësisë¹³.

Banka Qendrore e Kosovës - BQK

Banka Qendrore e Kosovës (në tekstin e mëtejme: BQK), është institucion i pavarur, pasardhëse e Autoritetit Qendror Bankar të Kosovës, i cili ka funksionuar më herët në bazë të Kornizës Kushtetuese të Kosovës¹⁴. Nga objektivat e këtij institucioni të përcaktuara me Ligjin për Bankën Qendrore të Kosovës, shihet se BQK-ja, ndër të tjera, synon që të nxisë dhe garantojë sigurinë dhe stabilitetin e sistemit financiar të Republikës së Kosovës, duke inkurajuar daljen e instrumenteve financiare të sigurta në treg. Po ashtu, BQK-ja synon të mbështesë politikat e përgjithshme të zhvillimit ekonomik në Republikën e Kosovës, me qëllim të ndarjes efikase të resurseve, në pajtim me parimin e ekonomisë së hapur të tregut. Për përmbushjen e objektivave të saj BQK-ja bashkëpunon me Kuvendin dhe Qeverinë e Republikës së Kosovës. Në

¹¹ Kushtetuta e Republikës së Kosovës, neni 137.

¹² Ibid, neni 138

¹³ Seanca e Kuvendit të Republikës së Kosovës, e mbajtur më datë 30 Mars 2016.

¹⁴ Ligji nr. 03/L-209 Për Bankën Qendrore të Republikës së Kosovës, neni 2.

marrëdhëniet juridike BQK-ja është subjekt i pavarur juridik, me kompetenca të plota si person juridik¹⁵.

Sipas Kushtetutës, BQK-ja është institucion që i përgjigjet vetëm Kuvendit të Republikës së Kosovës. Në organizimin e BQK-së, si mekanizma kryesore që i përmend edhe Kushtetuta janë Guvernatori dhe Bordi i BQK-së¹⁶. Guvernatori i BQK-së, emërohet nga Presidenti i Republikës së Kosovës, pas zgjedhjes së tij nga Kuvendi. Deri në përfundimin e pavarësisë së mbikëqyrur (viti 2012), pëlqimin për zgjedhjen e Guvernatorit të BQK-së, duhet ta jepte edhe Përfaqësuesi Civil Ndërkombëtar (PCN). Mandati i Guvernatorit të BQK-së është pesë vjet, me mundësi zgjedhjeje edhe për një mandat.

Parimet kushtetuese në sferën e ekonomisë

Kushtetuta e Republikës së Kosovës, kapitullin e nëntë ia ka kushtuar marrëdhënieve ekonomike, ky kapitull është i përbërë nga katër (4) nene brenda së cilit përfshihen çështje të caktuara, siç janë: financat publike, prona, përdorimi i pasurisë dhe burimeve natyrore etj. Kushtetuta e Republikës së Kosovës në nenin 119, ka proklamuar një varg parimesh të cilat janë mjaft të rëndësishme për zhvillimin ekonomik të Republikës së Kosovës, të cilat do t'i shtjellojmë më radhë.

Parimi i lirisë së tregut

Është praktikë e hershme e shteteve moderne *kapitaliste potenciali* dhe mbrojtja e vlerave të tregut të lirë, mjedisit të favorshëm për biznes dhe veçanërisht pronës private, e cila është një nga elementet thelbësore të përkatësive materiale që karakterizon të drejtat e individëve. Bazë thelbësore e një sistemi liberal është vetë liria ekonomike e cila ngërthen në vetvete të drejta thelbësore si e drejta e pronës private dhe e iniciativave private. Liria ekonomike nënkupton lirinë për të prodhuar, shkëmbyer dhe konsumuar çdo produkt ose çfarëdo shërbimi të kërkuar, pa përdorimin e forcës dhe pa ndërhyrjen e shtetit. Edhe normat evropiane rregullojnë mjaft qartë konceptin e ekonomisë së lirë. Traktati i Mاستritit afirmon fatin se ekonomia evropiane duhet të jetë një ekonomi tregu, e hapur dhe në konkurrencë të lirë. Po ashtu, parimet

¹⁵ Ibid, neni 7.

¹⁶ Kushtetuta e Republikës së Kosovës, neni 140.

bazë të Unionit European të rregulluara me Traktatin Shengen të cilat janë: qarkullimi i lirë i mallrave, personave dhe kapitalit, të cilat përfshijnë tërësisht në vetvete konceptin e një ekonomie të lirë. Këtë parim e promovon edhe Kushtetua e Republikës së Kosovës¹⁷.

Parimi i barazisë të investitorëve dhe ndërmarrjeve

Në kohën e sotme, pothuajse pjesa më e madhe e ekonomive botërore janë të hapura ndaj konceptit të globalizimit, që nënkupton lirinë e qarkullimit të ideve dhe kapitaleve ekonomike nga një shtet në tjetrin, ku si përfaqësues të rrymave të tilla janë investitorët e ndryshëm. Kosova si një vend i vogël dhe me resurse ka shumë nevojë për investitorë të jashtëm, prandaj përmes paragrafit 2 të nenit 119 dhe më tutje me Ligjin 04/L-220, të miratuar nga Kuvendi i Republikës së Kosovës u siguron investitorëve të huaj trajtim të barabartë me ata vendorë duke nxitur kështu investimet e huaja¹⁸.

Parimi i moskufizimit të konkurrencës së lirë të tregut

Konkurrenca e lirë nuk mund të kuptohet pa lirinë e iniciativës ekonomike përmes së cilës bëhet e mundur prezenca në treg e shumë ndërmarrësve, të cilët ofrojnë të mira ose shërbime të së njëjtës fushë ose me ngjashmëri ndërmjet tyre. Kësisoj në bazë të ofertës më të mirë, në mënyrë krejt të ligjshme kanë për qëllim të tërheqin konsumatorin duke arritur kështu sukses ekonomik, ky është edhe thelbi i konkurrencës së lirë. Kushtetuta e Republikës së Kosovës, mbron konsumatorin, i cili do të ketë mundësinë e disponimit të shumë ofertave në treg dhe natyrisht ndërmarrësit, të cilët mund të dëmtohen rëndë nga konkurrenca jo e ndershme. Padyshim, se nuk ndalohet që secili ndërmarrës të bëjë politikat e veta për tërheqjen e konsumatorëve me anë të të mirave ose shërbimeve që ofrohen, prandaj duhet theksuar se marrja e klientëve, ndërmarrësve të tjerë nuk është e paligjshme nëse politikat ofertuese janë zhvilluar në një konkurrencë të lirë dhe të pastër tregu. Është me rëndësi të përmendet se konkurrencë jo e lirë është dhe rasti ku p.sh.: kur disa ndërmarrës të së njëjtës fushë dakordohen ndërmjet tyre për të mbajtur çmime të njëjta, sepse kjo dëmton rëndë lirinë e tregut duke rënë ndesh

¹⁷ Kushtetuta e Republikës së Kosovës neni 119.1.

¹⁸ Ibid, neni 119.2.

me parimet e përgjithshme kushtetuese. Ky parim është i mishëruar në nenin 119.3 të Kushtetutës së Republikës së Kosovës¹⁹.

Parimi i promovimit të mirëqenies qytetare dhe zhvillimit ekonomik

Specifikimi ‘promovon mirëqenie’ në paragrafin 4 të nenit 119, është bërë me qëllim që të qartësojë se Republika e Kosovës, bazuar në Kushtetutën e saj, si bazë të secilës normë brenda të njëjtit shtet, garanton se ligjet e fushës ekonomike nuk do të bien në kundërshtim më interesin parësor të qytetarit, e cila është mirëqenia dhe nga ana tjetër shteti do të kujdeset që qëndrueshmëria ekonomike të jetë e vazhdueshme duke krijuar stabilitet dhe zhvillim të qëndrueshëm ekonomik. Ky parim është edhe vlerë fundamentale kushtetuese në Republikën e Kosovës²⁰.

Parimi i kujdesit shtetëror për ekonominë e tregut

Ekonomia sociale e tregut, është termi i cili definojnë konceptin e krijimit të politikave ekonomike shtetërore me ndërhyrje të herë pas herë në treg, por pa dëmtuar funksionimin e tij të lirë. Këto ndërhyrje të herë pas herë kanë si qëllim mbrojtjen e interesit publik, që do të thotë se politikat ekonomike të adresohen me qëllime sociale dhe një funksion i tillë të zhvillohet nga vetë shteti, i cili kujdeset të krijojë institucione të ndryshme. Në lidhje me të ashtuquajturën ekonomi sociale e tregut, edhe E Drejta e Unionit Europian, pranon si të drejtë faktin se shteti nuk duhet të limitohet kundrejt subjekteve të ndryshme ekonomike vetëm në garantimin e konkurrencës së lirë, por duhet të ketë fuqi dispozitive në çështjet e shërbimeve thelbësore dhe çështjet e sigurisë ekonomike. Sa më sipër ky parim është i mishëruar në nenin 119.5 të Kushtetutës²¹.

Parimi i garantimit të investitorëve

Paragrafi 6 i nenit 119 të Kushtetutës së Republikës së Kosovës, jep garanci direkte për atë që është një nga interesat themelore të investitorëve të huaj. Pra, është diktues i politikave fiskale të lira në rastet e

¹⁹ Kushtetuta e Republikës së Kosovës, neni 119.3.

²⁰ Ibid, neni 119.4 dhe neni 7.

²¹ Ibid, neni 119.5.

lëvizjes së kapitaleve brenda apo jashtë vendit, por duke saksionuar në pjesën e tij të fundit “në pajtim me ligjin”, e cila nënkupton se kapitali nuk mund të hyjë brenda dhe të dalë jashtë shtetit të Kosovës nëse paraprakisht nuk janë kryer të gjitha obligimet ligjore, p.sh.: kapitali i fituar brenda territorit të Kosovës duhet të jetë i tatuar nga shteti i Kosovës, pastaj pjesa e mbetur është në disponimin e plotë dhe të lirë të investitorit të cilit kapitali i përket²².

Parimi i mbrojtjes së konsumatorëve

Në termin konsumator hyn secili qytetar i cili merr të mira ose shërbime nga ata që ofrojnë të tillat. Në këtë mënyrë, shkëmbimet janë kaq të shpeshta në jetën e përditshme sa secili prej nesh jemi konsumator. Kushtetuta e Republikës së Kosovës, përmes paragrafit 7 të nenit 119, kujdeset për konsumatorin duke i garantuar mbrojtjen e të drejtave të tij të cilat hollësisht shpjegohen në Ligjin nr. 04/L-121 për Mbrojtjen e Konsumatorit, duke u kujdesur kështu që në plotësimin e nevojave tona të përditshme të kemi mbrojtjen e duhur. Së këndejmi, ligji përcakton, rregullon dhe mbron të drejtat themelore të konsumatorëve gjatë blerjes ë mallrave, shërbimeve dhe formave të tjera në tregun e lirë. Ligji siguron mbrojtjen e shëndetit, mjedisit, dhe interesave ekonomike të konsumatorit²³.

Parimi i obligimit tatimor të qytetarëve

Tatimet, paguhen nga të gjithë pa përjashtim dhe në mënyrë të tillë financohen shërbimet publike për të cilat secili nga qytetarët ka nevojë. Paragrafi 8 i nenit 119 ndalet vetëm te termi tatime dhe nuk përmend termin taksa, kjo ndodh jo sepse tatimet duhet t'i paguajmë patjetër dhe taksat jo, por për shkak të formës së funksionimit të tyre të ndryshëm. E rëndësishme është që të dallojmë domethënien e ‘taksave’ dhe ‘tatimeve’. Taksat janë pagesa që secili nga ne i bën për ndonjë shërbim shtetëror, ose siç ndodh më shpesh për shërbime të partneritetit publiko privat, pra taksat nuk janë asgjë tjetër veçse pagesa e bërë në shkëmbim të ndonjë shërbimi të sigurt nga ana e subjekteve të obliguara për kryerjen e shërbimit ose ndonjë të mire të caktuar dhe gjithashtu

²² Kushtetuta e Republikës së Kosovës, neni 119.6.

²³ Ibid, neni 119.7.

vlera e tyre mund të jetë e përpjesëtueshme, prandaj kush nuk shfrytëzon atë të mirë ose shërbim nuk është i detyruar të paguaj taksën. P.sh. taksat universitare, është i detyruar t'i paguajë vetëm individi i cili vijon studimet universitare, pra taksat janë pagesa që bëhen në shkëmbim të atyre shërbimeve publike që i bëhen vetëm grupeve të caktuara shoqërore²⁴. Siç u përmend dhe më sipër në rastin e studentëve universitar, ose p.sh. në rastin e pacientëve në ambulancat shtetërore të cilët paguajnë tiketën për shërbimin e marrë, por këtë e bëjnë në mënyrë ekskluzive vetëm atëherë kur kërkojnë një shërbim të tillë dhe jo çdo muaj ose në mënyrë periodike, pra vetëm në shkëmbim të shërbimit specifik. Ndërsa tatimet të cilat bashkë me taksat janë pjesë e financave publike bazohen te të njëjtat parime si efikasiteti, llogaridhënia, efektshmëria dhe transparenca, por arsytet e mbledhjes së tyre dhe funksionimi janë të ndryshme nga ato të taksave. Tatimi nuk është një obligim të cilin tatimpaguesi e merr përsipër në mënyrë vullnetare, prandaj karakteristikë e tij dalluese është obligimi i përhershëm për pagesën e tij në mënyrë që të financohen shpenzimet publike. Po ashtu, tatimi nuk rëndon në të njëjtat elemente si taksat të cilat rëndonin vetëm në marrësin e shërbimit, por rëndon në të gjithë individët që hyjnë në kategorinë ligjore të tatimpaguesve duke goditur kështu pasurinë e tyre. Tatimi mund të aplikohet p.sh.: në të ardhura, në pasuri (tatimi në pronë), në konsum (tvsh). Pra, shteti merr një përqindje nga të ardhurat e individit, nga vlera e pasurisë së tij, për të financuar shërbime siç janë shërbimet sanitare, ushtarake, investimet e ndryshme publike etj. por pa llogaritur përfshirjen individuale të tatimpaguesit në to, pra nuk është me rëndësi nëse ne nuk e shfrytëzojmë shërbimin social shtetëror, një pjesë e tatimit në të ardhurat tona do t'u dedikohet shërbimeve sociale, ose shëndetësore etj²⁵.

Parimi i ushtrimit të pronësisë publike ndaj ndërmarrjeve

Shteti shpesh ruan pronësinë mbi disa ndërmarrje të cilat kryesisht ofrojnë shërbime publike të një niveli të gjerë. Për t'u kujdesur më mirë për mbarëvajtjen e ndërmarrjeve të tilla, shteti ruan pronësinë mbi to ose në tërësi ose në një përqindje aksionesh që nuk mund të bien asnjëherë nën 51% të tërësisë së tyre duke krijuar kështu atë që quhet partneriteti publiko privat. Rëndësia e këtyre ndërmarrjeve qëndron në

²⁴ Bedri Peci, "Shkenca mbi financat dhe e drejta financiare", Prishtinë 2017.

²⁵ Kushtetuta e Republikës së Kosovës, neni 119.8.

faktin se në raste krizash ose kur rrezikohet që ndërmarrje të tilla të zhvlerësohen për menaxhim jo të duhur ose arsye të tjera, shteti mund të shfrytëzojë të drejtën e tij mbi pronësinë dhe ndërhyrjen për përmirësimin e situatës, natyrisht duke u kujdesur në rend të parë që secili veprim të ruaj interesin publik që ndërmarrja përfaqëson. Kushtetuta, në paragrafin 9 të nenit 119 përcakton të drejtën e Republikës së Kosovës për ushtrimin e pronësisë ndaj ndërmarrjeve publike të saj²⁶.

Parimi i imponimit të shërbimeve të detyrueshme ndaj ndërmarrjeve publike

Në paragrafin 10 të nenit 119 të Kushtetutës, përcakton të drejtat e rezervuara të shtetit mbi ndërmarrjet me interes publik. Me interesin publik të ndërmarrjes kuptohen shërbimet publike të domosdoshme kundrejt qytetarëve të cilët janë taksapagues dhe në shkëmbim të taksave të paguara presin t'u ofrohen shërbimet e caktuara. Shteti mund ruaj të drejtën t'u përcaktojë përmbushjen e disa shërbimeve të tilla ndërmarrjeve, por duke qëndruar brenda suazave të një kompensimi të caktuar, duke u kujdesur që edhe ndërmarrjet të mos punojnë në humbje, por në bazë të kompensimit të caktuar të mund të mbledhin të hyrat e duhura për mbarëvajtjen e tyre²⁷.

Financat publike

Me termin financa publike kuptohen resurset financiare të administratës publike dhe shtetërore. Të hyrat publike, si rezultat i shërbimeve publike, janë burimi kryesor i funksionimit të shtetit, pa të cilat ekzistimi i shtetit nuk do të kishte të njëjtën rëndësi. Brenda sektorit të përgjithshëm të financave hyjnë financimi, bilanci dhe kontabiliteti të cilat zhvillohen në nivele të ndryshe. Neni 120 i kushtetutës i kushton një hapësirë të caktuar financave publike, administrimit të tyre dhe parimeve mbi bazën e të cilëve sendërtohen ato. Paragrafi 1 i këtij neni ka përfshirë katër parime bazë të financave publike:

1. Parimi i llogaridhënies;

²⁶ Ibid, neni 119.9.

²⁷ Kushtetua e Republikës së Kosovës, neni 119.10.

2. Parimi i efektshmërisë;
3. Parimi i efikasitetit;
4. Parimi i transparencës²⁸.

Administrimi i politikës fiskale nga ana e shtetit dhe huat publike

Politikat fiskale, së bashku me politikën monetare janë instrumente të cilat përdoren në politikën ekonomike për bërjen e politikave të ndryshme makroekonomike. Në mënyrë të veçantë, politika fiskale është një nga linjat kryesore tek të cilat qeveria bazohet për të përballuar shpenzimet publike, pra të dalat e shtetit. Përmes sistemit fiskal i cili funksionon në bazë të presionit fiskal, që si modalitete kryesore ka taksat dhe tatimet që mbledhen përmes pushtetit që shteti ushtron, nga qytetarët. Në zgjedhjen e politikave fiskale, kontradiktat kryesore përbëhen nga fakti se kujt i jepet më shumë përparësi në hartimin e tyre dhe jo rrallëherë parimet e përmendura nga paragrafi 1 i nenit 120 përjashtojnë njëra-tjetrën, duke krijuar një disnivel i cili kryesisht nuk e kënaq shumë popullatën e cila duhet t'u përshtatet shpesh ndryshimeve të politikave fiskale. Për hir të zhvillimit të një ekonomie të qëndrueshme dhe të hyrave stabile të shtetit për të përmbushur nevojat që krijohen nga shpenzimet publike, paragrafi 2 i nenit 120, përmbledh në vete elementet kryesore të mënyrës së administrimit të politikave fiskale duke u kujdesur për secilën dhe duke i dhënë përparësi të njëjtë²⁹. Paragrafi 3 i nenit 120 i kushtohet huave publike të shtetit, të cilat sipas këtij paragrafi duhet të jenë në përputhje me zhvillimin ekonomik të vendit. Së këndejmi, në ekonomi me hua publike (borxh publik) kuptojmë borxhin që shteti ka kundrejt subjekteve të ndryshme, si individ, biznese, banka ose shtete të tjera të huaja. Këto subjekte i japin kredi shtetit në formë obligacionesh të cilat janë të destinuara për përmbushjen e nevojave financiare të shtetit ose që eventualisht të mbulojnë deficitin publik që rezulton nga bilanci shtetëror³⁰.

²⁸ Ibid, neni 120.1.

²⁹ Ibid, neni 120.2.

³⁰ Ibid, neni 120.3.

Prona dhe përdorimi i pasurive natyrore

Neni 121 i Kushtetutës së Republikës së Kosovës, i kushtohet pronës, duke përcaktuar se llojet e pronës rregullohen me ligj. Në paragrafin 2 dhe 3 të këtij neni, Kushtetuta e Republikës së Kosovës, si personave fizikë ashtu edhe atyre juridik, u garanton se të njëjtit mund të sigurojnë të drejta e të tyre të pronësisë në Republikën e Kosovës në pajtim me ligjin, ku këtu përfshihen edhe subjektet e ndryshme ndërkombëtare. Përveç pronës private, garancitë kushtetuese për sigurimin e të drejtave të pronësisë përfshijnë edhe pronën publike. Paragrafi 3, garanton të drejtën e personave fizikë dhe juridik përfshirë edhe ata të huaj, që në pajtim me kushtet ligjore mund të sigurojnë të drejta të koncesionimit ose edhe të drejta të tjera për shfrytëzimin e resurseve publike. Specifikimi “ose të drejta të tjera” nënkupton që të njëjtët mund të sigurojnë edhe të drejtën e pronësisë³¹.

Pasuritë natyrore dhe mënyra e përdorimit të tyre është përfshirë në nenin 122 të Kushtetutës së Republikës së Kosovës. Ky nen garanton që populli i Kosovës mund të gëzojë të gjitha resurset natyrore, kjo vetëm brenda kushteve të përcaktuara me ligj, duke pasur kujdes që në këtë aspekt të mos shkelen marrëveshjet nga të cilat dalin obligimet ndërkombëtare. Mbrojtja e pasurive natyrore dhe resurseve të çfarëdo lloji, është me rëndësi për secilin shtet dhe mënyra më e mirë për t'i mbrojtur këto resurse është përmes garancive të caktuara kushtetuese dhe ligjore. Republika e Kosovës, garanton mbrojtje të veçantë për resurset natyrore në paragrafin 2 të nenit 122, duke i lënë ligjeve përkatëse që të specifikojnë kujdesin dhe mbrojtjen për resurset natyrore, me interes të veçantë për shtetin. Në emër të mbrojtjes të këtyre resurseve, kushtetuta ka paraparë kufizime të caktuara edhe për pronën private dhe kjo mund të bëhet vetëm brenda zonave të caktuara që shteti vlerëson që janë të interesit të veçantë. Së këndejmi, Republika e Kosovës për këto kufizime të mundshme të pronës private ka garantuar me kushtetutë edhe kompensimin e pronarëve privatë, në bazë të procedurave të caktuara me ligje të veçanta

³¹ Kushtetua e Republikës së Kosovës, neni 121.

Abstract

Alongside the attack on institutional destruction, occupation and constitutional coup, a classic form of genocidal action that Serbia implemented in the early 90s was the undermining of Kosovo's economic base. The destruction and looting of all economic resources, ethnic cleansing and dismissal of all Albanian workers from working enterprises, leaving hundreds of Albanian workers without wages create the feeling of a struggle for existence as an orchestrated genocidal policy against Albanians. Immediately after the occupation of Kosovo in 1990, Serbia carried out a campaign of ethnic cleansing, removing hundreds of thousands of Albanians from all public institutions, leaving them without salaries and thus endangering the existence of hundreds of thousands of families in Kosovo.

Even in the post-war period, the economy of Kosovo has faced great challenges, experiments and failures as a result of poor management for an entire decade and the devastating war. Until the declaration of independence on February 17, 2008, UNMIK had the main powers in managing the economy in Kosovo. However, Kosovo successfully passed the reconstruction phase, which was quite difficult. The beginning of privatization, the dynamic development of the private sector in small and medium-sized enterprises, with special emphasis on the production sector, the first initiatives of the integration process with the economy of the region through the signing of the free trade agreement, inclusion in the Stability Pact as a non-equal member, they are only the first steps of long and difficult processes towards the development of the market economy and integration into regional and international institutions, the other indicator represents the direction and the reality.

The adoption of the Constitution of the Republic of Kosovo on April 9, 2008, along with the declaration of Kosovo's independence, paved the way for the reformation of the Kosovo economy according to the most advanced European models of the market economy. The construction of an economic system based on the principles of the market economy represents one of the fundamental principles and the main constitutional values in the Republic of Kosovo.

The Constitution of the Republic of Kosovo has devoted the ninth chapter to economic relations, this chapter is composed of four (4) articles which include certain issues, such as: public finances, property, use of wealth and natural resources, etc. The Constitution of the Republic of Kosovo, in Article 119, has proclaimed a series of principles which are very important for the economic development of the Republic of Kosovo, which we will further elaborate on in this paper.

Bibliografi

- Arsim Bajrami, E drajta e Kosovës në Transicion, tekst universitar, bot. Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2009
- Arsim Bajrami, Sistemi kushtetues i Republikës së Kosovës, tekst universitar, Prishtinë 2012
- Arsim Bajrami, Florent Mucaj, E drejta kushtetuese, tekst universitar, bot. Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 2018
- Arsim Bajrami, Gjenocidi i Serbisë në Kosovë-aspekte juridike, bot. ASHAK, 2022.
- Abdyli, Dr. Tahir. Zhvillimi i industrisë në Kosovë: “Enti i Historisë së Kosovës”, Prishtinë: 1978. Berisha, Dr. Skënder. “Ekonomia e Kosovës – dje, sot dhe nesër”, Seminari ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Filologjik, Prishtinë: 2003.
- Agjencia arkivore shtetërore e Kosovës, Tubimi i shqyrtimit të viktimave në luftë në Kosovë 1998-1999, e mbajtur në Prishtinë, më 24.02.2017, si dhe të dhënat statistikore nga UNHCR).
- Bedri Peci, “Shkenca mbi financat dhe e drejta financiare”, Prishtinë 2017.
- Enti i Statistikave të Kosovës. Pasqyrë statistikore mbi bizneset e regjistruara në Kosovë, Prishtinë: 2002.
- Enti i Statistikës së Kosovës. Statistikat e përgjithshme, Buletini mujor, Prishtinë, 2008. Kuvendi i KSA të Kosovës,
- Koncepti i zhvillimit afatgjatë të KSA të Kosovës deri në vitin 2000, Prishtinë: 1985.
- Muhamet Mustafa: Pa shpagim të dëmeve nuk mund të ketë normalizim të marrëdhënieve Kosovë- Serbi, “Sa është kostoja e dëmeve të luftës të shkaktuara nga Serbia” 21 korrik 2020.
- Ministria e Ekonomisë dhe Financave, Departamenti i Makroekonomisë, Buletini Gjysmë vjetor makroekonomik, Prishtinë: Janar-Qershor 2008. Oda ekonomike e Kosovës, Ecuritë ekonomike, Prishtinë: 1987.
- Plani aksional i punësimit të rinjve në Kosovë - kornizë e politikave afatmesme (2007-2010), Prishtinë: 2006.
- Raporti vjetor i aktivitetit të donatorëve në Kosovë, Prishtinë: (shtator) 2003.
- Reçica, Mr.sc. Fetah, Komunikacioni, faktor i zhvillimit ekonomik të Kosovës, tezë e doktoratës, Prishtinë, 2004 f. 38 (dorëshkrim). Sirotković, Jakov, Teorija i politika ekonomskog razvoja, “Informator”, Zagreb: 1976. Sistemi buxhetor i Kosovës-politikat dhe qëndrueshmëria 9, Prishtinë: 2003.

Vjetari Statistikor i RSFJ, Prishtinë: 1990. Vjetari Statistikor i KSA të Kosovës, Prishtinë: 1989. Zhvillimi ekonomik lokal, investimet e jashtme direkte në Kosove, “Riinvest”, Prishtinë: 2004

Kushtetuta e Republikës së Kosovës

Ligji nr. 05/L-055 Për Auditorin e Përgjithshëm dhe Zyrën Kombëtare të Auditimit të Republikës së Kosovës,

Ligji nr. 03/L-209 Për Bankën Qëndrore të Republikës së Kosovës,

Petrit Gashi

RIKTHIMI I POLITIKAVE TË INDUSTRIALIZIMIT DHE IMPLIKIMET PËR KOSOVËN¹

Abstrakt

Vështirësitë e mëdha ekonomike pas viteve 2000 në botë rikthyen edhe një herë në vëmendje politikën industriale. Qeveritë nacionale po përpiqen që përmes politikave të tilla të zhvendosin strukturën e aktivitetit ekonomik drejt sektorëve, teknologjive ose aktiviteteve që kanë potencial të gjenerojnë norma të larta të rritjes ekonomike. Politikat e industrializimit synojnë të promovojnë ndërmarrësinë, inovacionet, transferimin e teknologjisë, avancimin e burimeve njerëzore dhe konkurrencën. Në këtë kontekst, që nga paslufta Kosova ndjek strategji ekonomike të bazuar në liberalizimin e tregut – të çmimeve, tregtisë dhe fluksit të kapitalit – privatizimit të pronës shoqërore, derregullimit të tregut dhe sigurimit të disiplinës fiskale. Të dhënat tregojnë që kjo qasje ka prodhuar rezultate të kufizuara ekonomike në vitet e pasluftës. Andaj, duke marrë parasysh rritjen e pamjaftueshme ekonomike, defektet strukturore dhe zhvillimet e fundit në ekonominë globale, është e domosdoshme që institucionet në Kosovë të konsiderojnë qasje të reja zhvillimore. Një opsion i qëndrueshëm zhvillimor për politikëbërjen në Kosovë është krijimi i një strategjie të industrializimit, e cila do t'u përgjigjej rrethanave specifike në të cilat gjendet vendi, me vizion dhe qëllime të qarta, komplementare me një pjesë të politikave të tjera ekonomike – veçanërisht me ato që sigurojnë lëvizje të lirë të mallrave, kapitalit e njerëzve – e guximshme në masat dhe instrumentet e propozuara, me mekanizma kontrolli që lidhin insentivat e ofruara me rezultatet dhe e ndërtuar mbi një infrastrukturë institucionale cilësore.

Hyrje

Që nga vitet shtatëdhjetë deri në fillim të viteve 2000 politika industriale ishte e dalë mode. Sojin e politikave që ofronin mbrojtje të industrive të reja dhe mbështetje të industrive të caktuara ekzistuese, ekonomistë e analistë i shihnin si të limituara. Për më tepër, politikat e tilla shiheshin si mekanizma që prodhonin çrregullime të theksuara në treg dhe dobësonin institucionet duke favorizuar grupet e interesit dhe nxitur korrupsionin. Mbi këto premisa, perspektiva neoliberales mori dhenë! Zëri intelektual i kësaj qasjeje ishte Milton Friedman, ndërsa

¹ Prezantuar në simpoziumin shkencor të organizuar nga Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës “Ndryshimet Strukturore të Ekonomisë dhe Konkurrueshmëria”. 18 prill 2024.

shtysën e madhe politike ia siguruan fundamentalistët e tregut, Ronald Regan, President i ShBA-së dhe Margaret Theçër, kryeministre britanike. Për ta promovuar globalisht këtë frymë barrën e morën Banka Botërore, IMF, dhe Organizata Botërore e Tregtisë.

Si rezultat i ndërvarshmërisë së madhe ekonomike, krizat e njëpasnjëshme – ajo financiare e vitit 2009, pandemia COVID-19 dhe lufta Ukrainë-Rusi – nuk kursyen pjesën më të madhe të globit. Kjo prodhoi një mosbesim të thellë te politikëbërësit dhe publiku i gjerë në lidhje me efektet pozitive të proceseve globalizuese dhe integruese. Për më tepër, bindja se shpeshësia dhe intensiteti i krizave është në rritje ka ulur edhe më tutje besimin në këto procese dhe ka rritur presionin për një qasje të re që i pajis ekonomitë nacionale me mekanizma që mundësojnë përshtatje më të madhe karshi ndryshimeve të jashtme. Ka një besim të thellë se bota ka hyrë në një trajektore të çrregullimeve të mëdha dhe krizat do të vijnë duke u shtuar. Nouriel Roubini i *Stern School of Business* alarmon se bota po hyn në një epokë të mega-kërcënimeve të lidhura, ndër të tjera, me AI-në dhe ndryshimet klimatike.²

Vështirësitë e mëdha ekonomike pas viteve 2000 rikthyen në vëmendje edhe një herë politikën industriale. Për shkak të animozitetit të thellë që ekzistonte në qarqe të ndryshme karshi kësaj politike, rikthimi i saj fillimisht u pa me skepticizëm. Për të mos shkaktuar polemika nga ata që e mbështesnin këtë paradigmë, në diskursin publik filluan të përdoren koncepte si “strategji industriale” apo “strategji industrializimi” për ta dalluar nga politika industriale tradicionale. Cherif-i dhe Hasanov-i, dy ekonomistë të FMN-së, e përshkruan këtë ringjallje të politikës industriale si “rikthimi i politikës që nuk duhet të zihet në gojë”.³

Sot, qeveritë nacionale gjithandej po përpiqen që përmes politikave/strategjive të industrializimit të zhvendosin strukturën e aktivitetit ekonomik drejt sektorëve, teknologjive ose aktiviteteve që mendohet se do të gjenerojnë mundësi më të mira të rritjes ekonomike ose të përmirësimit të mirëqenies. Politika të tilla synohet t’i rrisin të ardhurat dhe

² Nouriel Roubini. The Age of Megathreats. Project Syndicate. Nov 4, 2022. <https://www.project-syndicate.org/onpoint/age-of-megathreats-war-climate-debt-inflation-technology-by-nouriel-roubini-2022>

³ Cherif, R. dhe Hasanov, F. (2019). The Return of the Policy that Shall not be Named: Principles of Industrial Policy. IMF Working Paper WP/19/74. Shih <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/03/26/The-Return-of-the-Policy-That-Shall-Not-Be-Named-Principles-of-Industrial-Policy-46710>.

produktivitetin, dhe përmes kësaj, të promovojnë ndërmarrësinë, inovacionet, transferimin e teknologjisë, zhvillimin e aftësive dhe konkurrencën.

Çfarë janë politikat e industrializimit?

Juhász, R., Lane, N., dhe Rodrik, D. në studimin e tyre të vitit 2023 “The New Economics of Industrial Policy” definojnë politikat industriale si politika qeveritare të cilat në mënyrë eksplicite synojnë transformimin e strukturës ekonomike për të arritur qëllime publike.⁴ Të tjerët i referohen politikës industriale çdo lloj ndërhyrjeje ose politike selektive të qeverisë që synon të ndryshojë strukturën ekonomike në favor të sektorëve – ose aktiviteteve – që ofrojnë mundësi më të mira të rritjes ekonomike në afat të gjatë.⁵

Transformimi strukturor i ekonomisë përfshin zhvendosjen prej aktiviteteve dhe sektorëve me produktivitet të ulët në sektorë dhe aktivitete me produktivitet të lartë, diversifikim të aktivitetit ekonomik në aktivitete dhe industri të reja dhe nxitjen e lidhjeve horizontale dhe vertikale brenda dhe në mes të sektorëve.

Politikat e industrializimit tradicionalisht kanë pasur si qëllim primar stimulimin e inovacioneve, produktivitetit, dhe rritjes ekonomike. Përtej këtyre, sot politika e industrializimit ka synim të adresojë edhe ndryshimet klimatike dhe tranzicionin e gjelbër, krijimin apo integrimin në zinxhirë furnizues të qëndrueshëm, krijimin e vendeve kualitative të punës dhe në rrafshin gjeopolitik, adresimin e kërcënimeve nga Kina.⁶

⁴ Juhász, R., Lane, N., dhe Rodrik, D. (2023). The New Economics of Industrial Policy. Working Paper 31538. NBER. Cambridge

⁵ Pack, H. and Saggi, K. (2006). Is There a Case for Industrial Policy? A Critical Survey. *The World Bank Research Observer* 21(2): 267-297.

⁶ Disa shkojnë aq larg sa të gjykojnë që politika industriale është e domosdoshme si mekanizëm për mbrojtjen e demokracive liberale. Në kolumnen e tij në *Financial Times* (18 shtator 2023), Gideon Rachman të titulluar “*The real reasons for the west’s protectionism*” argumenton se për vite të tëra qasja neoliberales në vendet perëndimore ka prodhuar rritje të kufizuar ekonomike. Vështirësitë e vazhdueshme ekonomike kanë gërryer besimin në sistemin liberal dhe ekonomitë e tregut, veçanërisht në BE. Në të njëjtën kohë, ky mosbesim në rritje në sistemin ekzistues ka rritur popullaritetin e lëvizjeve politike me agjenda nacionaliste dhe antiglobaliste, veçanërisht ato të spektrit të djathtë. Gjithandej, shohim parti politike e individë në krye të shteteve të zhvilluara me tendenca të theksuara autokratike. Rrjedhimisht, sipas Rachman-it, rikthimi i politikave proteksioniste

Politikat e industrializimit nuk zhvillohen në vakum. Mungesa e sinergjisë apo komplementaritetit me politikat e tjera mund të sjellë dështimin e politikës industriale. Sikur sqaron Oqubay (2020), politikëbërja duhet të sigurojë sinergji dhe komplementaritet në mes të politikave të industrializimit me politikat që ndikojnë në transformimin e kapaciteteve prodhuese, të eksportit, të ngritjes së kapaciteteve teknologjike, si dhe me ato politika që kanë të bëjnë me ngritjen e kapitalit njerëzor, zhvillimin e infrastrukturës fizike dhe sigurimin e stabilitetit makroekonomik.

Sigurimi i komplementaritetit dhe koherencës brenda vetë politikave të industrializimit, si dhe në mes të saj dhe politikave të tjera ekonomike është një çështje komplekse që varet në masë të madhe nga kapacitetet institucionale dhe mbështetja e brendshme politike. Kualiteti institucional është kyç në suksesin e politikës industriale. Për vendet në zhvillim, thembra e Akilit në implementimin e suksesshëm të politikës industriale mbetet kualiteti i ulët institucional. Rreziku është që politikat e tilla vetëm se do të rrisin korrupsionin dhe apetitet e grupeve të interesit.

Tradicionalisht politikat industriale në vendet e zhvilluara kanë promovuar industrinë prodhuese, si çelikut, automobilat, anijendërtimtarinë, aeroplanët, e gjysmëpërçuesit. Sot, strategjitë e industrializimit promovojnë edhe shërbimet, veçanërisht ato me vlerë të lartë të shtuar.

Përveç dimensionit sektorial, strategjitë bashkëkohore të industrializimit kanë evoluuar në stimulimin e një qasjeje që siguron bashkëpunim më të madh strategjik ndërmjet sektorit privat dhe qeverisë nacionale.

Spektri i instrumenteve të përdorura në kuadër të strategjive të industrializimit është i gjerë. Në përgjithësi, instrumentet përdoren me qëllim të krijimit të insentivave për sektorin privat – firmat, inovuesit, dhe investitorët – të veprojnë në koherencë me qëllimin e parashtruar të ndryshimeve strukturore që sjell strategjia e industrializimit. Në rastet kur duhen kombinuar instrumente të ndryshme me qëllim të arritjes së objektivave të parashtruara, atëherë arritja e koherencës në mes të instrumenteve të aplikuara është thelbësore.

Politikat e industrializimit janë dinamike në sensin se e njëjta kërkon të përshtatet vazhdimisht me ndryshimet në mjedisin e jashtëm,

dhe atyre industriale duhet të jetë në agjendat e vendeve perëndimore me qëllim të sigurimit të prosperitetit ekonomik e që më pas do të rikthente besimin në sistemin demokratik liberal.

si dhe ndryshimet e kushteve në ekonominë nacionale dhe më gjerë. Për më tepër, politikat e industrializimit duhet të jenë skajshmërisht të kontekstualizuara: një recetë e vetme e politikëbërjes vështirë që mund transmetohet nga vendi në vend apo nga sektori në sektor.

“Lufta” globale me subvencione

Një editorial rishtas i publikuar në *Financial Times* i konsideron përpjekjet e vendeve të zhvilluara – ShBA, BE, Japoni, e Kore Jugore – për të tërhequr “teknologjitë e së ardhmes” si “luftë globale me subvencione”.⁷ Ky diskutim merr shkas nga legjislacioni i ri i nënshkruar në vitin 2022 nga Presidenti Biden për uljen e inflacionit (*Inflation Reduction Act*) dhe i ashtuquajturit *CHIPS⁸ and Science Act* të cilat sigurojnë më shumë se një trilion dollarë fonde për tërheqjen e investimeve në teknologjitë e së ardhmes, si hidrogjeni, bateritë dhe gjysmëpërçuesit. Legjislacioni parasheh insentiva për investime në formë të subvencioneve, lehtësirave tatimore, investimeve në R&D, dhe ngritje të kapaciteteve njerëzore. Sipas artikullit, shumë kompani nga vendet e zhvilluara që operojnë në sektorët me teknologji të avancuara, veçanërisht ato në BE dhe Azi, i panë si shumë atraktive këta stimuj financiarë të qeverisë amerikane dhe filluan të planifikojnë zhvendosjen e aktiviteteve të tyre në ShBA. Për më tepër, këto kompani filluan t’i shfrytëzojnë këto insentiva për të negociuar me qeveritë e tyre nacionale për kushte më të mira investive.

Këta hapa të qeverisë amerikane nxitën reagimin e ashpër të evropianëve. Vizita e Presidentes së Komisionit Evropian, Ursula von der Leyen në Washington në marsin e këtij viti ishte e lidhur me këto zhvillime.⁹ Zëvendëskancelari dhe ministri Gjerman i Ekonomisë Robert Habeck i barazoi këto masa me “deklarim të luftës”. Sipas tij, “Amerikanët duan ta kenë industrinë e gjysmëpërçuesve, atë të panëleve diellore, të hidrogjenit dhe atë të elektrolizerëve (teknologji kritike

⁷ Guy Chazan, Sam Fleming dhe Kana Inagaki. A global subsidy war? Keeping up with the Americans. *Financial Times*. Jul 13, 2023. <https://www.ft.com/content/4bc03d4b-6984-4b24-935d-6181253ee1e0>.

⁸ CHIPS = Creating Helpful Incentives to Produce Semiconductors.

⁹ Shih deklaratën e sekretares për media të Shtëpisë së Bardhe Karine Jean-Pierre mbi vizitën në fjalë: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/03/02/statement-from-white-house-press-secretary-karine-jean-pierre-on-the-visit-of-president-ursula-von-der-leyen-of-the-european-commission/>

për prodhimin e hidrogjenit me emitim të ulët nga energjia elektrike e rinovueshme ose bërthamore).”

Gradualisht, këta zëra kritikë filluan të zbehen, më tepër për faktin se evropianët nuk kishin shumë çfarë të bënin dhe çfarëdo politike hakmarrëse ndaj amerikanëve do të sillte pasoja edhe për vetë evropianët. Prandaj, evropianët dhe të tjerët – Japonia dhe Koreja e Jugut – filluan të mendojnë për mënyrat se si të ndjekin shembullin amerikan. Këto vende filluan të japin subvencione me qëllim të tërheqjes së investimeve të reja në teknologji të pastra dhe të pengonin zhvendosjen e kompanive ekzistuese në drejtim të ShBA-së.

Për një pjesë të ekonomistëve dhe analistëve, nivel i insentivave të ofruara gjithandej në vendet e zhvilluara është i frikshëm. Sipas tyre çrregullimet në treg do të jenë enorme dhe afatgjata. Në këtë kontekst, ministri Gjerman i Ekonomisë Habeck-u bën një observim të rëndësishëm. Ai pranon se subvencionet dhe format e tjera të mbështetjes së industrive bien ndesh, siç thotë ai, me thelbin e “teorisë së pastër ekonomike”. Mirëpo, nëse ndjekim mësimet nga librat bashkëkohorë të ekonomiksit, gjykon ai, atëherë Gjermania “nuk do të ketë asnjë nga industritë kritike të së ardhmes”.¹⁰

Pozicioni i organizatave ndërkombëtare

Joseph Stiglitz, fitues i çmimit Nobel në ekonomi për vitin 2001, e të tjerë si Justin Lin, Dani Rodrik, Philippe Aghion, Ha-Jon Chang dhe Mariana Mazzucato janë vetëm disa nga zërat e fuqishëm që lidhen ngushtë me rikthimin dhe promovimin e politikës industriale.

Një tendencë të zhvendosjes të paradigmës bazë e shohim edhe tek institucionet ndërkombëtare. Dikur, sikur u potencua me lart, të njëjtat kishin marrë barrën për promovimin e ideve neoliberales nëpër botë. Në shumë raste, përmes kushtëzimit i nxisnin vendet të implementonin politikat e tilla. Recetat e transformimit ekonomik të vendeve të ish-bllokut socialist ishin kryekëput të marra nga “Konsensusi i Washingtonit”.

Të njëjtat institucione u angazhuan gjithashtu të reduktonin subvencionet që qeveritë nacionale i ofronin sektorit privat. Organizata Botërore e Tregtisë (OBT) përmes *Marrëveshjes për Subvencionet*, e ka ndaluar përdorimin e subvencioneve në eksporte për anëtarët e saj.

¹⁰ Guy Chazan, Sam Fleming dhe Kana Inagaki (Jul 13, 2023).

OBT është përgjegjësjë kryesore e liberalizimit dhe e integritimit të tregut në nivel global/multilateral. Mirëpo, duke e parë drejtimin e ri të politikëbërjes dhe rikthimin e fuqishëm të politikës industriale në diskursin publik, në raportin e saj vjetor të vitit 2020 “*World Trade Report 2020: Government Policies to Promote Innovation in the Digital Age*” promovon idenë e krijimit të një “Politike të Re Industriale”. Sipas OBT-së, kjo politikë do t’i merrte për bazë përpjekjet e qeverive nacionale për të nxitur inovacionet, siguruar teknologji të reja dhe stimuluar industrinë e së ardhmes. Mirëpo, kjo politikë do të sigurojë gjithashtu që politikat nacionale për inovacione dhe teknologji të maksimizojnë efektet pozitive *spill-over* dhe të minimizojnë efektet negative dhe do të sigurojë që gara për superioritet teknologjik të mos kthehet në garë për dominim teknologjik.

Këtë ripozicionim nuk e gjejmë vetëm tek OBT-ja, mirëpo edhe te Banka Botërore, FMN-ja dhe agjencitë e ndryshme të Kombeve të Bashkuara. Këto institucione, të nxitura nga suksesi i jashtëzakonshëm transformues i Kinës dhe nevoja për adresimin e ndryshimeve klimatike, tani po tregohen më të hapura për të diskutuar politikat e industrializimit si në vendet në zhvillim, ashtu edhe ato zhvilluara.¹¹

Ballkani Perëndimor në “rendin e ri botëror”

Zhvillimet e diskutuara më lart *The Wall Street Journal* i sheh si shenja të krijimit të një “rendi të ri botëror”. Në një shkrim të botuar në gusht të 2023 gazeta përfundon se “subvencionet enorme dhe proteksionizmi në rritje po i japin fund epokës së tregtisë së lirë.” Sipas gazetës, në këtë rend të ri humbës do të jenë vendet “më të vogla” të cilat nuk janë në gjendje të ofrojnë insentiva dhe në këtë mënyrë të tërheqin investimet në teknologjitë e reja.¹²

Çuditërisht, gazeta klasifikon Britaninë e Madhe dhe Singapurin në vende “më të vogla”. Nëse Britania e Madhe mund të përshkruhet si

¹¹ Oqubay, A., Cramer, C., Chang, H-J., dhe Kozul, R. (2020). Introduction to Industrial Policy and Development. Në Oqubay, A., Cramer, C., Chang, H-J., dhe Kozul, R. (eds.). *The Oxford Handbook of Industrial Policy*. Oxford: Oxford University Press.

¹² Ed Ballard, Jason Douglas, dhe Jon Emont. The Economic Losers in the New World Order. Aug. 14, 2023. *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/global-economy-economic-losers-fba30b53>.

e tillë në këtë “lojë të madhe”, atëherë, çfarë do të thotë kjo për vendet në zhvillim dhe veçanërisht ato të Ballkanit Perëndimor?

Sipas një studimi të Institutit të Vjenës të titulluar “Towards Effective Industrial Policy in the Western Balkans” vetëm Maqedonia Veriore, Serbia dhe Mali i Zi kanë ndërtuar politika industriale formale në nivel nacional.¹³ Shumica e tyre kanë ndërtuar politika sektoriale dhe politika të tjera që nga një prizëm edhe mund të konsiderohen si politika të pjesshme industriale. Si do që të jetë, edhe ato vende që kanë ndërtuar politika të tilla, zbatimi i tyre është relativisht i kufizuar.

Politikat e industrializimit në vendet e Ballkanit Perëndimor konsistojnë kryesisht në krijimin e Zonave të Veçanta Ekonomike, përmes së cilave synohet tërheqja e investitorëve të huaj. Investitorët mëtohet të tërhiqen nga lehtësimet në tarifa dhe ngarkesa të tjera, si dhe përmes infrastrukturës së gatshme që ofrohet brenda këtyre zonave.

Një përpjekje tjetër me rëndësi në Ballkanin Perëndimor është krijimi i Strategjive për Specializim të Mençur. Përmes këtyre strategjive Qeveritë identifikojnë një numër të caktuar të fushave prioritare dhe përdorin instrumente nga politikat e industrializimit, të edukimit dhe të inovacionit për të mbështetur këto fusha.

Nevoja për një paradigme të re ekonomike në Kosovë

Qasja e aplikuar për rritjen dhe zhvillimin ekonomik në Ballkanin Perëndimor, përfshirë këtu edhe përpjekjet për ringjalljen e industrive, prodhoi rezultatet të kufizuara. E njëjta ndodhi edhe me Kosovën. Që nga paslufta Kosova, ndjek strategji ekonomike të bazuar kryesisht në parimet neoliberales, që nënkupton liberalizimin e tregut – çmimet, tregtinë dhe fluksin e kapitalit – privatizimin e pronës shoqërore, derregullimin e tregut dhe sigurimin e disiplinës fiskale.

Të dhënat tregojnë që kjo qasje ka prodhuar rezultate të kufizuara në vitet e pasluftës. Normat e rritjes ekonomike mbesin të ulëta, papunësia është e thellë dhe strukturore dhe bilanci enorm negativ tregtar në mallra mbetet problem i theksuar. Në rastin e Kosovës, është dëshmuar edhe më herët se hapja e tregut – liberalizimi i tregtisë – pa një ofertë

¹³ Jovanović, B. dhe Vujanović, N. (2023). Towards Effective Industrial Policy in the Western Balkans. Policy Notes and Reports 66. wiiw. Vienna. <https://wiiw.ac.at/towards-effective-industrial-policy-in-the-western-balkans-p-6493.html#:~:text=Industrial%20policy%20has%20been%20largely,renewed%20interest%20in%20the%20topic.>

domethënëse vendore vetëm se përkthehet në fluks të madh të importeve.¹⁴ E ky fluks i madh i importeve ngadalëson krijimin e një baze të fuqishme të prodhimit dhe rritjes së konkurrueshmërisë së bizneseve jashtë vendit.

Progresi i kufizuar ekonomik i Kosovës dhe i vendeve të tjera të Ballkanit Perëndimor shihet qartë në shkallën e ulët të konvergencës së këtij rajoni në raport me mesataren e BE-së. Studimi i Bankës Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim i vitit 2024 “Can the Western Balkans converge towards EU living standards?” e evidenton një situatë të tillë përmes dy indikatorëve: [1] standardit të jetesës; dhe, [2] nivelit të produktivitetit.¹⁵

Në kontekst të standardit të jetesës, diferencat janë enorme. Për vitin 2021, niveli i GDP-së për kokë banori në Ballkanin Perëndimor ishte vetëm 35% e mesatares së 27 vendeve të BE-së. Për Kosovën, kjo mesatare është edhe më e ulët. Në vitin 2022, GDP-ja për kokë banori në Kosovë ishte vetëm 27.6% e mesatares së BE-së.¹⁶ Krahasuar me 11 vendet e Evropës Qendrore, Lindore dhe Jugore të cilat janë pjesë e BE-së (EU-11), GDP-ja për kokë banori në vendet e Ballkanit Perëndimor është dyfish më e vogël krahasuar me këtë grup vendesh (shih Figurën 1).

Edhe të dhënat për produktivitetin në vendet e Ballkanit Perëndimor japin të njëjtën pasqyrë. Sipas studimit të EBRD-së, niveli i produktivitetit të fuqisë punëtore në rajon është vetëm 41% e mesatares së BE-së. Thënë më thjesht, atë çfarë e prodhon një punëtor në BE, për të njëjtin output në mesatare kërkohen më shumë se dy punëtorë në Ballkanin Perëndimor (shih Figurën).

Çfarë potencon studimi është edhe fakti që pas krizës financiare të vitit 2009, niveli i konvergencës si në standardin e jetesës, ashtu edhe në produktivitet është ngadalësuar në masë të madhe. Prandaj, edhe projektimet për konvergencë me mesataren e BE-së nuk janë optimiste.

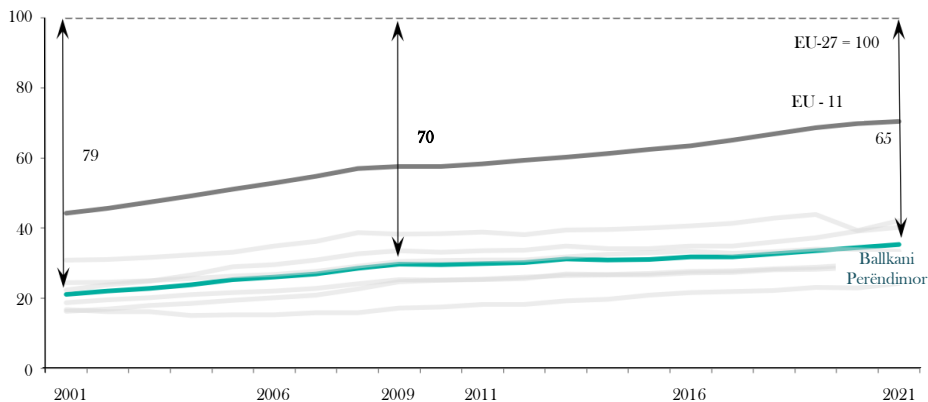
¹⁴ Gashi, P., Hisarciklilar, M., and Pugh, P. (2016). Kosovo – EU Trade Relations: A Dynamic Panel Poisson Approach. *Applied Economics* 49(27).

¹⁵ EBRD (2024). Can the Western Balkans Converge Towards EU Living Standards? <https://www.ebrd.com/news/publications/special-reports/can-the-western-balkans-converge-towards-eu-living-standards.html>.

¹⁶ OECD (2024). Western Balkans Competitiveness Outlook 2024: Kosovo. https://www.oecd.org/en/publications/western-balkans-competitiveness-outlook-2024-kosovo_ff74ae0e-en.html#:~:text=Inclusive%20and%20sustainable%20economic%20growth,of%20the%20OECD%20and%20EU.

Figura 1. Niveli i konvergencës së standardit të jetesës në Ballkanin Perëndimor

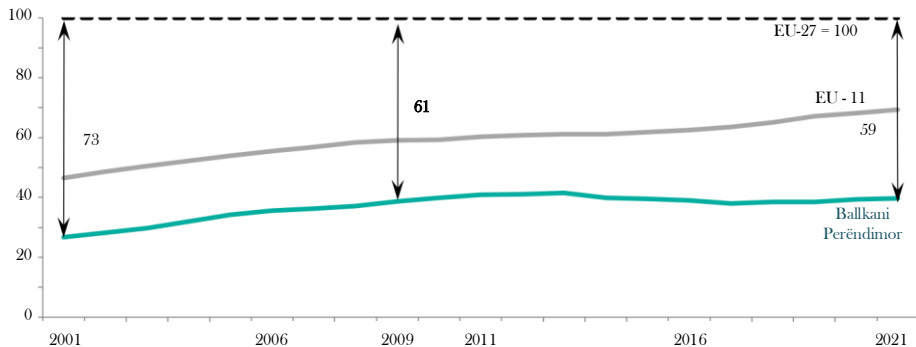
(GDP për kokë banori në çmime konstante, 2017)

Burimi: EBRD (2024)

Figura 2. Niveli i produktivitetit në BE dhe Ballkanin Perëndimor

(Autputi – GDP për kokë banori në çmime konstante, 2017 – për punëtor)

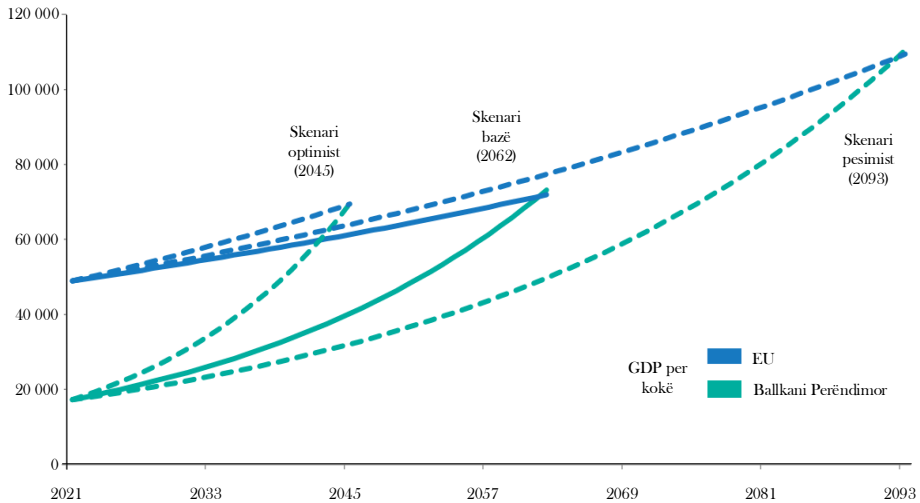

Burimi: EBRD (2024)

Figura në vijim tregon skenarët e mundshëm për konvergencë të plotë me mesataren e BE-së. Skenarët e analizuar japin një horizont kohor prej 20 vjetësh deri në më shumë se 70 vjet që Ballkani Perëndimor të konvergjojë në tërësi me mesataren e BE-së.

Figura 3. Skenarët e mundshëm për konvergencë të plotë të Ballkanit Perëndimor

(GDP për kokë banori në çmime konstante, 2017)

Burimi: EBRD (2024)

Një shtysë domethënëse për rritje dhe konvergencë ekonomike të Ballkanit Perëndimor do të ishte zotimi real i BE-së për anëtarësimin e këtyre vendeve brenda bllokut. Është e dëshmuar në vendet e Evropës Qendrore dhe Lindore që qartësimi i rrugës për hyrje në BE u ka dhënë një impetus të madh ekonomik këtyre vendeve. Mirëpo, duke analizuar zhvillimet e fundit brenda BE-së – fuqizimi i partive të ekstremit të djathtë dhe skepticizmi në rritje për zgjerim të BE-së në drejtim të lindjes – një opsion i tillë duket të jetë joreal së paku në një të ardhme të afërt. Andaj, vendet si Kosova, duhet të përqendrohen në adresimin e defekteve strukturore brenda ekonomisë dhe ta rimendojnë modelin ekonomik të aplikuar deri më tani.

Në rastin e Kosovës, është e domosdoshme të konsiderohen qasje të reja të cilat thërrasin për një përfshirje më të drejtpërdrejtë të qeverisë në jetën ekonomike, e cila përmes masave të targetuara do të transformonte strukturën ekonomike në vend dhe potencialisht do të siguronte norma të larta të rritjes dhe mirëqenie. Në këtë kuadër, opsioni i ndërtimit të një strategjie të industrializimit, që në rastin e Kosovës, me

gjasë, do të kishte karakterin e një strategjie të re zhvillimore për shkak të shtrirjes dhe thellësisë së reformave, duket të jetë më i mundshëm.

Kjo qasje e re, nënkupton një zhvendosje thelbësore të Kosovës nga rruga që ka ndjekur në njëzet vitet e fundit.

Një numër zërash eminentë e mbështesin këtë riorientim në politikëbërje për vendet në zhvillim. Redaktori kryesor i publikimit voluminoz të Oksfordit mbi politikën industriale “*The Oxford Handbook of Industrial Policy*” Arkebe Oqubay në parathënien e këtij vëllimi argumenton se asnjë vend nuk e ka bërë kapërcimin në shoqëri post-industriale pa u mbështetur në politika selektive të qeverisë që kanë pasur synim zhvendosjen e strukturës së prodhimit drejt aktiviteteve dhe sektorëve me produktivitet më të lartë, atyre që ofrojnë vende pune më cilësore dhe të paguara mirë dhe që kanë potencial më të madh të avancimit teknologjik.

Për më tepër, gjatë një korrespondence në mes të Ha-Joon Chang i Universitetit Kembrixh dhe Martin Wolf i *Financial Times*, i pari një kundërshtar i politikave neoliberalë e tjetri një liberal i thekur, të dy dakordohen se tregtia e lirë dhe idetë liberale ekonomike të vetme nuk mund të nxisin norma të larta të rritjes ekonomike në vendet në zhvillim. Të dy pajtohen që vendet në zhvillim duan të krijojnë kushte për rritje të hovshme ekonomike, dhe se për shumicën e këtyre vendeve industrializimi ofron mundësinë më të mirë për të siguruar kapitalin e nevojshëm dhe për të zhvilluar teknologjitë dhe aftësitë menaxheriale.¹⁷

Gjithashtu edhe José Antonio Ocampo i Universitetit të Kolumbias insiston se për të siguruar rritje substanciale, një sërë variabëlësh ekonomikë duhet të lëvizin njëkohësisht: si zhvillimi teknologjik, akumulimi i kapitalit njerëzor, rritja e investimeve dhe kursimeve dhe ndryshimet strukturore në procesin e prodhimit.¹⁸ Prandaj, qasja e re në politikëbërje duhet të bazohet në politika dhe instrumente që e lehtësojnë dhe stimulojnë këtë ndërveprim të faktorëve që prodhojnë norma të larta dhe afatgjata të rritjes ekonomike.

Mbi çfarë premisash do të ndërtohej kjo strategji e industrializimit në rastin e Kosovës?

¹⁷ Financial Times (3 gusht 2007). The Financial Times Discusses Ha-Joon’s New Book “Bad Samaritans”. Shih linkun në: <https://www.cepr.net/financial-times-discusses-ha-joons-new-book-qbad-samaritansq/>

¹⁸ Ocampo, H. A. (2020). Industrial Policy, Macroeconomics, and Structural Change. Në Oqubay, A., Cramer, C., Chang, H-J., dhe Kozul, R. (eds.). *The Oxford Handbook of Industrial Policy*. Oxford: Oxford University Press.

Pa dyshim, përgjigjja nuk është e thjeshtë në këtë pyetje. Mirëpo, bazuar në gjetjet empirike dhe përvojat e suksesshme të vendeve të tjera kjo politikë do të duhej të ndërtohej mbi vizion dhe qëllime të qarta, të ishte komplementare me politikat e tjera – veçanërisht me ato që sigurojnë lëvizje të lirë të mallrave, kapitalit e njerëzve – të ishte e guximshme në masat dhe instrumentet që propozon, të krijonte mekanizma monitorimi që lidhin insentivat e dhëna me rezultatet e prodhuara, dhe të ndërtohej mbi një infrastrukturë institucionale cilësore. Mbi të gjitha, përtej dijeve ekzistuese, të gjitha këto do të duhej të kontekstualizoheshin apo t'i përgjigjeshin rrethanave specifike të Kosovës.

Bazuar në çrregullimet strukturore që përcjellin zhvillimet ekonomike në vend në njëzet vitet e fundit, qëllimet bazë të kësaj përpjekjeje të re duhet të jenë rritja e produktivitetit, ngritja e kapaciteteve inovuese, diversifikimi ekonomik dhe nxitja e lidhjeve brenda dhe në mes të industrive. Këta parametra do ta zgjeronin bazën prodhuese dhe do ta rrisnin nivelin e konkurrueshmërisë së ekonomisë vendore.

Në Kosovë, politika e industrializimit duhet të jetë e guximshme në masat dhe instrumentet që propozon. Është e domosdoshme një miks i masave horizontale me ato selektive sektoriale. Të parat janë më të polullarizuara se të dytat, si rezultat i neutraliteti i tyre kundrejt agjentëve në treg. Përderisa politikat selektive sektoriale – të debatuar gjithnjë – duhet të synojnë diversifikim strukturor që përforcon specializimin në sektorët të caktuar, mbështet rritjen e industrive të reja dhe krijon përparësi krahasuese dinamike. Në veçanti, përkrahja duhet të drejtohet në mbështetjen e R&D-ve në sektorët përkatës, pastaj mekanizmat institucionalë që mbështesin lidhjet (*linkages*) në mes të firmave brenda këtyre sektorëve, strategjitë e tyre të eksportit dhe ofrimi i linjave të veçanta të kreditimit afatgjatë.

Insentivat e ofruara duhet të jenë të ndërlidhura me kritere të qarta për matjen e performancës. Këto kritere do të mundësonin monitorimin e efekteve të masave thuajse në kohë reale dhe do t'u mundësonin politikëbërësve të rishikonin mbështetjen për firmat/sectorët joperformues, si dhe do t'u bënin të mundur të rishikonin politikat/masat të cilat nuk prodhojnë rezultatet e pritura. Specifikisht, kriteret mund të ndërlidhen me rritjen e nivelit të produktivitetit, krijimit dhe shpërndarjes së dijes, eksportit dhe inovacioneve. Siç e dokumenton literatura, në vendet në zhvillim, veçanërisht performanca eksportuese është mekanizmi kryesor i kontrollit me të cilin janë të lidhura insentivat.

Duhet bërë e qartë se qasja e re nuk nënkupton heqje dorë në tërësi nga qasja e vjetër. Është esenciale të kuptohet që masat dhe

instrumentet e propozuara brenda politikës industriale duhet të jenë kompatible me politikën tregtare dhe politikat e tjera, veçanërisht ato që mundësojnë qasje në tregjet e huaja. Zgjerimi i tregut është esencial për rritjen dhe zhvillimin e një ekonomie dhe tregu të vogël si Kosova. Ku është e mundur, mbi një bazë të mirinformuar dhe në rastet kur horizonti i politikëbërjes (*policy space*) mundëson diçka të tillë, duhet të mendohet edhe masat mbrojtëse për industri të caktuara për një afat të shkurtër. Sipas Ha-Joon Chang-ut politikat e tregtisë së lirë duhet të përdoren së bashku me një sërë politikash proteksioniste – përfshirë zëvendësimin e importit – për të “krijuar hapësirën e duhur në të cilën prodhuesit vendorë mund të ndërtojnë aftësitë e tyre prodhuese para se të mund t’i bëjnë konkurrencë prodhuesve nga jashtë”.¹⁹ Politika Tregtare e Kosovës e vitit 2004, edhe pse e zëvendësuar në 2009, i parasheh masat për zëvendësimin e importeve si një opsion real. Kjo politikë e arsyeton “intervenimin selektiv në raste të caktuara, por të kushtëzuar, përmes masave për zëvendësimin e importeve nëse miratimi i këtyre masave është i informuar nga studime paraprake”.²⁰ Edhe pse politikat për zëvendësimin e importeve janë konsideruar përgjithësisht si joefikase, gjetjet e fundit tregojnë se në shumë raste rritja e sektorëve të prodhimit në vendet në zhvillim, përgjithësisht është paraprirë nga politika të industrializimit që bazohen në zëvendësimin e importeve (Ocampo, 2020).

Përveç politikave që sigurojnë lëvizje të lirë të mallrave dhe të shërbimeve, edhe politikat e tjera që sigurojnë integrim të gjerë ekonomik duhet ruajtur dhe harmonizuar me strategjinë e industrializimit. Në një studim të Gashit dhe Krasniqit me fokus në vendet e Ballkanit Perëndimor, performanca eksportuese e kompanive të këtyre vendeve – tendenca për të eksportuar dhe intensiteti i eksporteve - është kryekëput e ndërlidhur me faktorët e ndryshëm të integritimit ekonomik. Sa më tepër të jenë të integruara me botën, aq më e mirë është performanca e kompanive të rajonit në tregjet eksportuese. Gjetjet ekonometrike tregojnë se performanca eksportuese është e lidhur pozitivisht me prezencën e kapitalit të huaj në kompani, pastaj me menaxhmentin e këtyre kompanive me përvojë nga jashtë vendit (veçanërisht të atij të ardhur nga Disapora), kredimarrjen nga bankat e huaja dhe shitjet vendore

¹⁹ Financial Times (3 gusht 2007). The Financial Times Discusses Ha-Joon’s New Book “Bad Samaritans”.

²⁰ Ministry of Trade and Industry and UNMIK Pillar IV (2004). Trade Policy for Kosovo. Shih <https://www.esiweb.org/pdf/bridges/kosovo/3/6.pdf>.

kompanive të huaja.²¹ Prandaj, strategjia e industrializimit duhet të jetë komplementare veçanërisht me atë pjesë të politikave të tregut që sigurojnë lëvizje të lirë të mallrave, kapitalit e njerëzve.

Për më tepër, politikëbërësit duhet të sigurojnë sinergji në mes të politikave të industrializimit dhe politikave për ngritjen e kapitalit njerëzor dhe me politikën e konkurrencës. Politikën e industrializimit duhet të jetë e kompatibël edhe me politikën e tjera që sigurojnë stabilitet makroekonomik, si dhe mekanizmat për të ndërtuar infrastrukturën fizike në vend. Marrë për bazë këto që u thanë, ekuilibrimi në mes të këtyre politikave ekzistuese dhe atyre të industrializimit duhet të bëhet mbi një bazë të mirinformuar nga të dhënat dhe analizat e detajuara.

Duhet kuptuar se qasja e re vjen me rreziqe të konsiderueshme, sidomos në vendet si Kosova me nivel institucional të limituar. Janë ende valide vërejtjet standarde të kundërshtarëve të politikës industriale. Michael Strain nga *American Enterprise Institute* shtron pyetjen: “pse duhet t’i besojmë qeverisë të përzgjedhë fituesit dhe humbësit, apo të orientojë burimet e limituara më mirë sesa tregu? Si do të evitohet nepotizmi dhe korrupsioni nëse qeveria intervenon në ekonomi?”²² Të tjerët ngrenë dilema nëse edhe më tutje duhet synuar politika për promovimin e industrive të reja, politika të zëvendësimit të importeve, apo politika të targetimit dhe mbështetjes të sektorëve specifikë? Në kontekst të vendeve në zhvillim, pyetja që shtrohet në vazhdimësi është nëse këto të fundit kanë kapacitete institucionale dhe njerëzore për të dizajnuar dhe implementuar politika të kontekstualizuara industriale?

Në përgjigje të këtyre dilemave, Dani Rodrik-u, profesor në Universitetin e Harvardit, njëkohësisht mbështetës dhe promotor i rikthimit të politikës industriale në *mainstream* të politikëbërjes ekonomike, insiston se sot fondi i dijes mbi politikën industriale është shumëfish më i madh sesa që ka qenë ndonjëherë. Sot, sipas tij, politikën e industrializimit janë të mbështetura mbi një bazë të qëndrueshme teorike. Për më tepër, hulumtimet e shumta empirike dhe përvojat e vendeve të ndryshme me implementimin e suksesshëm të instrumenteve të politikës industriale na e bëjnë të mundur t’i kuptojmë nuancat e politikës industriale dhe ta njohim këtë politikë në kontekste të ndryshme.

²¹ Gashi, P. dhe Krasniqi, A. (2024). Export Performance and the Role of Foreign Linkages. Mimeo.

²² Michael Strain. Why Industrial Policy Fails? Project Syndicate. Aug 15, 2023. <https://www.project-syndicate.org/commentary/industrial-policy-why-it-fails-biden-subsidies-trump-tariffs-by-michael-r-strain-2023-08>.

Krejt kjo, sipas Rodrikut, ka bërë të mundur të debatohet në mënyrë të informuar mbi politikën industriale. Dhe, për më tutje, ai insiston, se gjetjet e fundit dëshmojnë që rezultatet e politikës industriale janë shumë më pozitive sesa që kemi menduar ndonjëherë.²³

Në këtë kontekst, Kosova mund të shfrytëzojë këtë bazë të njohurive për të ndërtuar një model ekonomik të integruar me politikën industriale. Në të njëjtën frymë duhet parë edhe “*Strategjia për Zhvillimin Industrial dhe Mbështetjen e Bizneseve 2030*”, rishitas e aprovar nga Qeveria e Kosovës. Ky dokument përbën një bazë të konsoliduar për të informuar hapat e mëtejme në implementimin e strategjisë së industrializimit në Kosovë. Mirëpo, në secilën fazë vendimet specifike ekonomike duhet të bazohen në kërkime empirike. Vendimarrja, veçanërisht duke marrë parasysh rreziqet e implementimit të instrumenteve të politikës industriale, duhet të jetë mirë e informuar. Pjesërisht, arsyeja se përse vendimet e marra në fushën e ekonomisë në Kosovë në njëzet vitet e fundit nuk kanë prodhuar efektet e pritura është fakti që nuk janë mbështetur në të dhëna dhe analiza.

Chang dhe Wolf në korrespondencën e tyre të apostrofuuar më lart e thonë qartazi se nuk ka një “*magic bullet*” që bën funksionale dhe të suksesshme strategjitë e caktuara ose ndonjë kombinim të strategjive. Rrjedhimisht, duhet të mësohemi edhe me gabimet. Rodrik-u thotë se “nëse nuk gaboni në politikëbërje, atëherë nuk jeni duke u përpjekur mjaftueshëm”.²⁴ Implementimi i politikave të industrializimit, por jo vetëm të këtyre politikave, përcillet me gabime e dështime, dhe për këtë janë të vetëdijshëm edhe mbështetësit më të mëdhenj të strategjisë së industrializimit. Ndërrimi i paradigmës në politikëbërje nënkupton që edhe ne në Kosovë duhet të pajtohemi me këtë fakt. Si rezultat, strategjia e industrializimit në Kosovë duhet të jetë dokument i hapur i cili përveç që të ndryshojë me ndryshimin e rrethanave të jashtme gjithashtu do të adresojë dhe korrigjojë gabimet e mundshme gjatë implementimit të kësaj strategjie.

²³ Juhász, R., Lane, N., dhe Rodrik, D. (2023).

²⁴ Rodrik, D. (2008). *One Economics, Many Recipes Globalization, Institutions, and Economic Growth*. Princeton: Princeton University Press

Referencat

- Cherif, R. dhe Hasanov, F. (2019). The Return of the Policy that Shall not be Named: Principles of Industrial Policy. IMF Working Paper WP/19/74. Shih <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/03/26/The-Return-of-the-Policy-That-Shall-Not-Be-Named-Principles-of-Industrial-Policy-46710>.
- EBRD (2024). Can the Western Balkans Converge Towards EU Living Standards? <https://www.ebrd.com/news/publications/special-reports/-can-the-western-balkans-converge-towards-eu-living-standards.html>.
- Ed Ballard, Jason Douglas, dhe Jon Emont. The Economic Losers in the New World Order. Aug. 14, 2023. The Wall Street Journal. <https://www.wsj.com/articles/global-economy-economic-losers-fba30b53>.
- Financial Times (3 gusht 2007). The Financial Times Discusses Ha-Joon's New Book "Bad Samaritans". Shih linkun në: <https://www.cepr.net/financial-times-discusses-ha-joons-new-book-qbad-samaritansq/>
- Financial Times (3 gusht 2007). The Financial Times Discusses Ha-Joon's New Book "Bad Samaritans".
- Gashi, P. dhe Krasniqi, A. (2024). Export Performance and the Role of Foreign Linkages. Mimeo.
- Gashi, P., Hisarciklilar, M., and Pugh, P. (2016). Kosovo – EU Trade Relations: A Dynamic Panel Poisson Approach. *Applied Economics* 49(27).
- Guy Chazan, Sam Fleming dhe Kana Inagaki (Jul 13, 2023).
- Guy Chazan, Sam Fleming dhe Kana Inagaki. A global subsidy war? Keeping up with the Americans. Financial Times. Jul 13, 2023. <https://www.ft.com/content/4bc03d4b-6984-4b24-935d-6181253ee1e0>.
- Jovanović, B. dhe Vujanović, N. (2023). Towards Effective Industrial Policy in the Western Balkans. Policy Notes and Reports 66. wiiw. Vienna. <https://wiiw.ac.at/towards-effective-industrial-policy-in-the-western-balkans-p-6493.html#:~:text=Industrial%20policy%20has%20been%20largely,r enewed%20interest%20in%20the%20topic>.
- Juhász, R., Lane, N., dhe Rodrik, D. (2023). The New Economics of Industrial Policy. Working Paper 31538. NBER. Cambridge
- Michael Strain. Why Industrial Policy Fails? Project Syndicate. Aug 15, 2023. <https://www.project-syndicate.org/commentary/industrial-policy-why-it-fails-biden-subsidies-trump-tariffs-by-michael-r-strain-2023-08>.

- Ministry of Trade and Industry and UNMIK Pillar IV (2004). Trade Policy for Kosovo. Shih <https://www.esiweb.org/pdf/bridges/kosovo/3/6.pdf>.
- Nouriel Roubini. The Age of Megathreats. Project Syndicate. Nov 4, 2022. <https://www.project-syndicate.org/onpoint/age-of-megathreats-war--climate-debt-inflation-technology-by-nouriel-roubini-2022->
- Ocampo, H. A. (2020). Industrial Policy, Macroeconomics, and Structural Change. Në Oqubay, A., Cramer, C., Chang, H-J., dhe Kozul, R. (eds.). *The Oxford Handbook of Industrial Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- OECD (2024). Western Balkans Competitiveness Outlook 2024: Kosovo. https://www.oecd.org/en/publications/western-balkans-competitiveness-outlook-2024-kosovo_ff74ae0e-en.html#:~:text=Inclusive%20and%20sustainable%20economic%20growth,of%20the%20OECD%20and%20EU.
- Oqubay, A., Cramer, C., Chang, H-J., dhe Kozul, R. (2020). Introduction to Industrial Policy and Development. Në Oqubay, A., Cramer, C., Chang, H-J., dhe Kozul, R. (eds.). *The Oxford Handbook of Industrial Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Pack, H. and Saggi, K. (2006). Is There a Case for Industrial Policy? A Critical Survey. *The World Bank Research Observer* 21(2): 267-297.
- Rodrik, D. (2008). *One Economics, Many Recipes Globalization, Institutions, and Economic Growth*. Princeton: Princeton University Press

Neshat Podvorica*
Avdullah Hoti**
Petrit Gashi***

AMBIENTI PËR BIZNES DHE INVESTIMET E JASHTME: STUDIM EMPIRIK PËR VENDET E EVROPËS QENDRORE-LINDORE DHE BALLKANIT PERËNDIMOR

Abstrakt

Për shkak të kufizimeve që kanë vendet, sidomos ato në zhvillim, për financimin e investimeve të nevojshme, politikat për tërheqjen e investimeve të jashtme janë shumë të rëndësishme. Studime të shumta gjejnë se investimet e jashtme janë të ndjeshme ndaj ambientit për biznes, i cili ka të bëjë kryesisht me: kornizën e përgjithshme makroekonomike, stabilitetin politik të vendit, aftësinë e institucioneve për të zbatuar politika adekuate dhe ligjet në fuqi, vendimmarrjen gjithëpërfshirës, mbrojtjen e të drejtave pronësore, cilësinë e shërbimeve publike, shkallën e hapjes së ekonomisë e aspekte të tjera.

Ky hulumtim përdor qasje të kombinuara ekonometrike për të matur ndikimin e aspekteve të ndryshme të ambientit për biznes në investimet e jashtme në vendet e Evropës Qendrore dhe Ballkanit Perëndimor. Të dhënat e përdorura në hulumtim janë të natyrës panel për vitet 2002-2022. Të dhënat për indikatorët makroekonomikë dhe ambientin për biznes janë siguruar nga “Indikatorët e Qeverisjes Globale” të Bankës Botërore, ndërkaq ato për investimet e jashtme nga “Instituti i Vjenës për Studime Ekonomike Ndërkombëtare”.

Rezultatet nga specifikime të ndryshme ekonometrike tregojnë se investimet e jashtme ndikohen pozitivisht nga një kornizë makroekonomike favorizuese për investimet e jashtme, në veçanti nga rritja ekonomike stabile dhe hapja më e madhe e ekonomisë. Rezultatet gjithashtu tregojnë se investimet e jashtme ndikohen pozitivisht nga një kornizë institucionale mbështetëse për ekonominë në përgjithësi: korrupsioni i ulët, efikasiteti qeverisës dhe i zbatimit të ligjit, stabiliteti politik dhe cilësia rregullative. Megjithatë, identifikimi i ndikimit të aspekteve të ndryshme të kualitetit institucional në investimet e jashtme është i vështirë për shkak të korrelacionit të lartë që kanë mes vete indikatorët e kualitetit që masin kornizën institucionale të një vendi.

Duke qenë se hulumtimi e kuantifikon ndikimin e dimensioneve të ndryshme të ambientit për biznes në investimet e jashtme, kjo mundëson identifikimin dhe zhvillimin e politikave që janë më efektive për tërheqje të investimeve të jashtme.

Fjalët çelës: Investimet e jashtme, ambienti për biznes, Evropa Qendrore dhe Lindore, Ballkani Perëndimor, Kosova

* Asistent mësimor dhe kandidat për doktoratë, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Ekonomik, autor korrespondent, Neshat.Podvorica@uni-pr.edu.

** Profesor i rregullt, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Ekonomik.

*** Profesor i asocuar, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Ekonomik.

1. Hyrje

Kufizimet me të cilat përballen vendet, në veçanti ato në zhvillim, për të financuar nevojat e tyre zhvillimore e bën tepër të nevojshme ndërtimin e një ambienti tërheqës për investimet e jashtme (IJ). Ambienti për biznes është një strukturë komplekse e institucioneve dhe normave shoqërore, që ndërveprojnë mes vete dhe karakterizohen me një dinamikë të vazhdueshme. Përmirësimi i tij, që është ndër prioritetet kryesore të vendeve, duhet marrë parasysh këto aspekte, si dhe zhvillimet në tregjet globale.

Për tërheqjen e IJ-ve, vendet e zhvilluara fokusohen kryesisht në përmirësimin e kornizës së përgjithshme makroekonomike pasi ato kanë mekanizma institucionalë stabilë dhe funksionalë për të arritur objektivat e synuara ekonomike. Ndërsa, përmirësimi i ambientin për biznes në vendet në zhvillim duket të jetë një proces më kompleks për shkak të ngecjeve në ndërtimin e një kornize stabile e funksionale makroekonomike, si dhe prezencës së defekteve strukturore ekonomike. Megjithatë, një ambient i tillë ekonomik mund të jetë edhe mundësi për IJ-të. Pasi vendet në zhvillim përballen me papunësi relativisht të lartë dhe me mungesë të teknologjisë, investitorët e jashtëm mund të shfrytëzojnë fuqinë e lirë punëtore e të sjellin teknologji të re dhe të fitojnë përparësi konkurruese në treg.

Institucionet qeverisëse krijojnë klimën për të tërhequr IJ-të përmes garantimit dhe mbrojtjes së të drejtave të investitorëve, zbatimit efektiv të kontratave dhe të ligjit në përgjithësi. Studime të shumta (Alfaro et al., 2004; Grosse dhe Trevino, 2005; Rodriguez et al., 2006; Buthe dhe Milner, 2008; Lenaerts dhe Merlevede, 2015) gjejnë se IJ-të e jashtëm janë të ndjeshme ndaj stabilitetit politik, aftësisë së vendit për të zbatuar politika adekuate, efikasitetit të zbatimit të ligjeve, vendim-marrjes gjithëpërfshirëse, mbrojtjes së të drejtave pronësore, cilësisë së shërbimeve publike, nivelit të zhvillimit të sistemit bankar dhe shkallës së hapjes së ekonomisë. Për shkak të kompleksitetit të ambientit për biznes, sfiduese për politikëbërësit mbetet si të përdoren këto gjetje në zhvillimin e politikave për tërheqjen e IJ-ve.

Ky hulumtim përdor të dhëna panel për vitet 2002-2022 dhe specifikime të ndryshme ekonometrike për të matur ndikimin e aspekteve të ndryshme të ambientit për biznes në IJ në vendet e Evropës Qendrore (EQ) dhe Ballkanit Perëndimor (BP). Izolimi i ndikimit të aspekteve specifike të ambientit për biznes në IJ është i vështirë për shkak të korrelacionit të lartë që kanë mes vete indikatorët e kualitetit institucional.

Prandaj, indikatorët institucionalë fillimisht analizohen ndaras, pastaj ndërtohet një variabël gjithëpërfshirës që merr parasysh këtë aspekt.

Struktura e punimit është si në vijim. Në pjesën e dytë jepet një përmbledhje e zhvillimeve makroekonomike në vendet e EQ-së dhe BP-së, duke u fokusuar në rritjen ekonomike, papunësinë, borxhin publik dhe tregtinë e jashtme, si dhe trendin e IJ-ve. Analiza është bërë e ndarë për vendet e EQ dhe të BP-së, me fokus në zhvillimet në Kosovë. Në pjesën e tretë ofrohet një përmbledhje e literaturës relevante të kësaj fushe, duke nxjerrë në pah gjetjet kryesore dhe duke dhënë arsyetimet përkatëse për dallimet dhe ngjashmëritë në këto të gjetura të autorëve të ndryshëm. Në pjesën e katërt paraqitet një përmbledhje e të dhënave që përdoren në hulumtim dhe sqarohet metodologjia hulumtuese. Në pjesën e pestë paraqiten rezultatet dhe jepet vlerësimi për to. Në pjesën e fundit ofrohet një diskutim përmbledhës i hulumtimit dhe i kufizimeve të tij, si dhe disa propozime për hulumtim të më tutjeshëm.

2. Konteksti makroekonomik dhe investimet e jashtme në vendet e Evropës Qendrore dhe Ballkanit Perëndimor

Konteksti makroekonomik

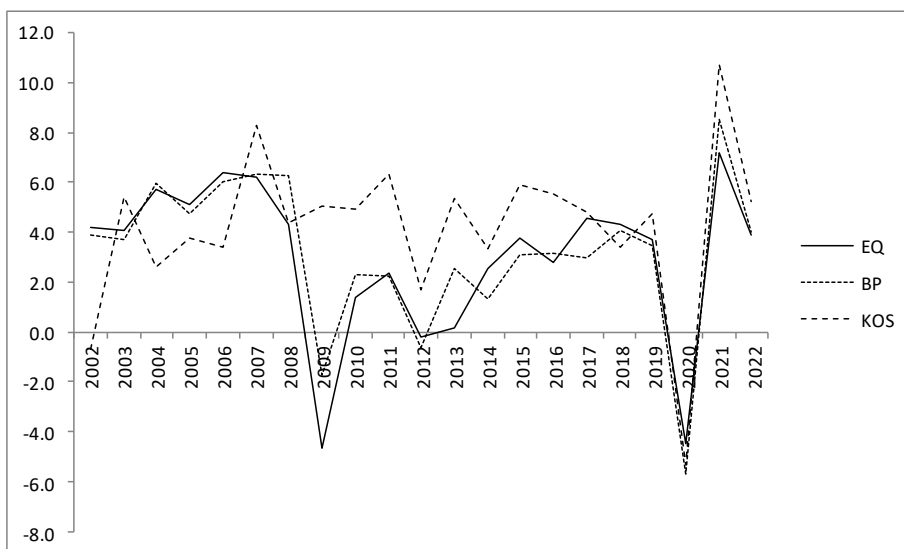
Si vendet e EQ-së, ashtu edhe ato të BP-së, karakterizohen me nivele të përafërta të rritjes ekonomike, por me dallime të konsiderueshme në të ardhurat për kokë banori. Mesatarja e të ardhurave për kokë banori në vitin 2022 për vendet e BP-së ishte e barabartë me mesataren për vendet e EQ-së në vitin 2002 (Banka Botërore, 2024).

Kriza financiare pati ndikim të madh në vendet e EQ-së krahasuar me vendet e BP-së, duke ulur rritjen ekonomike mesatare për këto vende nga 4.3 për qind, sa ishte në vitin 2008, në -4.7 për qind në vitin 2009 (Figura 1). Për shkak të ekspozimit më të vogël ndaj tregjeve financiare që kishin vendet e BP-së, ato u prekën relativisht më pak krahasuar me vendet e EQ-së (EBRD, 2009). Ato gjithashtu u rikuperuan më shpejt për shkak të ndihmës nga Fondi Monetar Ndërkombëtar (Bennett et al., 2015), si dhe rritjes së kërkesës agregate që erdhi nga rritja e kredive dhe eksporteve (Uvalic, 2010). Fillimi i rimëkëmbjes në vitin 2010 krijoi përshtypjen, sidomos te vendet e EQ-së se kriza u tejkalua. Mirëpo, në vitet 2012 dhe 2013 pati rënie të Produktit të Brendshëm Bruto (PBB) si rezultat i krizës së Eurozonës (Bennet

et al., 2015). Ndikimi i krizës ekonomike të shkaktuar nga pandemia covid-19 është pothuajse uniform në të gjitha vendet.

Sa i përket rritjes ekonomike në Kosovë, pas vitit 2002 ajo ishte pozitive, e ndikuar nga zhvillimi i pasluftës dhe stabiliteti ekonomik e politik që u krijua. Kosova kishte rritje pozitive edhe gjatë viteve të krizës financiare dhe të eurozonës, që sqarohet kryesisht me rindërtimin e zhvillimin e pasluftës dhe ekspozimin e ulët në tregjet financiare. Ndërsa, efekti i pandemisë në rritjen ekonomike në Kosovë ishte i njëjtë sikurse në vendet e tjera të përfshira në këtë analizë.

Figura 1. Norma mesatare e rritjes të PBB-së për vendet e EQ-së, BP-së dhe për Kosovën

Burimi: Banka Botërore, 2024.

Kriza financiare e vitit 2008 ndaloi trendin e uljes së papunësisë në vendet e EQ-së (Nesporova, 2017). Siç shihet në figurën në vijim, papunësia në vendet e BP-së është dukshëm më e lartë krahasuar me vendet e EQ-së, pavarësisht nga emigrimi i konsiderueshëm i fuqisë punëtore nga këto vende (Arandarenko dhe Vukojevic, 2008). Në Kosovë papunësia mbetet edhe më e lartë se mesatarja për vendet e BQ-së, megjithëse me trend rënës. Në rastin e Kosovës, sfiduese mbetet

papunësia e lartë për gra dhe të rinj. Përveç kësaj, gratë kanë pjesëmarrja shumë më të ulët në tregun e punës krahasuar me burrat, e cila në vitin 2022 ishte 18 për qind, krahasuar rreth 50 për qind për burrat (ASK, 2024).

Figura 2. Norma mesatare e papunësisë për vendet e EQ-së, BP-së dhe për Kosovën

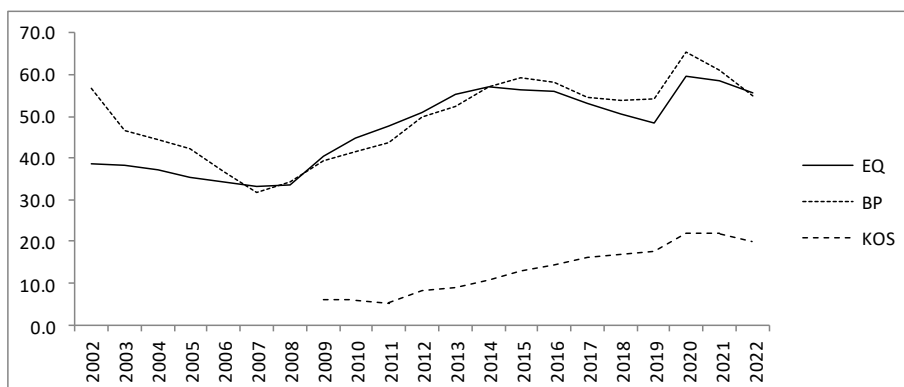
Burimi: Banka Botërore, 2024.

Në përpjekje për të përmirësuar ambientin për biznes dhe për tërheqje të IJ-ve, vendet orientohen në konsolidimin e mekanizmave institucionalë, zhvillimin e politikave tatimore tërheqëse dhe reforma të tjera strukturore (Caves, 2007; Campos dhe Kinoshita, 2008). Gemmell et al. (2008) gjejnë se konkurrenca mes vendeve për tërheqjen e IJ-ve përmes uljes së tatimeve ka implikime për shpenzimet publike dhe borxhin publik. Vendet e EQ-së kanë arritur nivelin e borxhit publik rreth 60 për qind të PBB-së (Figura 3). Vendet e BP-së në fillim të viteve 2000 kishin nivel më të lartë të borxhit në krahasim me vendet e EQ-së, por pas këtyre viteve trendi dhe niveli i borxhit është përfundimisht i njëjtë.

Shfaqja e pandemisë ka ndikuar në rritjen më të madhe të shpenzimeve dhe rënien e të hyrave, gjë që ka pasur ndikim edhe në borxhin publik. Në rastin e Kosovës, historiku i borxhit publik fillon pas shpalljes së pavarësisë në vitin 2008. Pavarësisht nga rritja e borxhit ndër vite, Kosova ende ka nivel të borxhit publik dukshëm më të ulët se mesatarja

për vendet e BP-së. Në vitin 2022, borxhi publik i Kosovës ishte rreth 20 për qind e vlerës së PBB-së. Kosova vazhdon të mbajë në fuqi politika më konservatore, duke e kufizuar me ligj borxhin publik në 40 për qind të PBB-së. Në vendet e BP-së sfiduese mbetet mbledhja e të hyrave për shkak të ekonomisë joformale (Hudson et al. 2012; William & Horodnic, 2015), sidomos në Kosovë (Komisioni Evropian, 2016). Sipas Instituti Riinvest (2023), informaliteti është ndër sfidat kryesore në të bërit biznes në Kosovë.

Figura 3: Borxhi publik si përqindje e PBB-së për vendet e EQ-së, BP-së dhe për Kosovën

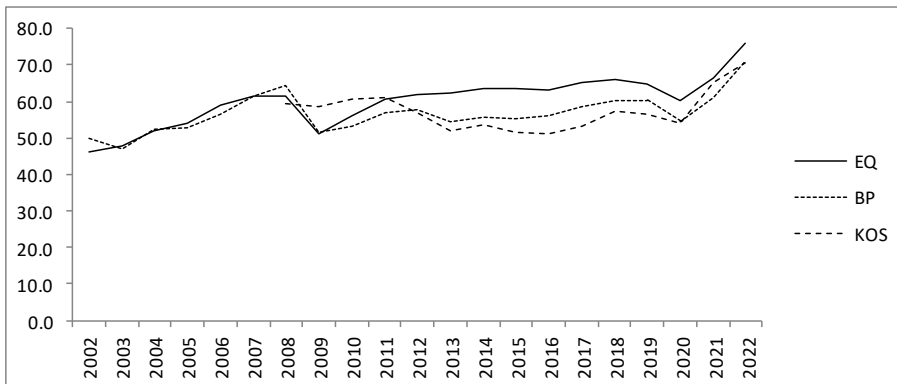
Burimi: Banka Botërore, 2024.

IJ-të orientohen kryesisht në vendet me ekonomi të hapur, si dhe ndikojnë në rritjen e vëllimit tregtar të vendeve (Aizenman dhe Noy, 2006). Estrin dhe Uvalic (2014) theksojnë se IJ-të dhe hapja e ekonomisë janë më shumë komplementare sesa zëvendësuese për vendet e EQ-së, derisa nuk janë gjetur rezultate të qëndrueshme për vendet e BP-së. Në figurën në vijim vërehet dallim i konsiderueshëm në eksporte mes vendeve të EQ-së dhe atyre të BP-së. Matur si përqindje e PBB-së, eksportet e vendeve të EQ-së janë dukshëm më të larta se të vendeve të BP-së. Ndërsa, sa u përket importeve, niveli dhe trendi i tyre është pothuajse i përafërt për të dy grupet e vendeve dhe Kosovën.

Figura 4a: Eksportet për vendet e EQ-së, BP-së dhe për Kosovën (si përqindje e PBB-së)

Figura 4b: Importet për vendet e EQ-së, BP-së dhe për Kosovën (si përqindje e PBB-së)

Burimi: Banka Botërore, 2024.

Rëndësia e eksporteve për BP-në duhet të vendoset edhe në kontekst të IJ-ve. Në këtë drejtim, Dunning-u (2008) vlerëson se rritja e eksporteve u paraprin investimeve sidomos në sektorin primar. Fillimi i zbatimit të Marrëveshjes së Stabilizim Asociimit në vitin 2016 nga

Kosova ka mundësuar qasje në tregjet e BE-së, krahas zbatimit të kushteve për anëtarësim. Rrjedhimisht, eksportet e Kosovës me vendet e BE-së si përqindje e totalit janë rritur në vazhdimësi.

Investimet e jashtme

Pas rënies së komunizmit, në shumicën e vendeve të EQ-së dhe BP-së filloi të rritej fluksi i IJ-ve (Caves, 2007). Ato u koncentruan kryesisht në industri (Pavlinek, 2015) dhe u karakterizuan me trend rënës pas përfundimit të privatizimit (Demekas et al., 2007). Mbështetja nga Bashkimi Evropian (BE) ndaj vendeve të EQ-së që në vitet e para të rënies së komunizmit në plotësimin e kriterëve për demokratizim dhe zhvillim të ekonomisë së tregut, si kushte për t'u anëtarësuar në BE, ndikoi në krijimin e ambientit të përshtatshëm për IJ-të në këto vende. Megjithatë, Carstensen dhe Toubal (2003) theksojnë se në shpjegimin e trendit të IJ-ve në këto vende nuk duhet lënë anash ndikimin e faktorëve tradicionalë, si potenciali i tregut dhe kostoja relative e fuqisë punëtore.

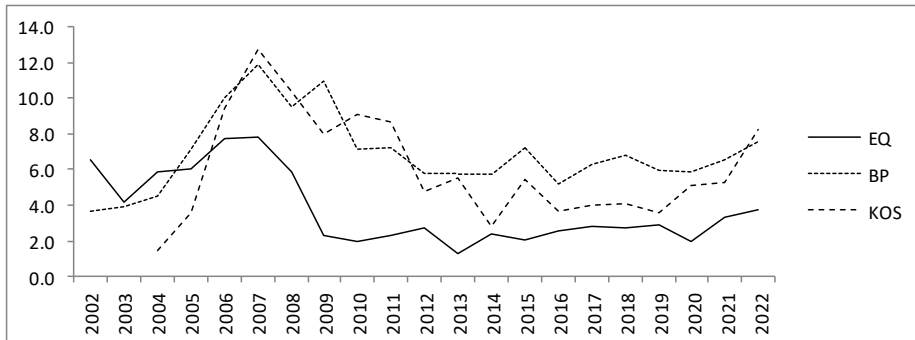
Sa u përket vendeve të BP-së, sipas Uvalic-it (2010) dhe Demekas et al. (2005), tranzicioni në ekonomi të tregut dhe në demokraci ka kaluar nëpër rrethana më të vështira krahasuar me vendet e EQ-së. Prandaj, fokusi i BE-së në raport me këto vende ishte i orientuar në krijimin dhe garantimin e sigurisë, e më pas me fillimin e reformave strukturore dhe atyre integruese. Braconier dhe Ekholm (2002) theksojnë se vendet e orientuara qartësisht drejt integritimeve në BE kanë pasur rezultate pozitive në tërheqjen e IJ-ve.

Në përgjithësi, siç mund të shihet në figurën në vijim, ka dallime të konsiderueshme në IJ mes vendeve të EQ-së dhe atyre të BP-së. Sa i përket Kosovës, nuk duket se ka dallime të konsiderueshme me mesataren e vendeve të BP-së.

Me qëllim të tërheqjes së IJ-ve, vendet e EQ-së dhe BP-së janë munduar të përmirësojnë marrëdhëniet politike dhe gjeostrategjike mes vete dhe me partnerët jashtë Evropës. Orientimi i qartë i vendeve të BP-së drejt anëtarësimit në BE ka ndikuar që reformat institucionale të bëhen pjesë e reformave për përafrim me BE-në. Megjithatë, bashkëpunimi dhe përafrimi i vendeve të BP-së mes vete nuk është i mjaftueshëm. Demekas et al. (2005) theksojnë se të gjitha vendet e BP-së kanë nevojë të thjeshtojnë sistemet tatimore dhe legjislacionin, si dhe të forcojnë sistemin gjyqësor me qëllim të tërheqjes së IJ-ve. Në anën

tjetër, Uvalic-i (2010) thekson se reformat në politikat tatimore, në periudhë afatshkurtër nuk kanë dhënë rezultate në tërheqjen e IJ-ve.

Figura 5: Investimet e jashtme në vendet e EQ-së, BP-së dhe Kosovë (hyrjet e IJ-ve, në euro, si përqindje e PBB-së)

Burimi: Instituti i Vjenës për Studime Ekonomike Ndërkombëtare, 2024.

Për investitorët është me rëndësi madhësia e tregut, përbërja dhe shpërndarja e popullsisë (Campbell dhe Craig, 2005). Firmat në Kosovë ndër sfidat kryesore sidomos në vitet e fundit radhisin madhësinë e tregut (Instituti Riinvest, 2023). Ambienti për biznes është i varur edhe nga faktorë e tjerë politikë, socialë, kulturorë të shtetit, si dhe nga orientimi politik në të ardhmen (Palmer dhe Hartley, 2012). Në linjë me këtë, Instituti Riinvest (2023) ndër të tjerash thekson se problemet politike në vend kanë vështirësuar të bërit biznes në Kosovë dhe kanë dekurajuar IJ-të. Kekic (2005) përfshiu 27 vende të Evropës Lindore dhe gjeti se IJ-të ishin pjesërisht të ndjeshme ndaj ambientit për biznes, e më shumë ndaj ndryshimeve politike dhe strategjive të privatizimit.

3. Shqyrtimi i literaturës

IJ-të kanë rëndësi në zhvillimin ekonomik të vendeve, sidomos në afat të gjatë, pasi krijojnë efekte pozitive të shumta dhe multiplikuese (Alfaro et al., 2004; Walsh dhe Yu, 2010). Përveç sferës ekonomike, IJ-të prekin edhe marrëdhëniet politike dhe sociale (Rodriguez et al., 2006; Buthe dhe Milner, 2008). Me qëllim të tërheqjes së IJ-ve, vendet janë në garë të vazhdueshme për përmirësimin e ambientit për biznes

(Johanson dhe Vahlne, 2015), sidomos pas krizës financiare të 2008 (He dhe Choi, 2020), i cili është kompleks pasi përfshin indikatorë që kanë lidhje të ndërsjellë mes vete. Prandaj, ambienti për biznes analizohet në perspektivën e trendëve të përgjithshëm makroekonomikë, si dhe indikatorëve institucionalë. Analiza e literaturës ekzistuese në këtë fushë do të fokusohet në çështjet që studiohen në relacion me investimet e jashtme.

Rritja ekonomike dhe investimet e jashtme: ekziston numër i konsiderueshëm i hulumtimeve që trajtojnë ndikimin e IJ-ve në rritjen ekonomike. Wijeweera et al. (2010) dhe Krstevska dhe Petrovska (2011) gjejnë lidhje pozitive dhe të ndërsjellë mes IJ-ve dhe rritjes ekonomike, megjithatë dominon ndikimi i rritjes ekonomike në IJ. Grosse dhe Trevino (2005) theksojnë se niveli i PBB-së ka ndikim pozitiv në investimet e jashtme në vendet e EQ. Për vendet e BP-së, gjetjet nuk janë konsistente (Malovic et al. 2019). Todorov et al. (2022) theksojnë se IJ-të nuk rrisin PBB-në për vendet e sapoanëtarësuar në BE. Bevan et al., (2004) dhe Grosse dhe Trevino (2005) gjejnë për vendet e EQ-së madhësia e tregut ndikon në tërheqjen e investimeve të jashtme.

Inflacioni dhe investimet e jashtme: Mason dhe Vracheva (2017) gjejnë se mbajtja nën kontroll e inflacionit ka ndikim pozitiv në investimet e jashtme, sidomos në vendet e zhvilluara. Agudze dhe Ibhagui (2021) vlerësojnë se rritja e inflacionit mbi një mesatare prej 1.35 përqind në vendet e industrializuara ndikon negativisht në IJ, ndërsa për vendet e joindustrializuara kjo përqindje është 6.63. Për vendet e EQ-së, Grosse dhe Trevino (2005) gjejnë se lidhja mes inflacionit dhe IJ-ve është josignifikante. Megjithatë, ekziston evidencë se inflacioni i lartë në periudhë afatmesme dhe afatgjatë ndikon negativisht në IJ (Agudze dhe Ibhagui, 2021).

Hapja e tregtisë dhe investimet e jashtme: Të dhënat vërtetojnë se tregtia ndërkombëtare dhe IJ-të janë dy treguesit me rritjen më të shpejtë në botë (Helpman, 2006). Liberalizimi i tregtisë ka ndikuar në rritjen ekonomike dhe IJ (Xaypanya et al., 2015). Eliminimi i barrierave tregtare në periudhë afatshkurtër mund të zvogëlojë IJ-të (Adamczyk, 2021), ndërkaq në afatgjatë rritet produktiviteti dhe, rrjedhimisht, rriten IJ-të. Prandaj, ekziston lidhje pozitive mes hapjes së ekonomisë dhe rritjes së IJ-ve (Adams, 2010). Popescu (2014) thekson se integrimet regjionale mund të rrisin investimet, por nuk nënkupton që do ketë IJ më shumë për secilin vend. Eliminimi i barrierave në vendet e EQ-së sipas tij ka rritur IJ-të. Lenaerts dhe Merlevede (2015) gjejnë se firmat e huaja janë të prira të realizojnë më shumë eksporte. Popovic dhe Eric

(2018) theksojnë se Marrëveshja Stabilizim dhe Asociim e BE-së me vendet e BP-së nuk ka ndikuar në rritjen e IJ-ve. Cilësia e institucioneve dhe investimet e jashtme: Roli i institucioneve në ekonomi ka filluar të studiohet pas Luftës së Dytë Botërore (Matthews, 1986). North (1990) i përkufizon institucionet si “krijuesit e rregullave të lojës”. Shumica e hulumtimeve gjejnë lidhje pozitive mes kualitetit të institucioneve dhe IJ-ve (Alfaro et al., 2008; Lucke dhe Eichler, 2016; Oduola et al., 2022). Acemoglu et al. (2005) gjejnë se dallimet në institucione çojnë në zhvillime krejtësisht të kundërta, siç është rasti i Koreve. Adenuga (2023), në analizën e tij për ndikimin e indikatorëve të qeverisjes në tërheqjen e IJ-ve, përfundon se përveç stabilitetit politik që kishte lidhje negative me IJ-të, të gjitha aspektet e tjera të qeverisjes u gjetën me lidhje pozitive me IJ-të. Nëse vendet përballen me joefikasitet të institucioneve, atëherë IJ-të mund të ndikojnë negativisht (Ngoc, 2020). Grosse dhe Trevino (2005) gjejnë lidhje pozitive mes flukseve të IJ-ve dhe ndërtimit të institucioneve në vendet e EQ-së. Brada et al. (2006) potencojnë se mungesa e stabilitetit politik në vendet e BP-së, në krahasim me EQ-në dhe vendet baltike, ka zvogëluar IJ-të, që është në linjë me të gjeturat e Minovic-it et al. (2021) për vendet e BP-së. Uvalic-i (2010) vlerëson se IJ-të janë pjesërisht të ndjeshme ndaj ambientit për biznes, e më shumë ndaj ndryshimeve politike, strategjive në procesin e privatizimit, si dhe mungesës së perspektivës së qartë për integrim në BE. Korrupsioni dhe investimet e jashtme: mbetet sfida vlerësimi i saktë i ndikimit të korrupsionit në IJ, pasi të dhënat bazohen kryesisht në perceptime subjektive të punës së institucioneve (Lambsdorff, 2007). Prandaj, Svensson-i (2005) thekson se duhet të zhvillohen instrumente të reja të matjes së korrupsionit. Shumica e hulumtimeve kanë gjetur lidhje negative mes korrupsionit dhe IJ-ve (Wei, 2000; Asiedu, 2006; Luu et al. 2019). Grosse dhe Trevino (2005) dhe Popescu (2014) theksojnë se për vendet e EQL-së korrupsioni ndikon në uljen e IJ-ve. Qasja ndaj korrupsionit dallon varësisht nga regjimi politik, niveli i zhvillimit ekonomik apo e kaluara e vendeve. Sipas Kunicova-s dhe Rose-Ackerman (2005), korrupsioni në vendet me sistem presidencial të qeverisjes është mesatarisht më i madh në krahasim me vendet me sistem parlamentar të qeverisjes. Salari dhe Noghanibehambari (2021) gjejnë se rritja e pjesëmarrjes së grave në parlament e zvogëlon korrupsionin. Megjithatë, rastet kur korrupsioni nuk ndikon negativisht në IJ janë kur IJ-të varen nga sigurimi i lejeve apo licencave për operim (Erum dhe Hussain, 2019). Sipas Egger-it dhe Winner-it (2005), disa vende korrupsionin e shohin si “dhënien e një ndihme” për nxitjen e IJ-ve. Godez dhe Liu (2015) gjejnë se investitorët që vijnë nga vendet që

përballen me korrupsion të lartë, kanë tendencë më të madhe të përfshihen në korrupsion në vendet ku investojnë. Lucke dhe Eichler (2016) tregojnë se investitorët shkojnë drejt vendeve që janë më të korruptuara dhe politikisht jostabile në krahasim me vendin amë. Përveç se korrupsioni ndikon në uljen e IJ-ve, ai gjithashtu ndikon në uljen e rritjes ekonomike (Svensson, 2005; Wijeweera et al., 2010).

Zbatimi i kontratave dhe investimet e jashtme: Sipas Contractor et al. (2020), vendet që karakterizohen me zbatim efektiv të kontratave tërheqin më shumë IJ dhe se investitorët shtrihen në vende të cilët kanë mekanizma funksionalë për zbatimin e kontratave. Ndërsa, Asiedu (2006) thekson se zbatueshmëria e dobët e kontratave ngadalëson IJ-të, sidomos në degët ekonomike që janë intensive në përdorimin e kontratave, siç janë të drejtat intelektuale (Nun, 2007; Javorcik, 2002), si dhe në vendet që përballen me ekonomi joformale. Në vende të tilla, individët preokupohen për reputacionin në rrethin e tyre apo shoqëri (Mc Millan dhe Woodruff, 2000) dhe mbi 2/3 e investitorëve kërkojnë që kontestet t'i zgjidhin në arbitrazh (Pouget, 2013).

4. Të dhënat dhe metodologjia

Në hulumtim janë përfshirë dy grupe të vendeve. Në grupin e parë janë vendet e BP-së: Bosnja dhe Hercegovina, Kosova, Mali i Zi, Maqedonia e Veriut, Serbia dhe Shqipëria, të cilat kanë kushte përafërsisht të ngjashme ekonomike. Në grupin e dytë janë vendet e EQ-së, të gjitha anëtare të BE-së: Bullgaria, Çekia, Kroacia, Hungaria, Polonia, Rumania, Sllovakia dhe Sllovenia, si dhe tri vende baltike: Estonia, Letonia dhe Lituania. Sikurse për vendet e BP-së, edhe këto vende kanë karakteristika të përafërta të zhvillimeve ekonomike dhe politike.

Të dhënat janë marrë nga Banka Botërore, përveç për IJ-të që janë siguruar nga “Instituti i Vjenës për Studime Ekonomike Ndërkombetare”. Periudha kohore e të dhënave është nga viti 2002 deri në 2022. Në këtë periudhë ka pasur zhvillime të rëndësishme në të gjitha vendet e përfshira në këtë analizë, gjë që mundëson identifikimin e pasojave nga: krizat financiare, tranzicioni ekonomik, anëtarësimin i disa vendeve në BE, si dhe i pandemisë covid-19.

Variabëli i varur është “Investimet e jashtme direkte hyrëse, në euro për kokë banori”. Në vlerësimet ekonometrike, të dhënat për variabëlin e varur janë logaritmuar për të lehtësuar diskutimin dhe krahasimin e rezultateve.

Tabela në vijim ka përshkruar të gjitha variabëlët dhe shkurtesat përkatëse të përdorura në vijim. Grupi i parë i variabëlve bazikë të pavarur, që lidhen me aspektet makroekonomike, përfshin: (i) rritjen vjetore reale të PBB-së; (ii) normën mesatare vjetore të inflacionit, shprehur përmes Indeksit të Çmimeve të Konsumit (IÇK); (iii) borxhin publik si përqindje e PBB-së; dhe (iv) shkallën e hapjes së ekonomisë, shprehur si raport i eksporteve dhe importeve ndaj PBB-së. Në parim, pritjet janë për lidhje pozitive mes rritjes ekonomike dhe shkallës së hapjes së ekonomisë, në njërën anë, dhe IJ-ve, në anën tjetër. Ndërkaq, lidhja e inflacionit me IJ-të pritet të jetë negative, megjithëse ka studime të cilat gjejnë dhe arsyetojnë një lidhje pozitive mes inflacionit të moderuar dhe IJ-ve. Rritja e borxhit publik pritet të ketë ndikim në madhësinë e sektorit publik, duke ndikuar negativisht në IJ.

Tabela 1: Definimi i variabëlve të përdorura në vlerësimet ekonometrike

Shkurtesa	Variabëli dhe mënyra si është shprehur
Infdiic	Investimet e jashtme direkte hyrëse, në euro për kokë banori, logaritmi natyror
gdppch	Rritja vjetore reale, si përqindje e Produktit të Brendshëm Bruto
inf	Inflacioni, si përqindje vjetore e IÇK-së
ggd	Borxhi publik, si përqindje e PBB-së
tradegdp	Shkalla e hapjes së ekonomisë, si raport i eksporteve dhe importeve ndaj PBB-së
cc	Kontrolli i korrupsionit, indeksi 0 – 100
ge	Efektiviteti i qeverisjes, indeksi 0 – 100
psa	Stabiliteti politik dhe mungesa e dhunës, indeksi 0 – 100
rq	Cilësia rregullative, indeksi 0 – 100
rl	Sundimi i ligjit, indeksi 0 – 100
cur	Valuta euro, 1 nëse vendi përdor euron, 0 nëse përdor tjetër valutë
cri	Kriza financiare 2007-08, 1 për vitet pas krizës, 0 për vitet e tjera
cov	Covid-19, 1 për vitet 2020 e tutje, 0 për vitet e tjera
eu	Anëtar i BE-së, 1 nëse vendi është anëtar i BE-së, 0 nëse jo
pca	“Principal Component Analyses”, siç u sqarua në tekst më lart

Grupi i dytë i variabëlve të pavarur përfshin indikatorët e qeverisjes, të cilët masin cilësinë e institucioneve në disa dimensione. Këta indikatorë shprehen në vlera numerike nga 0 deri 100, ku vlerat më të

larta tregojnë pozicion më të mirë të vendit. Në mesin e këtyre indikatorëve përfshihen: (i) kontrolli i korrupsionit, shprehur përmes perceptimit të qytetarëve për prezencën e kësaj dukurie; (ii) efektiviteti i qeverisjes, i cili shpreh cilësinë e shërbimeve publike, qëndrueshmërinë e administratës publike ndaj presionit politik, si dhe gatishmërinë dhe kapacitetet e saj për të zbatuar politika të caktuara; (iii) stabiliteti politik dhe mungesa e dhunës, që mat qëndrueshmërinë politike të vendit dhe ndaj rreziqeve që vijnë nga faktorët e ndryshëm; (iv) cilësia rregullative, e cila shpreh aftësinë e institucioneve në hartimin dhe implementimin e politikave që inkurajojnë sektorin privat në ekonomi; (v) sundimi i ligjit, që shpreh efektivitetin e zbatimit të kontratave dhe respektimit të të drejtave pronësore, si dhe besueshmërinë në institucionet përgjegjëse për respektimin e ligjit.

Është e natyrshme që indikatorët e qeverisjes kanë ndërvarshmëri. Prandaj, për të shmangur këtë problem të multikolinearitetit, gjatë vlerësimeve ekonometrike është përdorur analiza “Principal Component Analysis (PCA)”. Kjo teknikë përfshinë ndërtimin e një variabëli nga një numër variabëlësh që janë të ndërlidhura mes vete për të sqaruar fenomenin e trajtuar. Kjo qasje mundëson identifikimin më të mirë të ndërlidhjes mes variabëlve të pavarur dhe atyre të varur. Për më shumë informata lidhur me mënyrë e ndërtimit të këtij indeksi, shih Abdi dhe Williams (2010) dhe Cantah et al. (2018).

Së fundmi, për të marrë në konsideratë edhe rrethanat që mund të kenë ndikuar në IJ, në vlerësimet ekonometrike është përfshirë grupi i tretë i variabëlve kontrollues për: (i) krizën financiare 2007-08; (ii) nëse vendi përdor valutën euro; (iii) nëse vendi është anëtar i BE-së; si dhe (iv) periudha e pandemisë covid-19 për vitet 2020-21. Për të gjitha këto aspekte janë konstruktuar variabëlët kontrollues përkatës.

Në tabelën në vijim janë paraqitur të përmbledhura statistikatat përshkruese të variabëlve të përfshira në vlerësimet ekonometrike. Mund të vërehet se janë disa variabël me më pak observime për shkak se për disa vende nuk kanë pasur vlerësime për disa aspekte institucionale, kryesisht në vitet e para të përfshira në këtë hulumtim.

Tabela 2: Statistikat përshkruese të variabëlve të përfshira në vlerësimet ekonometrike

Variablat	Numri i observimeve	Mesatarja	Devijimi standard	Vlera minimale	Vlera maksimale
lnfdiic	347	5.609	.884	2.197	7.754
gdppch	350	3.226	4.005	-15	14
inf	356	3.556	4.064	-2	23
ggd	350	42.097	20.291	4	107
tradegdp	351	112.236	32.757	54	204
cc	357	56.863	15.737	23	92
ge	350	61.909	16.522	12	90
psa	347	59.553	18.424	15	94
rq	349	68.453	14.538	28	93
rl	357	60.006	16.722	21	90
cur	357	.272	.445	0	1
cri	357	.667	.472	0	1
cov	357	.143	.35	0	1
eu	357	.543	.499	0	1
pca	347	0	1	-2.184	2.214

Për t'u përcaktuar për modelin ekonometrik më të përshtatshëm janë bërë disa testime paraprake. Modeli bazë me variabëlët e pavarur bazikë të grupit të parë ka këtë formë, ku variabëli i varur dhe variabëlët e pavarur kanë kuptimin siç paraqiten në Tabelën 1:

$$\lnfdiic_{it} = c + b_1gdppch_{it} + b_2inf_{it} + b_3ggd_{it} + b_4tradegdp_{it} \quad (1)$$

Sa i përket grupit të dytë të variabëlve të pavarur që paraqesin indikatorët e qeverisjes, me qëllim të analizës më të thellë dhe për të marrë në konsideratë korrelacionin mes tyre, ato janë përfshirë në model ndaras dhe pastaj të kombinuara në kuadër të variabëlët të pavarur përbërës të definuar më lart si PCA.

Në hapin e tretë të testimit të modelit më të përshtatshëm, me qëllim të kontrollit për faktorët e tjerë që kanë ndikuar në IJ, në model janë përfshirë grupi i tretë i variabëlve kontrollues të diskutuara më lart. Më pas janë kombinuar disa nga variabëlët kontrollues.

Në përgjithësi, rezultatet janë të qëndrueshme bazuar në efekt random ('random effect'). Pra pas testimeve nga Testi Hausman, vetëm modeli dy llogaritet përmes efektit fiks ('fixed effect').

5. Rezultatet

Rezultatet nga vlerësimet ekonometrike të modelit bazë, të paraqitura në Tabelën 3, tregojnë se rritja ekonomike, inflacioni dhe hapja e ekonomisë kanë ndikim pozitiv në IJ, megjithëse koeficienti sa i përket rritjes ekonomike në specifikim e parë bazë (kolona 1 e Tabelës 3), si dhe në specifikim e dytë (kolona 2 e Tabelës 3) me variabëlin e parë institucional të përfshirë, është signifikant vetëm në nivelin prej 10 për qind. Koeficienti lidhur me borxhin qeveritar është negativ, por nuk është signifikant.

Tabela 3: Rezultatet ekonometrike

	RE	FE	RE	RE	RE	RE	RE
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Variabëli i varur: Investimet e jashtme hyrëse, euro për kokë banori, logaritmi natyror (lnfdiic)							
<i>Variabëlit bazë makroekonomikë</i>							
Rritja e PBB (gdppch)	.021* (.011)	.02* (.011)	.021** (.01)	.019* (.01)	.025** (.01)	.027** (.011)	.021** (.01)
Niveli i inflacionit (inf)	.028*** (.01)	.025** (.01)	.04*** (.01)	.039*** (.01)	.043*** (.01)	.033*** (.01)	.037*** (.01)
Borxhi publik (ggd)	-.004 (.003)	-.009** (.004)	-.004 (.003)	-.004 (.003)	-.004 (.003)	-.003 (.003)	-.004 (.003)
Hapja e ekonomisë (tradegdp)	.011*** (.002)	.013*** (.003)	.008*** (.002)	.009*** (.002)	.007*** (.002)	.007*** (.002)	.009*** (.002)
<i>Variabëlit institucionale</i>							
Kontrolli i korrupsionit (cc)		.021*** (.007)					
Efektiviteti i qeverisë (ge)			.015*** (.005)				
Stabiliteti politik (psa)				.01** (.004)			
Cilësia rregullative (rq)					.021*** (.006)		
Sundimi i ligjit (rl)						.016*** (.006)	
Indeksi pca (pca)							.193** (.086)
Konstantja (_cons)	4.383 (.261)	3.173 (.491)	3.747 (.361)	3.982 (.323)	3.335 (.414)	3.76 (.338)	4.577 (.264)
Observations	342	342	339	338	339	342	338

Gabimi standard është paraqitur në kllapa

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

Tabela 4: Rezultatet ekonometrike duke përfshirë grupin e tretë të variabëlve kontrollues

	RE	RE	FE	RE	FE	RA	RA	RA	RA	RA
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Variabëli i varur: Investimet e jashtme hyrëse, euro për kokë banori, logaritmi natyror (lnfdiic)										
<i>Variabëlit bazë makroekonomikë</i>										
Rritja e PBB (gdppch)	.021 *	.02* *	.017	.024 **	.02* *	.013	.021 *	.022 *	.023 **	.023 **
Niveli i inflacionit (inf)	.037 ***	.036 ***	.033 ***	.024 **	.036 ***	.03* **	.037 ***	.022 *	.023 **	.023 **
Borxhi publik (ggd)	-.003	-.003	- .007 *	- .007 **	-.003	- .007 *	-.003	- .006 *	- .007 **	- .007 **
Hapja e ekonomisë (trade gdp)	.009 ***	.01* **	.013 ***	.007 ***	.01* **	.014 ***	.009 ***	.008 ***	.008 ***	.008 ***
<i>Variabëlit institucionale</i>										
Indeksi i pca (pca)	.191 **	.202 **	.282 **	.207 **	.208 **	.265 **	.195 **	.203 **	.215 **	.215 **
<i>Variabëlit kontrollues</i>										
Kriza financiare (cri)	-.015 (.124)					-.109 (.147)	-.004 (.126)	-.068 (.124)		
Anëtarë e BE (eu)		-.094 (.145)			-.106 (.145)	-.059 (.159)			-.077 (.143)	-.077 (.143)
Valuta (cur)			-.241 (.167)		-.091 (.144)		-.073 (.145)			
Covid-19 (cov)				.411 *** (.125)				.417 *** (.126)	.41* ** (.125)	.41* ** (.125)
Konstantja (_cons)	4.59 (.267)	4.54 (.268)	4.33 (.275)	4.90 (.274)	4.52 (.268)	4.30 (.316)	4.56 (.271)	4.85 (.281)	4.87 (.281)	4.87 (.281)
Observations	338	338	338	338	338	338	338	338	338	338

Gabimi standard është paraqitur në kllapa

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

Sa u përket aspekteve të qeverisjes institucionale, të gjithë koeficientët janë pozitivë dhe signifikantë. Kështu, përmirësimi i aspekteve institucionale përcillet me rritje të IJ-ve për kokë banori. Gjithashtu, vlen të theksohet se përfshirja e variabëlve institucionale në të gjitha specifikimet ekonometrike është përcjellë me rezultate të qëndrueshme sa u përket aspekteve makroekonomike.

Siç u arsyetua te pjesa e metodologjisë, për të kontrolluar për ndërvarësinë mes variabëlve institucionale, është përdorur indeksi i përfituar nga metoda PCA, e cila është sqaruar më lart. Edhe pas kësaj, sikurse me indikatorët institucionale individualisht, lidhja del të jetë pozitive dhe statistikiisht signifikante.

Më tutje, në vlerësimet ekonometrike është përfshirë edhe grupi i tretë i variabëlve kontrollues. Rezultatet janë paraqitur në Tabelën 4 në vijim.

Përveç koeficientit që kontrollon për krizën nga covid-19, i cili është signifikant, por pozitiv, që është në kundërshtim me pritjet paraprake, të gjithë koeficientët e tjerë janë josignifikantë. Vështirë është të shpjegohen këto të gjetura pa një analizë shtesë dhe me të dhëna më të gjata kohore. Mund të jetë se me anëtarësimin në BE, vendet lëvizin më shpejtë drejt konvergencës ekonomike. Rrjedhimisht, dallimet në investimet e jashtme mund të jenë më të zbehta.

6. Përfundimet

Ky hulumtim ka analizuar ndikimin e ambientit për biznes në tërheqjen e IJ-ve në vendet e EQ-së dhe BP-së. Sa i përket grupit të variabëlve bazë, përmes të cilave vlerësohet ambienti makroekonomik, rezultatet ekonometrike tregojnë se rritja ekonomike, inflacioni dhe hapja e ekonomisë kanë ndikim pozitiv në IJ dhe se kjo ndërlidhje është e qëndrueshme në specifikime të ndryshme ekonometrike. Sa i përket borxhi publik, nuk është gjetur lidhje signifikant me IJ-të. Në grupin e dytë të variabëlve, të cilat vlerësojnë kornizën e qeverisjes institucionale, në përputhje me pritjet paraprake dhe të gjeturat nga shumë hulumtime të tjera, rezultatet tregojnë se të gjitha lidhen pozitivisht me IJ-të. Ndërkaq, sa u përket aspekteve specifike të paraqitura përmes variabëlve kontrollues nuk është gjetur ndonjë ndikim signifikant sipas pritjeve paraprake. Koeficienti që kontrollon për pasojat e covid-19, është signifikant, por pozitiv që është në kundërshtim me pritjet.

Përmirësimi i ambientit për biznes duhet të trajtohet si proces dinamik që ndryshon vazhdimisht në varësi të zhvillimeve ekonomike e politike. Analiza e kornizës makroekonomike, sidomos për vendet e BP-së e paraqitur në pjesën e dytë të këtij punimi tregon se zhvillimet ekonomike e politike mund të jenë specifike për një vend ose grup vendesh. Prandaj, ky aspekt duhet të merret në konsideratë për të sqaruar trendin e IJ-ve, gjë që mbështetet nga të gjeturat e këtij hulumtimi. Avancimi i kornizës institucionale, përfshirë legjislacionin dhe mekanizmat për implementimin e tij, është i rëndësishëm për të tërheqjen e IJ-ve dhe se rezultatet ekonometrike e mbështesin fuqishëm këtë argument.

Rezultatet nga ky hulumtim janë në përputhje me të gjeturat nga shumica e literaturën ekzistuese, e cila është paraqitur e përmbledhur në pjesën e dytë të këtij punimi. Për rezultate më të detajuara, si dhe për të testuar ndërlidhjen afatgjate të aspekteve makroekonomike apo institucionale, është e rëndësishme që vlerësimet ekonometrike të bazohen në të dhëna më të gjata kohore.

Referencat

- Abdi, H., & Williams, L. J. (2010). Principal component analysis. *Wiley interdisciplinary reviews: computational statistics*, 2(4), 433-459.
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of economic growth*, 1, 385-472.
- Adamczyk, P. (2021). Foreign direct investment outflow as a determinant of exports from Central and Eastern Europe—evidence from Poland. *Journal of International Studies*, 14(4), 23-38.
- Adams, S. (2010). Intellectual property rights, investment climate and FDI in developing countries. *International Business Research*, 3(3), 201.
- Adenuga, I. (2023). An Empirical Analysis of Institutional Quality and Foreign Direct Investment Inflows in Nigeria. *Oradea Journal of Business and Economics*, 8(1), 8-18.
- Agudze, K., & Ibhagui, O. (2021). Inflation and FDI in industrialized and developing economies. *International Review of Applied Economics*, 35(5), 749-764.
- Aizenman, J., & Noy, I. (2006). FDI and trade—Two-way linkages?. *The quarterly review of economics and finance*, 46(3), 317-337.
- Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2004). FDI and economic growth: the role of local financial markets. *Journal of international economics*, 64(1), 89-112.
- Alfaro, L., Kalemli-Ozcan, S., & Volosovych, V. (2008). Why doesn't capital flow from rich to poor countries? An empirical investigation. *The review of economics and statistics*, 90(2), 347-368.
- Arandarenko, M., & Vukojevic, V. (2008). Labor costs and labor taxes in the Western Balkans. *Enhancing efficiency and equity: challenges and reform opportunities facing health and pension systems in the Western Balkans*, 119.
- Asiedu, E. (2006). Foreign direct investment in Africa: The role of natural resources, market size, government policy, institutions and political instability. *World economy*, 29(1), 63-77.
- ASK (2024). Të punësuar dhe raporti punësim ndaj popullsisë - shkalla e punësimit, sipas gjinisë dhe grupmoshës 2012 – 2022.
- Banka Botërore. (2024). *World Development Indicators*. The World Bank.
- Bennett, A., Russell Kincaid, G., Sanfey, G., Watson, M. (2015). Economic and policy foundations for growth in South East Europe: Remaking the Balkan economy. Palgrave Macmillan.

- Bevan, A., Estrin, S., & Meyer, K. (2004). Foreign investment location and institutional development in transition economies. *International business review*, 13(1), 43-64.
- Braconier, H., & Ekholm, K. (2002). Competition for multinational activity in Europe: The role played by wages and market size. *National Institute of Economic Research (Sweden)*, mimeo.
- Brada, J. C., Kutun, A. M., Yigit, T. M., (2006). The effects of transition and political instability on foreign direct investment inflows: Central Europe and the Balkans. *Economics of Transition*. Vol. 14, Issue 4.
- Buthe, T., Milner, H. (2008). The politics of foreign direct investment into developing countries: increasing FDI through international trade agreements?. *American Journal Political Science*, Vol. 52, No. 4
- Campbell, D., Craig, T. (2005). *Organisations and the business environment*. Second Edition. Elsevier.
- Cantah, G. W., Brafu-Insaidoo, G. W., Wiafe, E. A., & Adams, A. (2018). FDI and trade policy openness in Sub-Saharan Africa. *Eastern Economic Journal*, 44, 97-116.
- Campos, N., Kinoshita, Y. (2008). Foreign direct investment and structural reforms: Evidence from Eastern Europe and Latin America. William Davidson Institute Working Paper. No. 906
- Carstensen, K., Toubal, F. (2003). Foreign direct investment in central and eastern European countries: a dynamic panel analysis. *Kiel Working Paper*. No. 1143.
- Caves, R. (2007). *Multinational enterprise and economic analysis*. Third edition. Cambridge University Press.
- Contractor, F. J., Dangol, R., Nuruzzaman, N., & Raghunath, S. (2020). How do country regulations and business environment impact foreign direct investment (FDI) inflows?. *International Business Review*, 29(2), 101640.
- Demekas, D. G., Horváth, B., Ribakova, E., & Wu, Y. (2007). Foreign direct investment in European transition economies—The role of policies. *Journal of comparative economics*, 35(2), 369-386.
- Demekas, D., Horvath, B., Ribakova, E., Wu, Y., (2005). FDI in Southeastern Europe: How can policies help?. *International Monetary Fund Working paper*. Wp. 05/ 110.
- Dunning, J., Lundan, S. (2008). *Multinational enterprises and the global economy*. Second edition. Edward Elgar Publishing Limited.
- EBRD. (2009). Transition report 2009: transition in crisis?. <https://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR09.pdf>
- Egger, P., & Winner, H. (2005). Evidence on corruption as an incentive for foreign direct investment. *European journal of political economy*, 21(4), 932-952.

- Erum, N., & Hussain, S. (2019). Corruption, natural resources and economic growth: Evidence from OIC countries. *Resources Policy*, 63, 101429.
- Estrin, S., & Uvalic, M. (2014). FDI into transition economies: are the Balkans different?. *Economics of transition*, 22(2), 281-312.
- Gazeta zyrtare. (2022). Ligji Nr.08/L-099 për borxhin shtetëror dhe garancitë shtetërore. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=68498>
- Gemmell, N., Kneller, R., Sanz, I. (2008). Foreign investment, international trade and the size and structure of public expenditures. *European Journal of Political Economy*.
- Godinez, J. R., & Liu, L. (2015). Corruption distance and FDI flows into Latin America. *International Business Review*, 24(1), 33-42.
- Gordy, E., & Efendic, A. (2019). *Meaningful reform in the Western Balkans: Between formal institutions and informal practices* (p. 212). Peter Lang International Academic Publishers.
- Grosse, R., & Trevino, L. J. (2005). New institutional economics and FDI location in Central and Eastern Europe. *MIR: Management International Review*, 123-145.
- He, Y., & Choi, B. R. (2020). China's Outward Foreign Direct Investment Patterns: Evidence from Asian Financial Markets. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(2), 157-168.
- Helpman, E. (2006). Trade, FDI, and the Organization of Firms. *Journal of economic literature*, 44(3), 589-630.
- Hudson J., Williams, C., Orviska, M., Nadin, S. (2012). Evaluating the impact of the informal economy on businesses in South East Europe: Some lessons from the 2009 world bank enterprise survey. *South East European Journal of Economics and Business*.
- Instituti i Vjenës për Studime Ekonomike Ndërkombëtare. (2024). Investimet e jashtme, në euro, si përqindje e PBB-së.
- Instituti Riinvest. (2023). Një model i ri për rritjen e qëndrueshme ekonomike.
- Javorcik, B. S. (2002). Does foreign direct investment increase the productivity of domestic firms? In search of spillovers through backward linkages. *Search of Spillovers Through Backward Linkages (October 2002)*.
- Johanson, J., & Vahlne, J. E. (2015). The Uppsala internationalization process model revisited: From liability of foreignness to liability of outsidership. In *International business strategy* (pp. 33-59). Routledge.
- Kekic, L., (2005). Foreign direct investment in the balkans: recent trends and prospects. *Southeast European and Black Sea Studies*. Vol. 5. Issue 2. P. 171 – 190.
- Komisioni Evropian. (2016). Raporti i vitit 2016 për Kosovën.

- Krstevska, A., & Petrovska, M. (2011). *The economic impacts of the foreign direct investments: panel estimation by sectors on the case of Macedonian economy* (No. 2011-02). Working Paper.
- Kunicova, J., & Rose-Ackerman, S. (2005). Electoral rules and constitutional structures as constraints on corruption. *British journal of political science*, 35(4), 573-606.
- Lambsdorff, J. G. (2007). Causes and consequences of corruption: What do we know from a cross-section of countries?. *International handbook on the economics of corruption*, 1.
- Lenaerts, K., & Merlevede, B. (2015). Firm size and spillover effects from foreign direct investment: the case of Romania. *Small Business Economics*, 45, 595-611.
- Lucke, N., & Eichler, S. (2016). Foreign direct investment: the role of institutional and cultural determinants. *Applied Economics*, 48(11), 935-956
- Luu, H. N., Nguyen, N. M., Ho, H. H., & Nam, V. H. (2019). The effect of corruption on FDI and its modes of entry. *Journal of Financial Economic Policy*, 11(2), 232-250.
- Malovic, M., Özer, M., & Zdravkovic, A. (2019). Misunderstanding of FDI in the Western Balkans: Cart before the Horse and Wheels without Suspension. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21(4), 462-477.
- Mason, R. L., & Vracheva, V. (2017). The impact of inflation targeting on attracting foreign direct investment. *Journal of Applied Business and Economics*, 19(4).
- Matthews, R. C. (1986). The economics of institutions and the sources of growth. *The Economic Journal*, 96(384), 903-918.
- Mc Millan, J., Woodruff, C. (2000). Private order under dysfunctional public order. *Michigan Law Review*. Vol. 98, No. 8.
- Minović, J., Stevanović, S., & Aleksić, V. (2021). The relationship between foreign direct investment and institutional quality in Western Balkan countries. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(1), 40-61.
- Nešporová, A. (2017). Long-term unemployment in Central Europe a review of its nature and determinants in five countries. *ILO Working Papers*, (994956892902676).
- Ngoc, B. H. (2020). Effects of foreign direct investment and quality of informal institution on the size of the shadow economy: Application to Vietnam. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(5), 73-80.
- North, D. (1990). Institutions and their consequences for economic performance. *The limits of rationality*, 383-401.
- Nunn, N. (2007). Relationship-specificity, incomplete contracts, and the pattern of trade. *The quarterly journal of economics*, 122(2), 569-600.

- Oduola, M., Bello, M. O., & Popoola, R. (2022). Foreign direct investment, institution and industrialisation in Sub-Saharan Africa. *Economic Change and Restructuring*, 1-30.
- Palmer, A., Hartley, B. (2012). The business Environment (seventh edition). McGraw Hill.
- Pavlínek, P. (2015). Foreign direct investment and the development of the automotive industry in central and eastern Europe. *Foreign investment in Eastern and Southern Europe after 2008: Still a lever of growth*, 209-255.
- Popescu, G. H. (2014). FDI and economic growth in Central and Eastern Europe. *Sustainability*, 6(11), 8149-8163.
- Popović, G., & Erić, O. (2018). Economic development of the Western Balkans and European Union investments. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 31(1), 1539-1556.
- Pouget, S., (2013). Arbitrating and mediating disputes. *Policy research working paper*.
- Rodriguez, P., Siegel, DS., Hilman, A., Eden, L. (2006). Three lenses on multinational enterprise: Politics, corruption, and corporate social responsibility. *Journal of international business studies*, 36(6).
- Salari, M., & NoghaniBehambari, H. (2021). Natural resources, women and corruption. *Resources Policy*, 74, 102412.
- Svensson, J. (2005). Eight questions about corruption. *Journal of economic perspectives*, 19(3), 19-42.
- Todorov, I., Tsvetkov, T., Mirchova, S., & Durova, K. (2022). Impact of Foreign direct investment on the economic growth of the new member states from Central and Eastern Europe. *Ekonomski prehled*, 73(6), 847-880.
- Uvalic, M. (2010). Transition in Southeast Europe. *UNU-WIDER Working Paper* 2010/41.
- Walsh, J., Yu, J. (2010). Determinants of foreign direct investment: A sectoral and institutional approach. IMF Working paper.
- Wei, S. J. (2000). How taxing is corruption on international investors?. *Review of economics and statistics*, 82(1), 1-11.
- Wijeweera, A., Villano, R., & Dollery, B. (2010). Economic growth and FDI inflows: A stochastic frontier analysis. *The Journal of Developing Areas*, 143-158.
- William, C. C., Horodnic, I. A. (2015). Tackling the informal economy in Southeast Europe: An institutional approach. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(4).
- Xaypanya, P., Rangkakulnuwat, P., & Paweenawat, S. W. (2015). The determinants of foreign direct investment in ASEAN: The first differencing panel data analysis. *International Journal of Social Economics*, 42(3), 239-250.

Valentin Toçi
Albulena Shala

SEKTORI FINANCIAR NË KOSOVË: RETROSPEKTIVË DHE PERSPEKTIVA

Abstrakt

Transformimi më domethënës strukturor në sektorin financiar në Kosovë ka ndodhur pas lufte, ku sistemi i vjetër socialist u braktis dhe u themelua një sistem financiar modern, i bazuar në ekonominë e tregut, kryesisht me dijen dhe teknologjinë e bankave kapitale të huaj dhe rregullim e mbikëqyrje nga Banka Qendrore e Republikës së Kosovës. Sektori financiar i dominuar nga bankat ka mbështetur ekonominë e Kosovës në strukturën që ka, duke mbajtur një stabilitet, performancë dhe qëndrueshmëri, ku në shumë indikatorë ka performuar krahasueshëm apo më mirë se vendet e rajonit. Në këtë studim do të paraqitet një analizë e strukturës dhe performancës të sektorit bankar në Kosovë. Relacioni ndërmjet sektorit bankar dhe ekonomisë reale, progresi në ndërmjetësimin financiar, reformat strukturore dhe inovacionet financiare do të analizohen në kontekst të arritjeve të deritanishme, krahasimit me vendet e rajonit dhe perspektivës për të ardhmen në dritën e zhvillimeve të reja në teknologji financiare dhe të ashtuquajturën 'ESG' (Ambienti, Çështjet Sociale dhe Qeverisja).

Fjalët çelës: Sektori financiar, sektori bankar, inovacionet financiare, Republika e Kosovës

1. Sektori bankar në Republikën e Kosovës: një retrospektivë

Që nga paslufta, Kosova kaloi sfida të shumta të rimëkëmbjes ekonomike dhe ndërtimit të institucioneve. Sektori financiar, i themeluar nga e para, me involvimin e institucioneve ndërkombëtare dhe rregullim e mbikëqyrje nga Banka Qendrore e Republikës së Kosovës arriti rezultate të kënaqshme në kthimin e besimit menjëherë pas lufte dhe arritjes së stabilitetit. Sektori bankar në Kosovë kaloi më shumë se dy dekada të zhvillimeve dinamike në arritjen e standardeve të bankingut modern dhe të bazuar në ekonominë e tregut. Sfidat e periudhës së pasluftës dhe ndërtimi i institucioneve, konteksti politik dhe ekonomik, mospërfshirja e vendit në shumë vlerësime të ambientit dhe rrethinës ekonomike e institucionale nga institucionet financiare ndërkombëtare, bënë që bankat të ballafaqohen me kosto të konsiderueshme të hyrjes në treg, përvetësim të teknologjisë bazike, mungesë të fuqisë punëtore

për banking modern dhe një varg sfidash të tjera të themelimit, konsolidimit dhe qëndrueshmërisë.

Fillimisht, sektori bankar u karakterizua me një treg të koncentruar, ku bankat me kapital të huaj depërtuan të parat në treg dhe më pas ato vendore, por me zhvillime dinamike në dekadën e parë të operimit. Deri në vitin 2006 operuan dy banka me kapital të huaj, që edhe dominonin tregun dhe pesë banka me kapital vendor. Në vitin 2006 një bankë me kapital vendor u mbyll. Sidoqoftë, mbyllja e kësaj banke nuk rrezikoi sistemin bankar pasi nuk pati tërheqje të depozitave në sistem. Viti 2007 dhe fillimi i vitit 2008 mund të konsiderohet fazë e konsolidimit të mëtejme të sektorit që karakterizohet me hyrje dhe bashkim të bankave, kështu duke kontribuar në dinamizmin e mëtejme të konkurrencës në këtë sektor. Shkalla e lartë e koncentrimin në sistemin bankar të Kosovës shënoi rënie të vazhdueshme gjatë periudhës së operimit të sistemit bankar që nga viti 2007 e këndeje (shih Tabelën 1).

Tabela 1. Struktura dhe performanca e sektorit bankar (2007-2023)

	2007	2011	2015	2019	2023
Numri i bankave (<i>prej të cilave me pronësi të huaj</i>)	8(6)	8(6)	10(8)	10(8)	12(9)
Pjesëmarrja e bankave të huaja në sektorin bankar (% e aseteve)	91.0	89.0	90.1	86.7	84.3
C3	83.0	73.0	64.5	56.9	52.3
Kreditë joperformuese (% e totalit të kredive)	4.1	5.8	6.5	2.0	2.0
Raporti kredi-depozita (%)	-	-	76.7	77.6	80.2
Raporti kapital-asete me rrezik (%)	17.5	17.6	18.9	15.9	15.8
Kthimi mesatar në asete (%)	3.2	1.7	2.3	2.2	2.5
Kthimi mesatar në kapital (%)	32.6	17.4	21.0	18.9	19.7

Burimi: BQK dhe IMF, vite të ndryshme

Performanca e sektorit bankar (Tabela 1) sugjeron avancim dhe qëndrueshmëri të sektorit që nga paslufta. Sektori mbetet mirë i kapitalizuar, profitabil dhe likuid. Për shembull, kthimi mesatar në asete dhe kthimi mesatar në kapital në sektorin bankar prej më shumë se 2% dhe më tepër se 20% respektivisht, tregojnë një kthim solid. Likuiditeti prej 80% (raporti kredi-depozita), kredi joperformuese prej vetëm 2-6%, kapitalizim prej më shumë se 15% gjatë gjithë periudhës, tregon një

performancë të jashtëzakonshme– shpesh i krahasueshëm por edhe performancë më e mirë krahasuar me vendet e rajonit.

Edhe niveli e kostoja e ndërmjetësimit kanë treguar trendë pozitivë (Tabela 2). Kredia në sektorin privat në raport me PBB-në është dyfishuar që nga viti 2007, duke arritur në 50%, që është mbi mesataren e rajonit të Ballkanit Perëndimor. Sipas sektorëve, ekonomitë familjare kanë rritur ndjeshëm pjesëmarrjen, përderisa sipas aktivitetit ekonomik, shërbimet kanë zvogëluar pjesëmarrjen, kurse industria e ka rritur atë. Kështu, kreditimi sektorial pasqyron strukturën e ekonomisë. Në anën tjetër, norma mesatare e interesave në kredi është zvogëluar vazhdimisht duke zvogëluar ndjeshëm hendekun e normave të interesit.

Tabela 2. Niveli dhe kostoja e ndërmjetësimit në sektorin bankar (2007-2023)

	2007	2011	2015	2019	2023
Kreditë sektorit privat (% e PBB-së)	26.3	37.3	35.6	43.0	50.2
Kreditë sipas sektorëve (% e totalit të kredive)					
Firmat	77.6	68.8	65.4	63.5	60.7
Ekonomitë familjare	22.4	31.2	34.6	36.5	39.3
Kreditë sipas aktivitetit ekonomik (% e totalit të kredive për firmat)					
Bujqësi	4.2	3.6	4.1	3.7	2.4
Industri, Energji, Ndërtim	21.0	24.8	23.2	25.9	36.0
(prej të cilave ndërtim)	34.5	40.7	32.5	34.5	40.4
Shërbime	74.9	71.7	72.7	70.4	61.7
(prej të cilave tregti)	71.4	76.5	73.0	65.9	71.0
Normat e interesit në kredi (%)	14.6	13.8	8.3	6.5	6.5
Normat e interesit në depozita (%)	3.3	3.52	0.9	1.5	2.3
Ndryshimi ndërmjet normës së interesit në kredi dhe depozita	11.3	10.28		5.1	4.2

Burimi: BQK dhe IMF, vite të ndryshme

Në dy dekadat e fundit, sektori bankar ka pasur sfida dhe progres në shumë dimensionë. Për shembull, ekonomia e shkallës, eficienta (shpenzimet operative, për trajnime, zgjerim të rrjetit bankar dhe teknologjisë informative, etj.), kosto e riskut të perceptuar (p.sh. niveli i provizioneve) kanë rritur koston e operimit, por njëherësh ka pasur performancë domethënëse në këto dimensionë. Në nivel të industrisë (tregut) ishte një treg i ri dhe i panjohur, ekzistenca e ekonomisë joformale

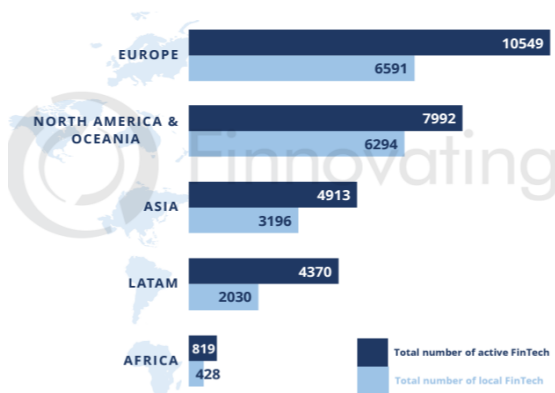
(p.sh. pengesë për zgjerim të tregut dhe eksploatimin e ekonomisë së shkallës – edhe ashtu e vogël) ishte një nga pengesat e zhvillimit. Adoptimi i euros dhe stabiliteti makroekonomik, shoqëruar me rregullim e mbikëqyrje nga Banka Qendrore kanë ndihmuar në performancën e sektorit financiar. Natyrisht, Kosova si një vend i pasluftës kishte probleme edhe të natyrës institucionale si p.sh. të drejtat pronësore, kualiteti i kolateralit, efikasiteti i sistemit ligjor dhe zbatimi i kontratave – dimensione kyçe për zhvillim të sektorit financiar. Edhe në këto aspekte është shënuar progres. Për shembull, treguesit e Bankës Botërore ‘Lehtësia e të bërit biznes’ dhe ‘Zbatimi i kontratave’ kanë shënuar progresin më substancial krahasuar me vendet e Ballkanit Perëndimor (Tabela 3).

Tabela 3. Treguesit e qeverisjes së vendit

Vendi	Vitet	Indikatorët e Qeverisjes	Sundimi i Ligjit	Lehtësia e të bërit biznes	Zbatimi i kontratave
Kosovë	2010	34	32	113	157
Kosovë	2020	38	39	57	53
Shqipëri	2010	46	43	82	91
Shqipëri	2020	47	40	82	120
Maqedonia e Veriut	2010	48	45	32	64
Maqedonia e Veriut	2020	51	50	17	47
Bosnja dhe H	2010	40	44	116	124
Bosnja dhe H	2020	33	42	90	93
Mali i Zi	2010	56	53	71	133
Mali i Zi	2020	53	53	50	44
Serbi	2010	47	41	88	97
Serbi	2020	46	50	44	65

Burimi: Banka Botërore, vite të ndryshme

Përmirësimet e vazhdueshme në infrastrukturën e informacionit si: raportimi financiar, regjistrat e patundshmërisë e pengut, regjistri i kredive, avancimet në ICT dhe digjitalizim, po ashtu kanë qenë mbështetës në avancimin e sektorit bankar. Për shembull, Kosova prin krahasuar me vendet e rajonit në numrin e llogarive e-banking (për një milion banorë) dhe është në mesataren e rajonit për nga numri i kartelave të debitit (për një milion banorë), duke lënë pas Bosnjën dhe

Fig. 2. Numri i kompanive *fintech* në rajone të ndryshme

Burimi: Fintech Global Vision Report, f.13, 2023.

(<https://finnovating.com/>)

Evropa prin me numrin më të madh të kompanive *fintech*, në krahasim me rajonet e tjera. Ndër qendrat kryesore të zhvillimit të kompanive të inovacionit financiar konsiderohen Britania e Madhe, pasuar nga Gjermania, Spanja, Franca, Zvicra, Norvegjia, Estonia, etj. Europë

SE dhe Ballkani Perëndimor është ndikuar nga zhvillimet e teknologjisë financiare dhe inovacionet e ndryshme në fushën e financave, natyrisht jo në nivelin e kënaqshëm, por me trendë pozitivë. Sipas raportit të Bankës Botërore (Berg et al., 2020) vendet ndahen në tri kategori të zhvillimit të teknologjisë financiare: zhvillim bazik, në zhvillim dhe inovative, bazuar në një analizë subjektive të zhvillimit të *fintech*. Në këtë vlerësim janë marrë parasysh tre kritere: *indeksi i gatishmërisë digjitale, ekzistenca e politikave dhe nismave rregulatore miqësore ndaj fintech dhe peizazhi nga ana e ofertës së ofruesve të fintech*. Në Tabelën 4 është paraqitur niveli i zhvillimit të teknologjisë financiare në vendet e Ballkanit Perëndimor.

Në përputhje me Berg et al. (2020), me Indeks in e Gatishmërisë Digjitale (*angl.* digital readiness index) nënkuptohet: "*...një përfrim i gatishmërisë së një vendi për të adoptuar teknologjitë fintech në krahasim me vendet e tjera në kategoritë me të ardhura mesatare dhe të larta*" (f.66). Ky indeks ka një vlerë të vogël për Kosovën, e që mund të jetë nënvlerësim, kryesisht për shkak të mungesës së të dhënave përkatëse.

Tabela 4. Niveli i teknologjisë financiare në vendet e Ballkanit Perëndimor

Vendi	Niveli i zhvillimit të fintech	Indeksi i gatishmërisë digjitale	Mjedisi mundësues	Qendrat / inkubatorët / përsheptuesit nga fintech:
Kosovë	Bazike	Shumë e ulët	Politika/masa të tjera miqësore ndaj fintech	Po
Shqipëri	Bazike	E ulët	Politika/masa të tjera miqësore ndaj fintech	Po
Maqedonia V.	Bazike	E ulët	Politika/masa të tjera miqësore ndaj fintech	Po
Bosnia H.	Bazike	E ulët	Politika/masa të tjera miqësore ndaj fintech	Po
Mali i Zi	Bazike	E moderuar	Politika/masa të tjera miqësore ndaj fintech	Po
Serbia	Në zhvillim	E ulët	Sandbox rregullatore	Po

Burimi: Përmbledhje e të dhënave nga autorët, marrë nga Fintech in Europe and Central Asia: Maximizing Benefits and Managing Risks

(The World Bank -Berg et al, 2020, fq.53-64);

Shënim: Një ose më shumë grupe të dhënash mungojnë kryesisht për Kosovën dhe Maqedoninë e Veriut. Rezultati i caktuar është mesatarja e pikëve sipas kategorive të tjera. Për Kosovën në veçanti, rezultati përfundimtar përfaqëson mesataren e shkallëzuar të pikëve vetëm nën pikat e të dhënave Findex (World Bank, 2020, f. 65).

Institucionet e teknologjisë financiare përballen me sfida të ndryshme në të gjitha vendet e Ballkanit Perëndimor, si mungesa e rregulloreve përkatëse, kompleksiteti i balancimit të objektivave kryesorë rregullatorë midis stabilitetit financiar dhe mbrojtjes së konsumatorit, ndalimi i aktiviteteve të operimit të kompanive fintech dhe ekzistenca e dy rregullatorëve të ndryshëm (siç është rasti në Serbi dhe Maqedoninë e Veriut). Kështu, duke krijuar standarde të dyfishta dhe ndonjëherë udhëzime të paqarta për kompanitë fintech. Në tabelën 5, janë të paraqitura sfidat me të cilat përballen këto kompani dhe rreziqet që mund të sjellin për stabilitetin financiar.

Sfidat për zhvillimin e institucioneve *fintech* në Kosovë përfshijnë mungesën e fondeve dhe investimeve, infrastrukturën e pazhvilluar të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK), rregullore që mundësojnë inovacione *fintech*, tregje të vogla vendase dhe mungesë të punëtorëve të kualifikuar në hapësirën teknologjike. Sipas të dhënave, këto kompani për klientët e tyre bashkë me produktet e reja janë të shoqëruara edhe me rreziqe financiare, rrezik kibernetik, rrezik për shpëlarje të parave dhe financim të terrorizmit. Kosova nuk ka ligj të veçantë për licencimin e kompanive *fintech*, por ato trajtohen në kuadër të legjislacionit aktual për licencimin në BQK. Në shkurt të vitit 2024 është themeluar iniciativa *Fintech Kosova-FIKS*.¹ Sipas të dhënave, deri tani janë licensuar katër

¹ Burimi: <https://www.fintechkosovo.com/home-alb>

institucione financiare jobankare në fushën e pagesave digjitale dhe tri institucione ekzistuese kanë zgjeruar aktivitetin e tyre.²

Tabela 5. Rreziqet dhe sfidat kryesore për zhvillimin e institucioneve *fintech* në Ballkanin Perëndimor

Vendi	Sfidat më të përmendura për zhvillimin e Fintech	Rreziqet kryesore që lindin nga Fintech	FinTech/ ligje
Kosovë	Mungesa e financimit; Infrastruktura e dobët e TIK-ut në krahasim me fqinjët; Mungesa e statistikave të/të dhënave për metrika të ndryshme të lidhura me biznesin; Financimi i donatorëve ndërkombëtarë është kriuk për aktorët vitalë të ekosistemit. Mungesa e një strategjie të qartë Fintech nga rregullatorët dhe politikëbërësit	Rreziqet për mbrojtjen financiare të konsumatorëve të paraqitura nga produktet dhe modelet e reja të biznesit; Rreziqet e AML/CFT; Rreziqet e sigurisë kibernetike.	Jo
Shqipëri	Mungesa e financimit; Mungesa e një ekosistemi të favorshëm fintech; Emigrimi i talentëve apo “ikja e trurit”. Mbështetje e pamjaftueshme e qeverisë për Fintech; Mungesa e politikave mundësuese, si mungesa e një ligji për nënshkrimin elektronik, Vështirësi në zbatimin e ligjeve dhe rregulloreve uniforme në të gjithë vendin; Mungesa e investimeve në kërkimin dhe zhvillimin e produkteve të reja dhe inovative nga kompanitë vendëse të IT; Mungesa e mbështetjes së qeverisë për bizneset fillestare dhe aktivitetet inovative;	Rreziqet e mbrojtjes financiare të konsumatorëve lindin nga produktet dhe modelet e reja të biznesit. Rreziqet e sigurisë kibernetike. Rreziqet e mbrojtjes financiare të konsumatorëve lindin nga produktet dhe modelet e reja të biznesit. Rreziqet e sigurisë kibernetike.	Jo
Maqedoni V.	Mungesa e financimit; Mungesa e një ekosistemi të favorshëm fintech; Emigrimi i talentëve apo “ikja e trurit”. Mbështetje e pamjaftueshme e qeverisë për Fintech; Mungesa e politikave mundësuese, si mungesa e një ligji për nënshkrimin elektronik, Vështirësi në zbatimin e ligjeve dhe rregulloreve uniforme në të gjithë vendin; Mungesa e investimeve në kërkimin dhe zhvillimin e produkteve të reja dhe inovative nga kompanitë vendëse të IT; Mungesa e mbështetjes së qeverisë për bizneset fillestare dhe aktivitetet inovative;	Rreziqet e mbrojtjes financiare të konsumatorëve lindin nga produktet dhe modelet e reja të biznesit. Rreziqet e sigurisë kibernetike.	Po
Bosnjë dhe H.	Mungesa e infrastrukturës së ekosistemit të inovacionit me lehtësues të kualifikuar, mbledhës fondesh, mentorë; Mungesa e financimit dhe e investitorëve. Mungesa e financimit; Mungesa e koordinimit mes qeverisë dhe ekosistemit startup.	Rreziqet e mbrojtjes financiare të konsumatorëve që lindin nga produktet dhe modelet e reja të biznesit. Rreziqet e sigurisë kibernetike.	Jo
Mali i Zi	Mungesa e infrastrukturës së ekosistemit të inovacionit me lehtësues të kualifikuar, mbledhës fondesh, mentorë; Mungesa e financimit dhe e investitorëve. Mungesa e financimit; Mungesa e koordinimit mes qeverisë dhe ekosistemit startup.	Rreziqet e mbrojtjes financiare të konsumatorëve që lindin nga produktet dhe modelet e reja të biznesit. Rreziqet e sigurisë kibernetike.	Po
Serbi	Mungesa e financimit; Mungesa e koordinimit mes qeverisë dhe ekosistemit startup.	Rreziqet e mbrojtjes financiare të konsumatorëve lindin nga produktet dhe modelet e reja të biznesit. Rreziqet e sigurisë kibernetike.	Po

Burimi: Berg et al. (2020) fq. 41-45;

² Burimi: <https://bqk-kos.org/zevendesguvernatori-fusha-bqk-ja-po-avancon-kornizen-rregullative-dhe-infrastrukturen-per-sherbimet-e-pagesave-drejt-gjithëpërfshirjes-dhe-integritimit-financiar/> (dt.15.03.2023)

Banka Qendrore e Republikës së Kosovës është në proces të avancimit të kornizës rregullative dhe mbikëqyrëse dhe infrastrukturës në fushën e shërbimeve të pagesave digjitale dhe sektorit fintech. Për të bërë progres në drejtim të rregullimit ligjor dhe lehtësimit të hyrjes në treg, kompanitë fintech në vendin tonë duhet të përshtaten edhe me legjislacionin e BE-së. Bashkëpunimi dhe koordinimi ndërkombëtar i bazuar në harmonizim janë thelbësore për rregullimin dhe kontrollin efektiv të aplikacioneve fintech, duke eliminuar kërcënimet sistematike ndaj stabilitetit financiar dhe duke lejuar që kompanitë fintech të rriten. Tabela 6 paraqet informacion lidhur me ekzistencën e ligjeve përkatëse me një pohim (✓) ose mohim (-) të pranisë së tyre në vendet e Ballkanit Perëndimor.

Tabela 6. Aspekti ligjor i shërbimeve të ndryshme digjitale

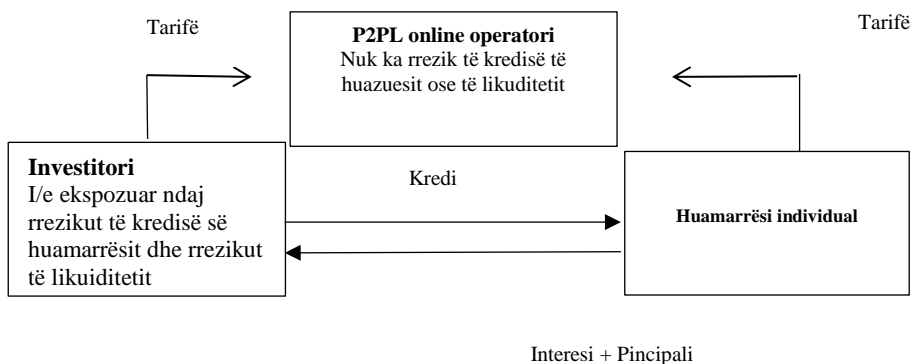
Vendi	Kundër pastrimit të parave	CD D*	Monedha krypto	Siguria kibernetike	Mbrojtja e të dhënave	Digital ID	Paratë elektronike	Pagesë Elektronike
Kosova	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓
Shqipëria	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Bosnja & H. Maqedonia e V.	✓	✓	-	✓	✓	-	-	✓
Mali i Zi	✓	✓	-	✓	✓	-	-	✓
Serbia	✓	✓	-	✓	✓	✓	-	✓

Shënim: *CDD-Law on the prevention of money laundering and financing of terrorist; CBDC- Central Bank Digital Currency;

Burimi: Përmbledhje e të dhënave nga autorët <https://www.worldbank.org/en/topic/fintech/brief/global-fintech-enabling-regulations-database>; <https://fintechhub.cbcg.me>; <https://www.bsi.si/en/>; <https://www.nbs.sk/en>; <https://bqk-kos.org/>

Teknologjia financiare ka mundësuar shërbime edhe pa bankat si ndërmjetësuese. Financimi i platformave fintech u referohet platformave elektronike (që nuk operohen nga bankat komerciale) që ofrojnë një mekanizëm për ndërmjetësimin e financimit përmes internetit. Literatura numëron dy lloje të platformave të tilla si *Peer to Peer Lending (P2PL) dhe Crowdfunding*. P2PL është një formë e huadhënies direkte të parave për individët ose bizneset pa një ndërmjetës financiar zyrtar, një platformë digjitale që ofron përputhje të drejtpërdrejtë të interesave midis investitorëve dhe huamarrësve. Një platformë që takon interesat e huamarrësve dhe huadhënësve përmes internetit, d.m.th. ata japin kredi me rrezikun e tyre (BIS, 2017). Në figurën 3 dhe 4 janë ilustruar P2PL dhe crowdfunding.

Figura 3. Modeli bazë i huadhënies P2PL

Burimi: Davis (2016), f. 6.

Në anën tjetër, crowdfunding u referohet praktikës së përputhjes së njerëzve dhe kompanive që mbledhin mjete financiare pa përfshirjen e ndërmjetësve financiarë tradicionalë (BIS, 2017). Crowdfunding janë katër llojesh: Crowdfunding i bazuar në shpërblime, në kapital, në borxhe dhe në donacione.

Figura 4. Financimi tradicional dhe Crowdfunding

Financimi tradicional

Sasi të mëdha nga një ose disa burime

Crowdfunding

Shuma shumë të vogla nga një grup i madh individësh

Burimi: https://single-market-economy.ec.europa.eu/access-finance/guide-crowdfunding/what-croëdfunding/croëdfunding-explained_en

Tabela 7 paraqet një përmbledhje të legjislacionit për platformat digjitale në vendet e Ballkanit Perëndimor. Banka Qendrore e Republikës së Kosovës e konsideron P2PL dhe crowdfunding me kapital si aktivitete të ndaluar (Berg et al., 2020). Maqedonia e Veriut dhe Serbia,

meqë kanë dy rregullatorë, e kanë situatën më të komplikuar lidhur me lejimin e këtyre platformave.

Tabela 7. Aspekti legjislativ për Equity Crowdfunding dhe P2PL

Vendi	Equity Crowdfunding	P2PLending
Kosovë	JO**	JO**
Shqipëri	JO	JO
Bosnja dhe H.	JO**	JO**
Maqedonia e Veriut	PO dhe JO	PO
Mali i Zi	JO	JO
Serbi	PO dhe JO	JO

Shënim: P2PL-Peer to Peer Lending. **Aktivitet i ndaluar;

Burimi: Përmbledhje e të dhënave nga autorët <https://www.worldbank.org/en/topic/fintech/brief/global-fintech-enabling-regulations-database>; <https://fintechhub.-cbcg.me>; <https://www.bsi.si/en/>; <https://www.nbs.sk/en>; <https://bqk-kos.org/>

Teknologjia financiare ka sjellë ndryshime në sektorin financiar duke përfshirë shfaqjen e kriptomonedhave dhe teknologjisë blockchain. Nga ideja e llojeve të ndryshme të kriptovalutave, filloi edhe Monedha Digjitale e Bankës Qendrore (*angl.* Central Bank Digital Currency-CBDC), por në thelb kanë funksione dhe qëllime të ndryshme. CBDC është një formë e valutës ‘fiat’ e emtuar nga bankat qendrore të vendeve të ndryshme dhe përfaqëson një detyrim të Bankës Qendrore (BIS, 2023). Një CBDC është i ndryshëm nga format ekzistuese të instrumenteve të pagesave pa para, pasi përfaqëson një pretendim të drejtpërdrejtë ndaj një banke qendrore dhe jo detyrimin e një institucioni financiar privat. Në shumë vende është duke u punuar për të funksionalizuar CBDC-në, përfshirë edhe Evropën. Në vend të pritimit të parave, Banka Qendrore lëshon valutë digjitale të aksesueshme gjerësisht në mënyrë që transaksionet dhe transferet digjitale të bëhen të thjeshta. Më shumë se njëqind vende po eksplorojnë mundësinë e funksionalizimit të CBDC-ve. Tabela në vijim paraqet legjislativonin lidhur me kriptomonedhat dhe CBDC në Ballkanin Perëndimor.

Tabela 8. Rregullimi ligjor i kriptomonedhave dhe i CBDC-ve në Ballkanin Perëndimor

Vendi	Ndalimi i kriptomonedhave?		Monedha Digjitale e Bankës Qendrore?
	Po	Po	
Kosovë	Po	Po	Jo
Shqipëri	Jo	Jo	Jo
	Po	Po	Banka Qendrore po eksploron opsionin për të prezantuar një version digjital të monedhës së tyre (CB, 2022).
Macedonia e V.			Një projekt-pilot - Denar digjital (NB, 2022)
Bosnia dhe H.	Jo	Jo	No
Mali i Zi	Jo (?)	Jo (?)	Një projekt-pilot për krijimin e CBDC
Serbi	Jo	Jo	Jo

Burimi: Banka Qendrore (Shqipëri, Kosovë, Bosnja dhe Hercegovina, Maqedonia e Veriut, Serbia, Mali i Zi); <https://www.worldbank.org/en/topic/fintech/brief/global-fintech-enabling-regulations-database>)

Në Kosovë janë ndaluar me ligj prodhimi i kriptovalutave, por edhe për CBDC-të ende nuk ka ndonjë iniciativë. Ndërsa nga vendet fqinje, Mali i Zi dhe Maqedonia e Veriut kanë filluar me disa projekte pilot për të testuar valutën digjitale.

Spektori bankar po përballet me presion në rritje për të përmbushur kërkesat me ndryshim të shpejtë në çështjet mjedisore, sociale dhe të qeverisjes (*angl.* Environmental, Social, and Governance - ESG). Klientët, palët e interesuara dhe investitorët po rrisin shqyrtimin e tyre lidhur me efektet që vendimet e investimeve kanë në klimë dhe shoqëri. Rregulloret e reja dhe në zhvillim kërkojnë transparencë dhe shpalosje më të madhe të të dhënave të lidhura me ESG-në nga shumë institucione ndërkombëtare. Tabela në vijim paraqet një përmbledhje të institucioneve ndërkombëtare të cilat kanë ndërmarrë nisma konkrete lidhur me ESG-në.

Në Kosovë, Shoqata e Bankave të Kosovës, BQK-ja, bankat komerciale kanë filluar të ndërmarrin iniciativa dhe publikojnë raporte vjetore jofinanciare për ESG-në dhe kanë ndërmarrë një numër aktivitësh lidhur me ESG-në. Tabela në vijim përmbledh të arriturat në këtë fushë për të gjitha ato banka komerciale në vendin tonë që kanë ndërmarrë ndonjë hap në këtë fushë.

Tabela 9. Nismat nga institucionet ndërkombëtare

Institucionet ndërkombëtare	Nismat për ESG
Komiteti i Bazelit për Mbikëqyrjen Bankare (BCBS)	BCBS përshkruan parimet për menaxhimin dhe mbikëqyrjen efektive të rreziqeve financiare të lidhura me klimën, duke synuar përmirësimin e praktikave të menaxhimit të rrezikut të bankave dhe të mbikëqyrësve në këtë fushë.
Banka Qendrore Evropiane (BQE)	Udhëzues i BQE-së për rrezikun e lidhur me klimën dhe mjedisin. Përshkruan pritjet gjithëpërfshirëse mbikëqyrëse në lidhje me qasjen e bankave ndaj rreziqeve të lidhura me klimën dhe mjedisin.
“Stress Test” i BQE-së për rrezikun klimatik	Ky ‘stress test’ i rrezikut klimatik në të gjithë industrinë (për bankat e mbikëqyrura nga BQE) vlerëson aftësitë e bankave për të vlerësuar rreziqet klimatike dhe përfshin një pyetësor të strukturuar, një vlerësim të ekspozimit të rrezikut të bankave në tranzicion dhe një ‘stress test’ nga poshtë-lartë.
Autoriteti Bankar Evropian (EBA)	Udhëzimet e EBA për dhënien dhe monitorimin e kredisë. Këto udhëzime përshkruajnë kërkesat në lidhje me origjinën dhe monitorimin e kredisë gjatë gjithë ciklit të jetës së huas, duke përfshirë konsideratat e rrezikut ESG.
Rregullorja e BE-së për Zbulimin e Financave të Qëndrueshme (SFDR)	SFDR është një kërkesë për pjesëmarrësit e tregut financiar dhe këshilltarët financiarë (përfshirë kompanitë e sigurimeve) për t’u ofruar investitorëve fundorë informacion në lidhje me ESG.
EBA zbaton standardet teknike (ITS) në Shtyllën 3 shpalosjet mbi rreziqet e ESG	EBA po zbaton standardet teknike (ITS) në shpalosjet e Shtyllës 3 për rreziqet e ESG-së. ITS-ja është një grup standardesh zbulimi që zbatohen për institucionet e mëdha me letra me vlerë të emetuara në një treg të rregulluar dhe kërkojnë dhënie informacionesh shpjeguese cilësore në lidhje me menaxhimin e rreziqeve të ESG-së dhe dhënie informacionesh shpjeguese sasiore në lidhje me ekspozimin dhe zbutjen e rreziqeve fizike dhe të klimës në tranzicion.

Burimi: <https://www.mckinsey.com/capabilities/mckinsey-digital/our-insights/tech-forward/esg-data-governance-a-groëing-imperative-for-banks>

BQK-ja ka paraparë mbështetja e nismave në fushën e ESG-së si prioritet edhe në Planin Strategjik 2024-2028. Po ashtu, bankat komerciale kanë filluar të japin kredi me kritere të veçanta për të rritur financimin e gjelbër, qëndrueshmërinë dhe gradualisht për të përmbushur parimet e ESG-së. Përveç kësaj, një bankë ka filluar me raportet vjetore jofinanciare për ESG-në nga viti 2022.

Tabela 10. Iniciativat lidhur me ESG-në në sektorin bankar në Republikën e Kosovës

Banka (institucioni)	Iniciativat/ngjarjet/raportimet e ndërmarra nga bankat komerciale në Kosovë
Shoqata e bankave të Kosovës Banka Qendrore e Kosovës (BQK)	Horizontet e qëndrueshme: investimet e së ardhmes në Ndërtimet e Gjelbra në Kosovë Plani Strategjik 2024-2028: Forcimi i qëndrueshmërisë dhe stabilitetit financiar Zgjerimi i bashkëpunimit, përfshirjes dhe ndikimit në fushat e përgjegjësisë Orientimi drejt zbatimit të parimeve ESG në operacionet e BQK-së Kosovës. Bashkërendimi dhe mbështetja e nismave në fushën e ESG-së BQK-ja është anëtarësuar në Sustainable Finance and Banking Network (SBNF). BQK-ja ka aplikuar për t'u anëtarësuar në <i>The Network of Central Banks and Supervisors for Greening the Financial System (NGFS)</i>
ProCredit Bank	Komiteti Mjedisor është i përkushtuar në zbatimin e politikave që avancojnë qasjen e bankës në menaxhimin e ndikimit mjedisor të vetë institucionit, si dhe klientëve të vet. Standardet mjedisore të bankës ProCredit Menaxhimi i riskut mjedisor në kredidhënie Kreditë e Gjelbra (EKO Kreditë)
Raiffeisen Bank Kosovo J.S.C.	Raporte Vjetore jofinanciare-ESG nga viti 2022 Raporti i ndikimit mjedisor nga blerjet RaiECO kredi për individë Financimi për Korporata me kriteret ESG Samiti i ESG-së
NLB Banka SH.A.	Raporti i Qëndrueshmërisë (NLB grup) 2021 dhe 2022 Grupi NLB ka nënshkruar Parimet e OKB-së për Bankë të Përgjegjshme Korniza e Qëndrueshmërisë së Grupit NLB Betimi i Qëndrueshmërisë së Grupit NLB 2025 Ngjarja: ndërtimi i një të ardhmeje të qëndrueshme
Banka Kombëtare Tregtare Kosovë SH.A.	EKO Kredia për Biznes Depozita e Gjelbër!
Banka për Biznes SH.A.	Mundësi për investim në ekonominë e gjelbër në bashkëpunim me BERZH-in; Subvencion për pajisje efçiente për ngrohje për ndërmarrjet mikro, të vogla dhe të mesme Dritarja e Rimëkëmbjes dhe Mundësive të Gjelbra
TEB SH.A.	Roli i Bankave në përsheptimin e zhvillimit digjital, të gjelbër, të përshtatshëm dhe gjithëpërfshirës në Kosovë
Banka Credins Kosovë SH.A	Përgjegjësia sociale e korporatës

Burimi: Përmbledhje e autorëve, nga Ueb faqet e Bankave Komerciale, për të gjitha ato banka që kanë ndërmarrë çfarëdo aktiviteti lidhur me ESG, financimin e gjelbër, dhe ESG.

Përfundime

Sektori bankar i Kosovës është zhvilluar dhe ka treguar qëndrueshmëri falë faktorëve brenda sektorit, por edhe jashtë tij. Treguesit e performancës financiare të shpalosura, efikasiteti në qeverisje, thellimi i ndërmjetësimit financiar, reformat institucionale shumëdimensionale dhe stabiliteti makroekonomik, shoqëruar me rregullim e mbikëqyrje efikase kanë bërë që zhvillimet në sektorin bankar të jenë një tregim suksesi. Po ashtu, hapa domethënës janë bërë në avancimin e teknologjive të reja, sidomos në digjitalizim, duke u krahasuar apo performuar më mirë se sektorët bankar të vendeve të Ballkanit Perëndimor. Teknologjia financiare ka sjellë ndryshme të mëdha në sektorin bankar, duke filluar nga llojet e ndryshme të shërbimeve e deri te shfaqja e mënyrave të ndryshme të funksioneve bazike të bankave. Fuqizimi i infrastrukturës ligjore, mbështetja e teknologjive të reja që burojnë nga tregu, paraqet një sfidë për të gjithë aktorët, në mënyrë që sektorët financiarë t'u përshtaten zhvillimeve të reja teknologjike. Edhe në dimensionin e ashtuquajtur 'ESG' është vërejtur një qasje proaktive e sektorit. Rrjedhimisht, harmonizimi me legjislacionin e Bashkimit Evropian, forcimi i mbikëqyrjes së sistemeve të pagesave me rëndësi sistemike, përfshirë teknologjinë financiare, menaxhimin e rreziqeve që lidhen me digjitalizimin e sektorit financiar, avancimi i kornizës rregullative dhe mbikëqyrëse për AML/CFT dhe pajtueshmërinë, mbeten prioritetet për politikëbërjen. Në këtë mënyrë, sektori financiar të avancojë më tej, në dritën e zhvillimeve teknologjike dhe 'ESG'-së.

Referencat

- Berg, G., Guadamillas, M., Natarajan, H. and Sarkar, A. (2020), *Fintech in Europe and Central Asia* (retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33591>).
- BIS. (2017). Report on open banking and application programming interfaces. BIS ISBN 978-92-9259-304-9 (online) <https://www.bis.org/bcbs/publ/d486.htm>
- BIS. (2023). Climate risks: scenario analysis – Executive Summary. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.bis.org/fsi/summary/summaries/climate_risks_sa.pdf
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, Buletini Mujor Statistikor, numra të ndryshëm, BQK: Prishtinë.
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, Raporti Mujor i Sistemit Financiar, numra të ndryshëm, BQK: Prishtinë.
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, Seritë Kohore, BQK: Prishtinë 2024.
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, Statistikat e Sistemit të Pagesave, BQK: Prishtinë 2023.
- Banka Botërore, Doing Business, vite të ndryshme, WB: Washington D.C.
- Banka Botërore, Governance Indicators, vite të ndryshme, WB: Washington D.C.
- Davis, K. (2016). Peer-to-peer lending: Structures, risks and regulation. *JASSA: The Journal of the Securities Institute of Australia*, (3), 37–44. <https://search.informit.org/doi/10.3316/informit.419817919644101> International Monetary Fund, Country Reports, Kosovo, various issues, IMF: Washington D.C.
- Panetta, F. (2018). Fintech and banking: today and tomorrow. *Speech of the Deputy Governor of the Bank of Italy, Rome, 12th May*.

Drita Konxheli

TRANSFORMIMI DIGJITAL SI NXITËS I TREGTISË SË SHËRBIMEVE

Abstrakt

Tregtia në shërbime ka vite që paraqet një ndër komponentët kryesorë të zhvillimit ekonomik në komplet ekonominë globale. Që në vitet 90, shumë autorë patën interesim të shtuar për të analizuar këtë fushë, pasi përfaqësonte segmentin me rritjen më të shpejtë në tregtinë ndërkombëtare. Interesimi për të analizuar tregtinë në shërbime u bë akoma më i madh pas krizës së viteve 2008-2009, pasi ky sektor pati stabilitet dhe rimori veten mjaft shpejt nga kriza. Në anën tjetër, me gjithë faktin që periudha e mbylljes dhe izolimit gjatë pandemisë COVID-19, ngadalësoi tregtinë në shërbime, sidomos në pjesën e udhëtimit e turizmit, rrethanat e COVID-19, sektorit të shërbimeve “outsource” u krijoi një moment për zgjerim dhe fuqizim të tregtisë së shërbimeve si një pararendës për zhvillim të qëndrueshëm ekonomik. Në këtë pikë nuk mund të vazhdohet tutje pa u përmendur digjitalizimi dhe transformimi digjital që konsiderohen si nxitësit më të mëdhenj të tregtisë së shërbimeve, sidomos në fushën e teknologjisë informative, financave e telekomunikimit. Ky punim do të analizojë lidhjen në mes të digjitalizimit dhe tregtisë së shërbimeve nga perspektiva e Kosovës, një vend me bilanc tregtar negativ tejet të lartë, por me një tregti në shërbime gjithmonë në rritje dhe ç’është më e rëndësishmja me bilanc tregtar pozitiv. Duke analizuar situatën aktuale të kësaj fushe në Kosovë, do të adresohen sfidat e do të tregohen mundësitë në shërbim të krijimit të një agjende politikëbërëse që promovon dhe fuqizon tregtinë në shërbime. Kosova ka potencial të lartë për zhvillimin e tregtisë së shërbimeve dhe politikat duhet të jenë në funksion të digjitalizimit si një shtysë për fuqizim të mëtejme dhe krijim të konkurrueshmërisë në treg.

Fjalët çelës: eksporti i shërbimeve, shërbimet “outsource”, inovacioni, konkurrueshmëria, avantazhet konkurruese.

Hyrje

Tregtia në shërbime ka vite që paraqet një ndër komponentët kryesorë të zhvillimit ekonomik në komplet ekonominë globale. Konxheli (2019) ka paraqitur në mënyrë kronologjike historinë e zhvillimit të tregtisë në shërbime dhe sjell në pah studime qysh të viteve 60 që tregojnë se me rritjen e zhvillimit të sektorëve në shërbime, siç është rasti me teknologjinë informative, do të ketë një hov të madh zhvillimi edhe të tregtisë në shërbime (Kuznets, 1966 & Kaldor, 1967). Kjo gjë, në fakt, ka ndodhur sidomos në fund të shekullit të 20-të dhe shohim që shumë autorë patën interesim të shtuar për të analizuar tregtinë në

shërbime, pasi përfaqësonte segmentin me rritjen më të shpejtë në tregtinë ndërkombëtare. Bazuar në Organizatën Botërore të Tregtisë / World Trade Organization – WTO (2023), viti 2005 shënon kthesën e madhe në zhvillimin dhe rritjen e tregtisë së shërbimeve. Që nga 2005-ta ky sektor ka shënuar rritje dhe zgjerim të jashtëzakonshëm duke u bërë sektori që me shifra ka tejkaluar çdo pritshmëri dhe parashikim. WTO (2023) prezanton faktin që tregtia në shërbime sot përbën 50% të tregtisë globale në vlera të shtuara që ndryshe paraqet sektor edhe më të madh sesa industria e bujqësia të kombinuara. Ajo çka Kuznets (1966) dhe Kaldor (1967) kanë prezantuar në librat e tyre qysh në vitet 60, ka marrë jetë në 20 vitet e fundit, dhe kjo falë zhvillimit shumë të madh teknologjik.

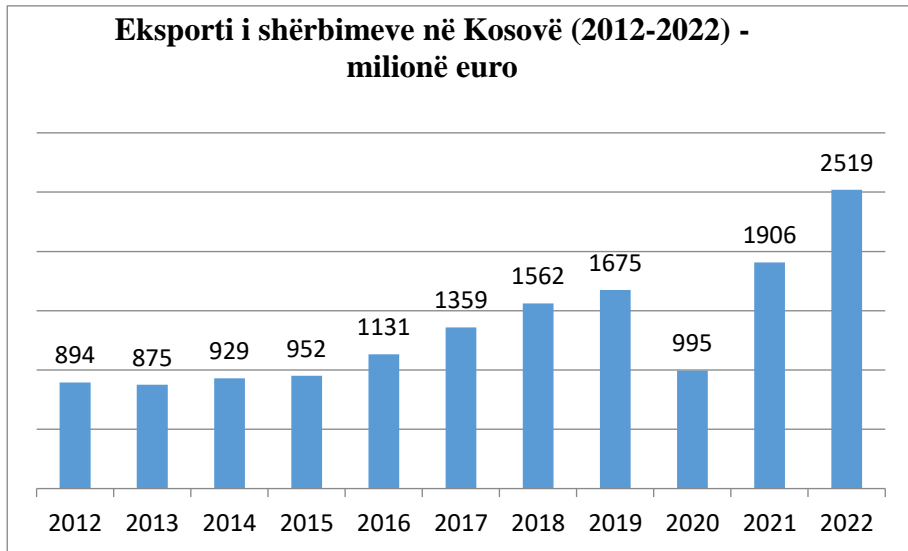
Interesimi për të analizuar tregtinë në shërbime u bë akoma më i madh pas krizës së viteve 2008-2009, pasi ky sektor pati stabilitet dhe rimori veten mjaft shpejtë nga kriza. Në anën tjetër, me gjithë faktin që periudha e mbylljes dhe izolimit gjatë pandemisë COVID-19, ngadalësoi tregtinë në shërbime, sidomos në pjesën e udhëtimit e turizmit, rrethanat e COVID-19, sektorit të shërbimeve “outsource” u krijoi një moment për zgjerim dhe fuqizim të tregtisë së shërbimeve si një pararendës për zhvillim të qëndrueshëm ekonomik.

Në këtë pikë nuk mund të vazhdohet tutje pa përmendur digjitalizimin dhe transformimin digjital që konsiderohen si nxitësit më të mëdhenj të tregtisë së shërbimeve, sidomos në fushën e teknologjisë informative, financave e telekomunikimit. Digjitalizimi i shumë shërbimeve ka mundësuar rritje të tregtisë në shërbime duke arritur rekorde të papara më herët. WTO (2023) tregon që 54% e eksporteve të shërbimeve në vitin 2022 janë ofruar në mënyrë digjitale që kapin vlerën e 3.82 trilionë dollarëve amerikanë apo 375% rritje në krahasim me vitin 2005.

Edhe Kosova, ndonëse është ekonomi mjaft e vogël dhe me sfida të vazhdueshme, e ka të zhvilluar mjaft shumë pjesën e tregtisë së shërbimeve. Instituti *Gap* (2023) ka bërë një përmbledhje që tregon trendin e zhvillimit të tregtisë së shërbimeve ndër vite në Kosovë ku thuhet se Kosova për këto vite ka trefishuar eksportin e shërbimeve.

Duke parë këtë trend të zhvillimit të tregtisë së shërbimeve, ky punim do të analizojë lidhjen në mes digjitalizimit dhe tregtisë së shërbimeve nga perspektiva e Kosovës, një vend me një tregti në shërbime gjithmonë në rritje. Duke analizuar situatën aktuale të kësaj fushe në Kosovë, do të adresohen sfidat e do të tregohen mundësitë në shërbim të krijimit të një agjende politikëbërëse që promovon dhe fuqizon tregtinë në shërbime.

Figura 1: Eksporti i shërbimeve në Kosovë

Burimi: Instituti Gap (2023)

Struktura e punimit është si në vijim: pjesa e dytë do të prezantojë rishikimin e literaturës, pjesa e tretë do të fokusohet në tregtinë e shërbimeve në fushën e teknologjisë informative duke paraqitur sfidat dhe mundësitë, ndërsa në fund do të jepen përfundimet.

Rishikimi i literaturës

Siç u theksua në pjesën e hyrjes, tregtia në shërbime është një temë e trajtuar mjaft herët në literaturë, por vitet e fundit studimet në këtë fushë kanë marrë hov më të lartë. Sidomos periudha e pandemisë COVID-19, ka bërë që studimet që lidhen me digjitalizimin dhe tregtinë e shërbimeve të kenë një vëmendje më të lartë në hulumtime të ndryshme.

Nham, Bao, & Ha, (2023) sjellin një punim që analizon komplet efektin e digjitalizimit në eksporte dhe nëpërmjet një analize të thukët empirike tregojnë të gjitha sfidat e mundësitë që sjell digjitalizimi në eksporte. Autorët në fjalë përfundojnë se pengesat më të mëdha që

ndodhin në eksporte mund të zgjidhen me transformim digjital të shumë shërbimeve, por për këtë gjë, njerëzit duhet të jenë të aftë të përdorin teknologjinë. Në punim thuhet se vetëm kur të arrihet një “prag” i njohurive në përdorimin e teknologjisë mund të merren komplet benefitet e transformimit digjital, në të kundërtën nëse nuk ka njohuri të mjaftueshme, digjitalizimi mund të vazhdojë të jetë sfidë e lartë për shumë biznese. Nën supozimin që “pragu” i përdorimit të teknologjisë arrihet, transformimi digjital shihet si një pararendës që do të zhvillojë, stabilizojë dhe diversifikojë eksportet në të gjitha fushat (Nham, Bao, & Ha, 2023).

Një punim që analizon rënien në tregtinë e shërbimeve gjatë vitit 2020 në vende të ndryshme sjell në pah disa përfundime mjaft të çmuara. Shingal-i (2023) thekson se tregtia në shërbime në mes vendeve në vitin 2020 ka rënë për pothuajse 20%, duke prekur më shumë turizmin, mirëpo gjithashtu thuhet se impakti nuk ka qenë i njëjtë gjithkund. Shingal-i (2023) sjell në pah se rënia ka ardhur si pasojë e numrit të lartë të të infektuarve me COVID-19, masave të karantinës, kufizimit të lëvizjes dhe faktit që njerëzit kanë qenë më të kufizuar të përfundojnë aktivitetet e tyre të zakonshme ditore. Mirëpo, njëkohësisht në këtë punim përmenden faktet që shumë shtete ia kanë dalë shumë më mirë gjatë pandemisë. Kur analizohen këto vende del se digjitalizimi dhe kapitali human janë faktorët kyç në ruajtjen e qëndrueshmërisë së tregtisë së shërbimeve gjatë pandemisë COVID-19 (Shingal, 2023). Vendet me njerëz më të kualifikuar dhe me më shumë aftësi në përdorimin e teknologjisë kanë rezultuar në vende që kanë rritur tregtinë në shërbime (Shingal, 2023). Për më tepër Shingal-i (2023) tregon se vendet me infrastrukturë teknologjike më të zhvilluar jo vetëm që ia kanë dalë më mirë, po njëkohësisht edhe kanë shënuar rritje e zhvillim gjatë pandemisë e kjo vetëm falë digjitalizimit.

Përderisa dy punimet e sipërpërmendura treguan përparësitë e përdorimit të teknologjisë dhe digjitalizimit, (Takeda , Truong, & Sonobe, 2022) sjellin një punim që tregon se digjitalizimi shkurton vendet e punës. Autorët në fjalë tregojnë benefitet e digjitalizimit, mirëpo kur vjen puna te punësimi, tregojnë që shumë vende të punës mund të shkurtohen ose edhe të eliminohen totalisht nga digjitalizimi.

Në fakt, ky debat është shumë i vjetër në literaturë dhe në lidhje me këtë pohim ekzistojnë rezerva të larta. Nga dy punimet e para u pa shumë qartë se digjitalizimi ka krijuar qëndrueshmëri dhe njëkohësisht krahas digjitalizimit iu dha fokus edhe aftësisimit të njerëzve në përdorimin e teknologjive. Të thuhet se digjitalizimi shkurton vende pune,

nuk mund të qëndrojë shumë si fakt për arsye se gjithmonë krahas digjitalizimit flitet edhe për aftësim dhe ngritje profesionale të njerëzve. Me zhvillimin e teknologjisë krijohet nevoja edhe për aftësi të reja të punës dhe është fakt që digjitalizimi do të lehtësojë shumë aktivitete, mirëpo njëkohësisht do të krijojë mundësi të reja e profesione të reja. Prandaj, është shumë e rëndësishme që politikëbërësit të kenë në agjendat e tyre qeverisëse digjitalizimin dhe ngritjen e aftësive për përdorim të teknologjive, sepse siç u theksua më lart nga (Nham, Bao, & Ha, 2023), vetëm kur të arrihet një prag i kënaqshëm i përdorimit të teknologjisë do të mund të vërehen benefitet e vërteta të digjitalizimit.

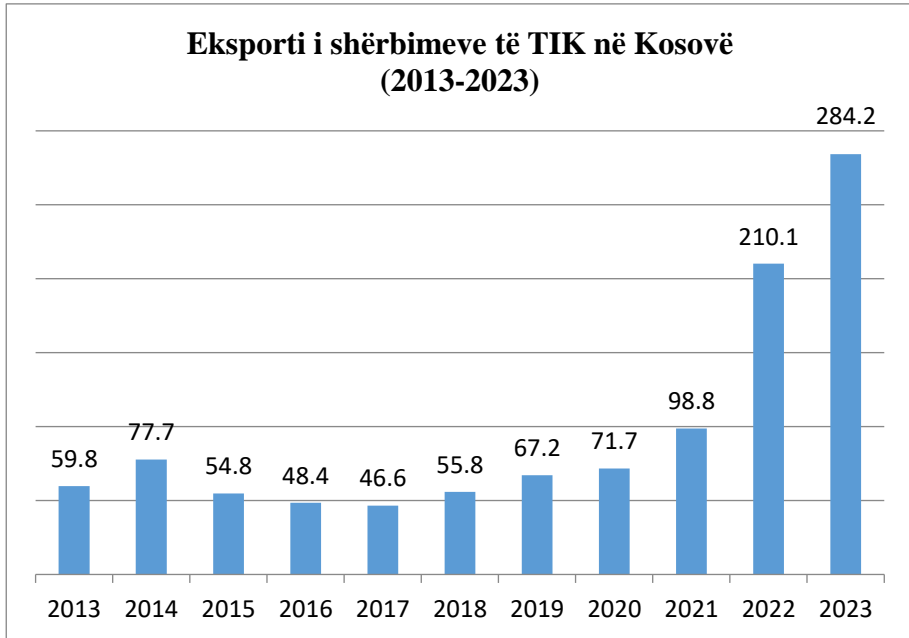
Për të përfunduar me pjesën e rishikimit të shkurtër të literaturës, vlen të theksohet se situata e krijuar pas pandemisë COVID-19 dhe hovit të madh të zhvillimit teknologjik ka krijuar hapësirë të madhe për studim të ndikimit të digjitalizimit në rritjen e tregtisë së shërbimeve. U theksua më lart se tregtia në shërbime paraqet segmentin me rritjen më të shpejtë dhe se ka potencial të madh për zhvillim të mëtejshëm. Nisur nga kjo vendet si Kosova kanë mundësi të madhe të bëjnë lëvizje të duhura në promovimin e rritjes së tregtisë së shërbimeve, sidomos në fushën e teknologjisë informative, andaj pjesa në vijim do të fokusohet pikërisht në këtë fushë.

Mundësitë dhe sfidat në zhvillimin e sektorit të teknologjisë informative në Kosovë

Përtej zhvillimit të madh të tregtisë së shërbimeve, ajo çka është e rëndësishme të analizohet është kontributi dhe zhvillimi i sektorit të teknologjisë së informacionit, si një ndër sektorët më kyç në zhvillimin ekonomik dhe me kontribut mjaft të lartë në rritjen e eksportit të shërbimeve. Në një publikim nga Instituti për Ndërmarrësi dhe Biznes të Vogël – IESB (2022), tregohet se 91% e kompanive të TIK-ut në Kosovë janë eksportuese dhe këtu vërehet trendi pozitiv i bilancit tregtar pozitiv në shërbime. Në punimin e vitit 2019, Konxheli ka paraqitur se shërbimet në Kosovë janë e vetmja fushë me bilanc tregtar pozitiv, dhe këtu sektori i TIK-ut ka një kontribut të jashtëzakonshëm.

Instituti GAP (2024) ka paraqitur se si është zhvilluar eksporti i shërbimeve të TIK-ut në Kosovë ndër vite dhe mund të shihet që, sidomos pas pandemisë, ky sektor ka përjetuar rritje të hovshme apo katërfishim në vetëm 4 vitet e fundit.

Figura 2: Eksporti i shërbimeve të TIK-ut në Kosovë

Burimi: Instituti Gap (2024)

Sektori i TIK-ut dhe digjitalizimit, megjithëse ka një hov të jashtëzakonshëm të zhvillimit, bën diferencën në Kosovë, prapë nuk është në vendin e duhur dhe bizneset në këtë sektor përballen me sfida nga më të ndryshmet.

Të trajtuara në detaje në raportin nga IESB-ja (2022), industria e TIK-ut duket se nuk ka mundësi të shtrijë dhe shfrytëzojë komplet potencialin e madh që ka. Vlen të përmendet mungesa e fuqisë punëtore të kualifikuar që është sfidë e vazhdueshme në këtë sektor. Në këtë pikë raporti i IESB-së (2022) vë në pah se gjendja e të arsimuarve në fushën e TIK-ut në Kosovë ka mungesa, si në sasi ashtu edhe në cilësi. Në këtë pikë duhet të krijohet strategji që do të përkrahë jo vetëm kërkesat e sektorit të TIK-ut, por edhe gjithë sistemin arsimor në drejtim të ecjes me trendët globalë në profesionet e së tashmes dhe të ardhmes.

Përfundimet

Ky punim solli një përmbledhje të trendëve dhe zhvillimit të tregtisë së shërbimeve në Kosovë. Tregtia në shërbime në Kosovë është i vetmi sektor në Kosovë me bilanc pozitiv tregtar dhe, si rrjedhojë, me një potencial të madh zhvillimi. Në punim u prezantuan shifra të jashtëzakonshme të rritjes së këtij sektori. Në fokus ishin shërbimet e TIK-ut si fushë lidere dhe me një potencial të madh për krijimin e avantazheve konkurruese të shtetit të Kosovës.

Megjithëse potenciali është i madh, sfidat mbeten tejet të larta. Kualifikimi adekuat i fuqisë punëtore në përdorimin e teknologjisë mbetet një ndër sfidat kryesore të bizneseve që operojnë në këtë sektor. Prandaj, politikëbërësit duhet të krijojnë strategji që do të përkrahë jo vetëm kërkesat e sektorit të TIK-ut, por edhe gjithë sistemin arsimor në drejtim të ecjes me trendët globalë në profesionet e së tashmes dhe të ardhmes.

Si përfundim mund të thuhet se Kosova ka potencial të lartë për zhvillimin e tregtisë së shërbimeve dhe politikat duhet të jenë në funksion të digjitalizimit si një shtysë për fuqizim të mëtejshëm dhe krijim të konkurrueshmërisë në treg. Vetëm duke investuar në digjitalizim, tregtia e shërbimeve, sidomos në fushën e TIK-ut, mund të sjellë benefite të mëdha për bizneset e njëkohësisht edhe për ekonominë e vendit.

Referencat

- Banka Botërore dhe Organizatat për Tregti Ndërkombëtare (2023). *Trade in services for development: Fostering sustainable growth and economic diversification*. Milan: World Trade Organization.
- Instituti për Ndërmarrësi dhe Biznes të Vogël - IESB (2022). *Gjendja aktuale dhe potenciali i shërbimeve të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK-ut) në Kosovë*. Prishtinë: MINT.
- Instituti GAP. (2023). *Instituti GAP*. Retrieved from Instituti GAP: <https://www.institutigap.org/lajme/3043>
- Instituti GAP. (2024). *Instituti GAP*. Retrieved from Instituti GAP: <https://www.institutigap.org/lajme/3212>
- Kaldor, N. (1967). *Strategic factors in economic development*. New-York: New York State School of Industrial and Labor Relations, Cornell University.
- Konxheli, D. (2019). Trade in Services and Growth: Case of Kosovo. *Journal of Academic Research in Economics*, 46-57.
- Kuznets, S. S. (1966). *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*. NewHaven: Yale University Press.
- Nham, N. T., Bao, N. K., & Ha, L. T. (2023). Nonlinear effects of digitalization on export activities: an empirical investigation in European countries. *Technological and Economic Development of Economy*, 1041-1079.
- Shingal, A. (2023). The COVID-19 shock and services trade decline: potential for digitalization matters. *Applied Economics*, 3349-3370.
- Takeda, A., Truong, H. T., & Sonobe, T. (2022). The impacts of the COVID-19 pandemic on micro, small, and medium enterprises in Asia and their digitalization responses. *Journal of Asian Economics*, 1-21.

Ardiana Gashi*
Nick J. Adnett**

KAPITALI NJERËZOR SI FAKTOR KONTRIBUES NË RITJEN E KONKURRUESHMËRISË

Abstrakt

Qasja në fuqi punëtore me aftësitë e nevojshme për punët e së sotmes dhe ato të së ardhmes është një shqetësim strategjik në perspektivën e rritjes dhe zhvillimit. Këto ndryshime po sfidojnë ndërmarrjet duke ndikuar direkt në aftësitë e tyre konkurruese në vend, rajon dhe më gjerë. Duke pasur parasysh dinamizmin e shtuar në tregjet e punës dhe ritmet e shpejta të ndryshimeve teknologjike, po bëhet gjithnjë e më joreale që ndërmarrjet të presin që punëtorët e ardhshëm pas përfundimit të shkollimit/studimeve të jenë plotësisht të gatshëm për punë, pa trajnim fillestar dhe të vazhdueshëm në punë. Kjo mbështetet edhe me evidencën e Forumin Ekonomik Botëror të vitit 2020 ku raportohet se mjaftueshmëria e sistemeve të arsimit të mesëm për të përbushur nevojat e punësimit vlerësohej në 59 pikë (nga 100) në ekonomitë e zhvilluara dhe 42 pikë (nga 100) në ekonomitë në zhvillim. Mjaftueshmëria e përbushjes së nevojave të tregut të punës nga arsimi lart është vlerësuar në 68 pikë në vendet e zhvilluara dhe 55 pikë në ato në zhvillim. Prandaj investimi i punëdhënësve në trajnimin e punëtorëve është domosdoshmëri për rritjen e performancës së ndërmarrjeve dhe rritjes së konkurrueshmërisë në treg.

Ky punim analizon faktorët që ndikojnë në vendimin e ndërmarrjeve për financimin ose organizimin e trajnimeve, analiza realizohet me të dhënat nga Anketa e Opinionit të Biznesit të Barometrit Ballkanik të Këshillit për Bashkëpunim Rajonal. Të dhënat tregojnë se në vitin 2023, 54% e ndërmarrjeve të anketuara në Kosovë kanë ofruar trajnime për punëtorët e tyre, që është mbi mesataren e vendeve në Ballkanin Perëndimor (34.4%). Rezultatet tregojnë se prirje për trajnim kanë ndërmarrjet me pronësi të huaj, që eksportojnë, ato që vlerësojnë se aftësitë e mësuar nga sistemi arsimor nuk janë në përputhje me kërkesat e tregut të punës, ndërmarrjet që vlerësojnë situatën e përgjithshme aktuale dhe të ardhme në vend si të mirë dhe ato që kanë punëtorë të gatshëm e të interesuar për ngritjen e kapaciteteve. Duke pasur parasysh rëndësinë e ngritjes së vazhdueshme të kapaciteteve, vendet aplikojnë masa të ndryshme të nxitjes dhe mbështetjes për investim në trajnimin e punëtorëve. Praktika për nxitjen e investimeve në trajnimin e punëtorëve duhet të konsiderohen edhe në Kosovë.

Fjalët çelës: Konkurrenca, kapitali njerëzor, trajnimi.

* Universiteti i Prishtinës “Hasan Prishtina”. Email: Ardiana.Gashi@uni-pr.edu

** Staffordshire University

1. Hyrje

Nëse standardi i jetesës në Ballkanin Perëndimor synon të përafrojë me standardin e jetesës në Bashkimin Evropian (BE), atëherë hendeku i madh aktual i produktivitetit duhet të eliminohet. Një pjesë e konsiderueshme e këtij boshllëku në mënyrë ideale do të eliminohej nëpërmjet përmirësimeve në sistemet e shkollimit dhe ofrimit të trajnimeve nga punëdhënësit në Ballkanin Perëndimor. Megjithatë, të dhënat nga Organizata për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillimi (OBZHE) (2023) tregojnë se cilësia e shkollimit në Ballkanin Perëndimor mbetet e dobët, ndërkohë që Anketa e Opinioneve të Biznesit të Barometrit Ballkanik të Këshillit për Bashkëpunim Rajonal (RCC) tregon se që nga viti 2016, incidenca e trajnimit është rritur vetëm në dy nga gjashtë vendet e Ballkanit Perëndimor.

Korniza teorike që informon lidhjen midis kapitalit njerëzor dhe konkurrueshmërisë ndërkombëtare zakonisht ndërtohet mbi një ndërveprim themelor midis arsimit dhe trajnimit, produktivitetit të punës, inovacionit dhe eksportit. Sipas teorisë së Melitz-it (2003), ndërmarrjet më produktive vetë përzgjidhen në tregjet ndërkombëtare. Një lidhje e përgjithshme pozitive midis kapitalit njerëzor dhe konkurrueshmërisë ndërkombëtare është e evidentuar në literaturën empirike, megjithëse treguesit për të matur këtë lidhje janë shpesh të dobët dhe pak referencë u është bërë vendeve të Ballkanit Perëndimor. Van Dijk (2002) gjeti se përqindja e punëtorëve të kualifikuar kishte ndikim pozitiv në prirjen për eksport të ndërmarrjeve indoneziane, por ndikimi nga trajnimet ishte relativisht i vogël. Në një analizë të ndërmarrjeve braziliane të realizuar nga Arbache dhe De Negri (2005), u gjet se vitet mesatare të shkollimit, përvoja dhe qëndrimi i punëtorëve në ndërmarrje kishin lidhje pozitive me probabilitetin e ndërmarrjeve për të eksportuar. Shumë studime kanë përdorur matës të pagave për të vlerësuar kapitalin njerëzor të fuqisë punëtore. Bernard dhe Jensen (2004) dhe Wagner-i (2012) gjetën gjithashtu evidencë mbështetëse për ndikimin pozitiv të pagave mesatare në prirjen dhe intensitetin e eksportit të ndërmarrjeve amerikane dhe gjermane, respektivisht.

Mulliqi et al. (2020) duke u fokusuar në ekonominë e vendeve evropiane shqyrtuan ndikimin e pjesëmarrjes së punëtorëve me arsim të lartë në gjasat që punëdhënësit të ofrojnë trajnime në vendin e punës dhe përvojën e viteve të menaxherit të lartë si në intensitetin e eksportit, ashtu edhe në pjesën e tregut të eksportit. Në përputhje me prirshmëritë teorike, rezultatet vlerësuar sugjerojnë se në përgjithësi, të pasurit e një fuqie

punëtore më të arsimuar ushtron një ndikim pozitiv në intensitetin e eksportit dhe eksportin në ekonomitë evropiane në tranzicion ku madhësia është më e madhe për vendet e Evropës Qendrore dhe Lindore (EQL). Dëshmi janë gjetur edhe për rolin pozitiv të programeve të trajnimit në vendin e punës dhe përvojës së viteve të menaxhmentit të lartë. Simionescu et al. (2021) arrijnë në përfundimin se kapitali njerëzor është një shtytës thelbësor i variacionit të Produktit të Brendshëm Bruto (PBB) në 28 vendet e BE-së. Autorët gjetën se roli kryesor i kapitalit njerëzor është roli në nxitjen e adoptimit të teknologjisë dhe ideve të reja.

Schwab dhe Zahidi (2020) theksojnë pamundësinë e sistemit arsimor për të pajisur i vetëm punëtorët për tregjet e punës që po ndryshojnë me shpejtësi. Ata raportojnë se në të gjitha ekonomitë e zhvilluara dhe ato në zhvillim, janë shfaqur boshllëqe të theksuara midis aftësive aktuale të fuqisë punëtore dhe aftësive që kërkohen nga punëdhënësit. Ata raportojnë se sistemet arsimore janë gjithnjë e më të vjetruara. Një raport i OBZHE i vitit 2021 thekson se ndërsa sistemet arsimore janë menduar tradicionalisht si entitete të pavarura, tani ato duhet të shihen si pjesë e një ekosistemi më të madh në të cilin kontribuojnë, por edhe nga i cili ndikohen. Duke qenë se pjesëmarrja në arsimin formal pas atij të detyrueshëm nuk është më e mjaftueshme, OBZHE arrin në përfundimin se roli i punëdhënësve për të mbështetur ngritjen dhe rikualifikimin e fuqisë punëtore të tyre po bëhet i një rëndësie qendrore.

Sipas Anketës së Biznesit të Barometrit 2023, mbi një e treta e bizneseve në vendet e Ballkanit Perëndimor konsiderojnë se aftësitë e mësuara në sistemin arsimor nuk plotësojnë nevojat e ndërmarrjes së tyre, përqindje dukshëm më e rritur në krahasim me vitin 2020. Mungesa e fuqisë punëtore të arsimuar e të aftësuar konsiderohet nga bizneset si pengesë për funksionimin dhe rritjen e biznesit nga më shumë se gjysma e bizneseve të anketuara, sërish kjo përqindje është rritur për gati gjysmën e përqindjes së regjistruar në vitin 2020. Në të njëjtën kohë, rezultatet nga shqyrtimi i Programit të OBZHE-së për Vlerësimin Ndërkombëtar të Studentëve në vitin 2022 si matës se çfarë dinë studentët 15-vjeçar në matematikë, lexim dhe shkencë dhe çfarë mund të bëjnë me atë që dinë, i vendos vendet e Ballkanit Perëndimor nën mesataren e vendeve të OBZHE-së, pa përmirësime të dukshme krahasuar me rezultatet e vitit 2018 (OBZHE, 2023). Kjo sugjeron se sistemet arsimore në rajon nuk po tregojnë shenja të përmirësimeve të dukshme dhe kështu roli i trajnimit të ofruar nga punëdhënësi është i një rëndësie vendimtare për zhvillimin e fuqisë punëtore. Prandaj edhe është shqetësim se mes

vitit 2016 dhe 2023 në mesin e 6 vendeve të Ballkanit Perëndimor (BP6), vetëm Shqipëria dhe Kosova treguan një rritje të incidencës së trajnimit.

Duke pasur parasysh rëndësinë e trajnimit të punëtorëve nga ana e punëdhënësve në zhvillimin e kapitalit njerëzor, posaçërisht duke pasur parasysh rezultatet e dobëta në rezultatet e PISA qëllimi i kësaj kumtese është të analizojë faktorët që përcaktojnë organizimin dhe financimin e trajnimeve nga ana e punëdhënësve në vendet e Ballkanit Perëndimor. Punimi është i organizuar si në vijim: Seksioni 2 përshkruaj të dhënat dhe metodologjinë e aplikuar, Seksioni 3 ofron diskutim të rezultateve empirike, ndërsa në seksionin e fundit ofrohet përmbledhje e rezultateve dhe prezantohen disa rekomandime.

2. Të dhënat dhe metodologjia

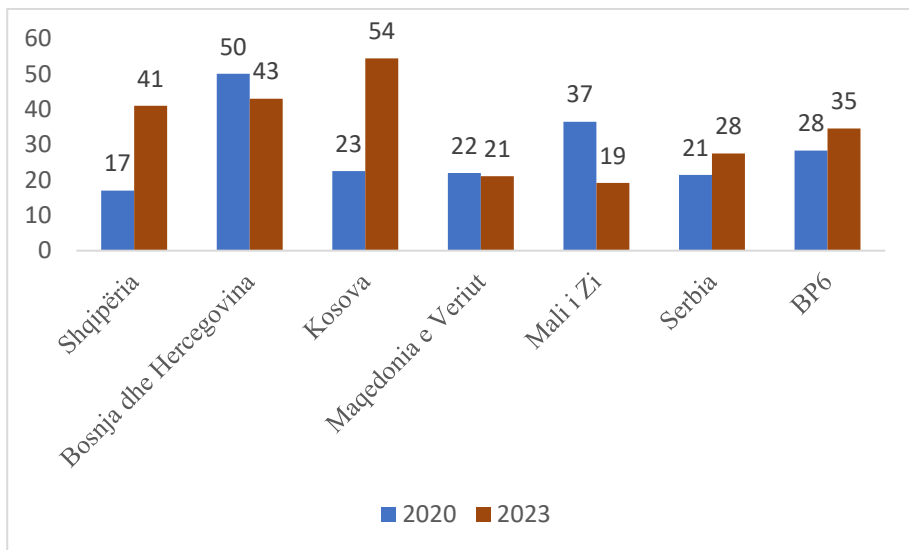
Për të shqyrtuar përcaktuesit e ofrimit të trajnimeve nga ana e punëdhënësve, të dhënat janë nxjerrë nga Anketa e Barometrit Ballkanik të RCC-së për qëndrimet e ndërmarrjeve për vitet 2020 dhe 2023. Anketa është realizuar në 6 vendet e Ballkanit Perëndimor që nga viti 2015, duke mbledhur informacion mbi perceptimet e bizneseve dhe qëndrimet në një gamë të gjerë faktorësh socialë, ekonomikë dhe mjedisorë. Anketa e vitit 2023 u realizua midis fillimit të shkurtit dhe fillimit të prillit 2023, ndërsa anketa e vitit 2020 u krye midis nëntorit 2019 dhe janarit 2020. Meqenëse anketa e vitit 2020 u realizua para shfaqjes së pandemisë COVID-19 në vendet e BP6, duke mundur analizë e ndikimit të pandemisë në incidencën e trajnimit.

Figura 1 prezanton të dhënat për përqindjen e bizneseve të anketuara që financuan ose organizuan ndonjë trajnim dhe zhvillim për punëtorët në 12 muajt e fundit, duke përfshirë edhe trajnimin joformal në vendin e punës. Incidenca e trajnimit duket të jetë shumë e paqendrueshme në BP6. Të dhënat e anketës tregojnë për rritjen e përqindjes së ndërmarrjeve që kanë financuar ose organizuar trajnime për punëtorët, rritje nga 28% në 35% në vitin 2023.

Për të studiuar përcaktuesit e ofrimit të trajnimit të punëtorëve, ndryshorja e varur është barazi me 1 për bizneset që kanë financuar ose organizuar ndonjë trajnim dhe zhvillim për punëtorët në 12 muajt e fundit, duke përfshirë çdo trajnim joformal në vendin e punës, përveç trajnimit të kërkuar me ligj dhe zero për bizneset që nuk financuan apo organizuan ndonjë trajnim. Bazuar në rishikimin e mësipërm të teorisë dhe analizave të mëparshme empirike ndryshore shpjeguese në këtë

analizë janë bënë pjesë në tre grupe kryesore: karakteristikat e bizneseve, faktorët që lidhen me ofertën e punës dhe vlerësimi i situatës ekonomike dhe të bizneseve. Po ashtu në analizë përfshihen edhe ndryshoret për të matur dallimet në mes të shteteve.

Figura 1: Incidenca e trajnimit në Ballkanin Perëndimor: 2020 deri 2023

Burimi: RCC, Anketat e Opinioneve të Biznesit 2016 deri në 2023. Llogaritjet e autorëve

Karakteristikat e biznesit

Dy ndryshore binare janë përfshirë për të kontrolluar ndikimin e madhësisë së bizneseve, ndryshorja binare për bizneset mikro dhe për bizneset e vogla. Për të vlerësuar nëse përvoja në treg ndikon në inçidencën e trajnimit është përfshirë një ndryshore që mat moshën e bizneseve. Në model përfshihet një ndryshore binare për të bërë dallimin midis prodhimit dhe aktiviteteve të tjera ekonomike (e barabartë me një për ndërmarrjet që operojnë në sektorin e prodhimit dhe zero në sektorë të tjerë). Ndërmarrjet me pronësi të huaj dominuese klasifikohen me 1 në ndryshoren e pronësisë dhe zero nëse pronësia kryesore është vendore. Në model është vendosur një ndryshore për të matur dallimin në ofrimin e trajnimeve në mes të ndërmarrjeve që eksportuan mallra ose shërbime në 12 muajt e fundit dhe atyre që nuk kanë eksportuar (variabëli binar me vlerë 1 për eksportueset dhe 0 për ato që nëse nuk eksportuan).

Faktorët që lidhen me ofertën e punës

Në anketë bizneset u pyetën nëse aftësitë e mësuara në sistemin arsimor i plotësojnë aktualisht nevojat e ndërmarrjes, pyetje nga e cila u krijua një ndryshore binare barazi me 1 nëse një ndërmarrje është përgjigjur se aftësitë e mësuara në sistemin arsimor nuk i plotësojnë nevojat e ndërmarrjes dhe zero nëse plotësonte nevojat e tyre. Në model përfshihet një ndryshore binare për të matur dallimin në mes të ndërmarrjeve që theksuan se aftësitë dhe arsimi i punëtorëve në dispozicion është një pengesë e madhe ose e moderuar për funksionimin dhe rritjen e biznesit të tyre dhe zero nëse është e vogël ose jo një pengesë. Në anketën e vitit 2023, ndërmarrjet u pyetën nëse ikja e trurit është një pengesë për funksionimin dhe rritjen e biznesit të tyre, pyetje nga e cila ndryshorja ka vlerën zero nëse ndërmarrja u deklarua se ikja e trurit është një pengesë e madhe ose e moderuar dhe zero nëse është pengesë e vogël ose nuk është fare pengesë. Në vitin 2020, bizneset u pyetën nëse kriza e migracionit është një pengesë për funksionimin dhe rritjen e biznesit të tyre: një ndryshore binare barazi me 1 nëse ndërmarrja u përgjigj se kriza e migracionit është një pengesë e madhe apo e moderuar dhe zero nëse kriza e migracionit është një pengesë e vogël ose nuk është pengesë fare. Literatura pranon se rreziku i marrjes së punëtorëve nga konkurrentët mund të pengojë ndërmarrjet të investojnë në trajnimin e punëtorëve, andaj në këtë analizë përfshihet një ndryshore barazi me 1 për ndërmarrjet që u përgjigjën se punëtorët shpesh ose ndonjëherë punësohen nga konkurrentët dhe zero nëse kjo ndodh rrallë ose asnjëherë. Gatishmëria e punëtorëve për të fituar kualifikime shtesë për t'u ngritur në detyrë pritet të ndikojë në ofrimin e trajnimit të punëdhënësve, i cili vlerësohet përmes një ndryshoreje binare të barabartë me 1 për bizneset që u përgjigjën se punëtorët e tyre janë gati të fitojnë kualifikime shtesë dhe 0 në të kundërtën.

Perceptimet e bizneseve

Anketa e Biznesit të Barometrit Ballkanik përbëhet nga dy Indekse të Sentimentit të Biznesit që synon të kapë ndjenjën dhe optimizmin e biznesit në lidhje me situatën aktuale dhe për të ardhmen. Indekset shprehen në një shkallë nga 0 deri në 100. Indeksi i situatës aktuale është ndërtuar nga pyetjet e mëposhtme: si është zhvilluar situata e biznesit tuaj gjatë 12 muajve të fundit (përkeqësuar, mbetur e pandryshuar ose përmirësuar); si ka ndryshuar kërkesa për produktet/shërbimet e ndërmarrjes suaj

gjatë 12 muajve të fundit (është përkeqësuar, ka mbetur e pandryshuar ose është përmirësuar); si ka ndryshuar situata e përgjithshme ekonomike në vendin tuaj të banimit gjatë 12 muajve të fundit (është përkeqësuar, ka mbetur e pandryshuar ose është përmirësuar). Indeksi i vlerësimit të pritshmërisë së biznesit ndërtohet nga dy pyetjet në vijim: 1) Si prisni që kërkesa për produktet/shërbimet e ndërmarrjes suaj të ndryshojë gjatë 12 muajve të ardhshëm (a do të bjerë, do të mbetet kryesisht e pandryshuar apo do të rritet); dhe 2) si prisni të zhvillohet situata e përgjithshme ekonomike në vendin tuaj të jetesës gjatë 12 muajve të ardhshëm (a do të përkeqësohet, do të mbetet e pandryshuar apo do të përmirësohet). Në këtë specifikim, vlerësimi i përgjithshëm i biznesit është përdorur duke u ndërtuar nga indekset aktuale dhe të pritshme.

Për të kontrolluar dallimet mes shteteve, ndryshore binare janë përfshirë për Shqipërinë, Bosnjë dhe Hercegovinën, Kosovën, Malin e Zi dhe Maqedoninë e Veriut, ndërsa Serbia përdoret si kategori krahasuese.

Statistikat përshkruese për anketat e vitit 2020 dhe 2023 tregojnë se në të dy vitet, ndërmarrjet mikro dhe të vogla përbëjnë rreth 80% të totalit të bizneseve të anketuara. Mosha mesatare e ndërmarrjeve të anketuara ishte 16 vjeç. Prodhimi përbënte 15% të bizneseve të anketuara në 2023 dhe 16% në 2020. Një përqindje më e vogël e bizneseve me investitorët e huaj si pronarët më të mëdhenj u gjet në 2023 (3% krahasuar me 6% në 2020). Në vitin 2023, 32% e bizneseve raportuan të kenë eksportuar mallra ose shërbime në 12 muajt e fundit krahasuar me 27% në sondazhin e vitit 2020.

Në lidhje me faktorët e ofertës së punës, të dhënat tregojnë një pamje më shqetësuese në vitin 2023: një e treta e bizneseve të anketuara vunë re se aftësitë e mësuara në sistemin arsimor plotësonin nevojat e ndërmarrjes së tyre (nga pak më shumë se një e katërta në 2020) dhe më shumë se gjysma e bizneseve konsideruan se aftësitë dhe arsimi i punëtorëve në dispozicion ishte një pengesë e madhe ose e moderuar për funksionimin dhe rritjen e biznesit të tyre. Në vitin 2023 dy të tretat e bizneseve deklaruan se ikja e trurit ishte një pengesë e madhe ose e moderuar, një rritje shumë e madhe krahasuar me përgjigjet ndaj pyetjes së vitit 2020 lidhur me ndikimin e krizës së migracionit. Përgjigjet e anketës sugjerojnë se marrja e punëtorëve nga ndërmarrjet konkurrencte ishte gjithashtu më e pranishme në vitin 2023. Një pjesë e ngjashme e ndërmarrjeve në këto dy anketa treguan se punëtorët ishin gati të merrnin kualifikime shtesë për t'u promovuar. Indeksi i vlerësimit të biznesit ishte pak më i lartë në 2020 se në 2023.

3. Rezultatet empirike

Duke qenë se ndryshorja e varur është binare merr vlerë 1 nëse ndërmarrja ka organizuar ose ofruar trajnime për punëtorët në 12 muajt e fundit dhe 0 nëse ndërmarrja nuk ka organizuar ose ofruar trajnime për punëtorët në 12 muajt e fundit, për vlerësimin e faktorëve që ndikojnë në ofrimin e organizimin e trajnimeve nga punëdhënësit përdoret modeli Probit. Madhësia e mostrës së regresionit në vitin 2023 është 1,036, ndërsa është 1,006 për vitin 2020. Rezultatet e regresionit të paraqitura në Tabelën 1 diskutohen në vijim.

Ngjashëm në të dy vitet, krahasuar me bizneset e mesme ose të mëdha, bizneset mikro kanë më pak gjasa të kenë financuar ose organizuar ndonjë trajnim dhe zhvillim për punëtorët e tyre, duke përfshirë edhe trajnimet joformale të ofruara në vendin e punës. Në vitin 2020 rezultat i njëjtë u evidentua për bizneset e vogla, ndërsa në vitin 2023 nuk u vërejt ndonjë ndryshim statistikisht domethënës. Vjetërsia e biznesit nuk ka ndikim statistikisht domethënës në incidencën e trajnimit. Nuk ka gjithashtu një ndryshim statistikisht domethënës në trajnimin dhe zhvillimin e punëtorëve midis bizneseve prodhuese dhe atyre joprodhuese. Në mostrën e vitit 2023, bizneset me investitorë të huaj si pronarë më të mëdhenj kishin më shumë gjasa të financonin ose organizonin ndonjë trajnim dhe zhvillim të punëtorëve të tyre, ndërkohë që ky faktor nuk ishte i rëndësishëm në mostrën e vitit 2020. Në përputhje me të dy mostrat, bizneset që kishin eksportuar në 12 muajt e mëparshëm kishin më shumë gjasa të financonin ose organizonin ndonjë trajnim dhe zhvillim të punëtorëve të tyre.

Në vitin 2020, bizneset që raportuan se aftësitë e mësuara në sistemin arsimor nuk i plotësonin nevojat e biznesit të tyre kishin më shumë gjasa të ofronin trajnime, megjithëse nuk kishte një ndryshim statistikisht domethënës midis këtyre dy grupeve të bizneseve në vitin 2023. Në të dy vitet, bizneset që kishin vënë në dukje se aftësitë dhe arsimi i punëtorëve në dispozicion ishte një pengesë për funksionimin dhe rritjen e biznesit të tyre kishte më shumë gjasa të financonin ose organizonin trajnimin e punëtorëve, por një ndikim më i lartë vërehet në vitin 2020. Në vitin 2023, bizneset që deklaruan se ikja e trurit është pengesë për bizneset kishin më shumë gjasa të ofronin trajnime në krahasim me ato që nuk e konsideronin atë si pengesë. Rreziku i marrjes së punëtorëve nga konkurrentët është gjetur të ndikojë në incidencën e trajnimit në vitin 2020, por pa ndikim statistikisht të rëndësishëm në

vitin 2023. Bizneset me punëtorë që janë të gatshëm të fitojnë kualifikime shtesë për t'u promovuar kanë më shumë gjasa të financojnë ose organizojnë trajnime të punëtorëve.

Tabela 1: Përcaktuesit e ofrimit të trajnimit, efektet marginale nga modeli Probit

Faktorët shpjegues	2020				2023			
	MFX	Rezultati Z	Vlera p		MFX	Rezultati Z	p-vlera	
<i>Karakteristikat e biznesit</i>								
Ndërmarrje mikro	-0,22	-5,49	0,000	***	-0,12	-2,52	0,012	**
Ndërmarrje e vogël	-0,18	-4,59	0,000	***	-0,09	-2,00	0,046	
Mosha	0,00	-1,03	0,303		0,00	0,28	0,782	
Spektori i prodhimit	-0,01	-0,28	0,783		-0,04	-0,90	0,366	
Investitori i huaj pronari kryesor	0,12	1,61	0,108		0,20	2,07	0,038	**
Ndërmarrje eksportuese	0,07	1,89	0,059	*	0,13	3,59	0,000	***
<i>Faktorët e ofertës së Punës</i>								
Aftësitë e mësuara në sistemin arsimor nuk plotësojnë nevojat e biznesit	0,08	1,99	0,047	**	-0,04	-1,15	0,248	
Aftësitë dhe arsimiti i punëtorëve në dispozicion pengesë për bizneset	0,14	4,23	0,000	***	0,06	1,80	0,072	*
Ikja e trurit është një pengesë për biznesin	-0,01	-0,37	0,709		0,07	1,81	0,071	*
Punëtorët punësohen shpesh ose ndonjëherë nga konkurrenca	-0,06	-1,72	0,085	*	0,05	1,45	0,147	
Punëtorët janë të gatshëm të fitojnë kualifikime shtesë për t'u promovuar	0,27	9,79	0,000	***	0,35	12,35	0,000	***
<i>Perceptimet e bizneseve</i>								
Indeksi i perceptimit të biznesit	0,001	1,74	0,081	*	0,001	1,41	0,159	
<i>Shtetet</i>								
Shqipëria	-0,02	-0,37	0,714		0,15	2,36	0,018	**
Bosnjë dhe Hercegovinë	0,26	4,08	0,000	***	0,26	3,94	0,000	***
Kosova	0,14	1,97	0,049	*	0,23	3,41	0,001	***
Mali i Zi	0,15	2,36	0,018	*	-0,03	-0,41	0,685	
Maqedonia e Veriut	0,12	1,87	0,061	**	-0,01	-0,16	0,875	
Numri i vrojtimeve	1,006				1,036			
McFadden's R2	0,22				0,23			

Shënime: * $p < 0,1$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,01$; z-statistikat. MFX-efektet marginale. Burimi: Llogaritjet e autorëve.

Siç pritej, në mostrën e vitit 2020 bizneset që e perceptojnë situatën e tanishme dhe të ardhshme si më të favorshme, kishin më shumë gjasa të financonin ose organizonin trajnime për punëtorët e tyre, ndërkohë që një ndikim i tillë nuk u gjet në mostrën e vitit 2023.

Në lidhje me dallimet në mes të vendeve të përfshira në këtë analizë, rezultatet e regresionit tregojnë se në krahasim me Serbinë, Kosova dhe Bosnja dhe Hercegovina kishin më shumë gjasa të financonin ose organizonin trajnime.

4. Përfundimi

Në kohën e ndryshimeve të shpejta në ekonomi, bizneset përballen me vështirësi për të siguruar fuqi punëtore me aftësi të nevojshme. Sistemet arsimore po sfidohen dhe gjithnjë e më shumë nuk po arrijnë të vetme të plotësojnë nevojat e tregut të punës. Prandaj zhvillimi i aftësive përmes trajnimeve të organizuara ose financuara nga punëdhënësit po bëhet një domosdoshmëri.

Të dhënat nga viti 2020 dhe 2023 tregojnë se incidenca e përgjithshme e trajnimit në BP6 u rrit nga 28% në 35% të bizneseve që raportuan se kishin financuar ose organizuar trajnime dhe zhvillim për punëtorët. Rritja më e madhe u evidentua në mesin e ndërmarrjeve në Kosovë: në vitin 2023 54% e ndërmarrjeve raportuan se kishin financuar ose organizuar trajnime për punëtorët në krahasim me 23% në vitin 2020. Rezultatet tregojnë që bizneset e madhësisë mikro, kanë më pak gjasa për të ofruar trajnime (në vitin 2020 më pak gjasa kishin edhe bizneset e vogla). Bizneset me pronësi dominuese të huaj në vitin 2023 ishin me më shumë gjasa për të organizuar ose ofruar trajnime ndërsa në të dy vitet, bizneset që eksportuan në 12 muajt e fundit ishin me më shumë probabilitet për të organizuar ose ofruar trajnime.

Rezultatet empirike tregojnë se më shumë gjasa të organizonin ose financonin trajnimin e punëtorëve kishin bizneset të cilat raportuan se aftësitë e fituara në sistemin arsimor nuk plotësonin nevojat e biznesit së tyre (pa ndikim në vitin 2023); theksuan se aftësitë dhe arsimimi i punëtorëve në dispozicion ishte një pengesë për funksionimin dhe rritjen e biznesit të tyre; me punëtorë të gatshëm të fitojnë kualifikime shtesë për t'u promovuar; dhe në vitin 2023, bizneset që deklaruan se ikja e trurit ishte pengesë për bizneset. Gjasa më të vogla për organizim dhe financim të trajnimeve ishin te bizneset që theksuan se largimi i punëtorëve te konkurrentët ndodh gjithmonë ose shpesh. Në vitin 2020

bizneset që vlerësuan situatën aktuale dhe të ardhme ekonomike dhe bizneset e tyre si më të favorshme kishin më shumë gjasa për të organizuar ose ofruar trajnime, por ndryshorja ishte pa ndikim në mostrën e vitit 2023. Të dhënat tregojnë se incidenca e trajnimit ishte më e lartë pas pandemisë COVID-19 që sugjeron se kriza e pandemisë COVID-19 mund të ketë krijuar mundësi për ndërmarrjet që të investojnë në aftësitë që punëtorëve të tyre u nevojiten për t'u përshtatur me punën në distancë.

Ngase trajnimet po bëhen gjithnjë e më të domosdoshme dhe përcaktues kritik të performancës ekonomike dhe rritjes së produktivitetit të punës studimet rekomandojnë ndërhyrjen/mbështetjen nga qeveria për bizneset për financimin/bashkëfinancim të trajnimeve për këto arsye kryesore: bizneset përballen me kufizimet financiare (Brunello dhe Wruuck 2020); bizneset kanë vështirësi për të përvetësuar përfitimet nga punëtorët e trajnuar të financuar ose organizuar nga punëdhënësi dhe ndërmarrjet që financojnë trajnimet e kanë të pasigurt kthimin e investimeve nga trajnimet, duke pasur parasysh aftësinë e punëtorëve të trajnuar për të rinegociuar ose për t'u larguar nga puna pas përfundimit të trajnimit (Leuven 2003). Ndërhyrja dhe mbështetja nga qeveria për bizneset do të ndikonte në rritjen e inovacioneve dhe produktivitetit dhe rritjen e barazisë dhe rezultate më të mira në tregun e punës duke investuar në aftësitë që priten të bëhen më të rëndësishme në të ardhmen dhe përmes trajnimit të punëtorëve, aftësitë e të cilëve ka mundësi të mos kërkohen në të ardhmen.

Të dhënat nga Anketa e Fuqisë Punëtore tregojnë se në Kosovë në vitin 2020 mospërputhja vertikale e aftësive ishte shumë e lartë: 42.2% e punëtorëve kishin nivel shkollimi ose kualifikimi më të lartë ose më të ulët se ai që kërkohet në vendin e tyre të punës (42.6% për gratë dhe 40% për gratë) me mbi-kualifikimin e llogaritur në shkallën prej 22.2, shkallë e rritur në krahasim me vitin 2016 (20%). Prandaj në situatën kur sistemi arsimor nuk arrin të plotësojë kërkesat e tregut të punës, politikat publike në Kosovë duhet të fokusohen që të rrisin investimet në trajnime përmes mbështetjes dhe bashkëpunimit me sektorin privat.

Referencat

- Arbache, J. dhe De Negri, J. (2005). The determinants of competitive advantage of Brazilian exporting firms. *University of Brasilia Economics Working Paper*.
- Bernard, A. dhe Jensen, J. (2004). Why some firms export. *Review of Economics and Statistics*, 86(2), pp. 561-569.
- Melitz, M. (2003). The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity. *Econometrica*. 71 (6), pp. 1695-1725.
- Mulliqi, A., Adnett, N. dhe Hisarciklilar, M. (2018) Human capital and international competitiveness in Europe with special reference to transition economies, *Eastern European Economics*, 56(6): 541-63.
- OBZHE/OECD (2021) Training in Enterprises: How can enterprises be supported in providing more and better training for all? OECD Publishing, Paris. <https://www.oecd.org/skills/policy-brief-training-enterprises-2021>. <https://www.oecd.org/skills/policy-brief-training-enterprises-2021.pdf> (me datë 10 mars, 2024).
- OBZHE/OECD (2023), PISA 2022 results (Volume I): The state of learning and equity in education, PISA, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/53f23881-en> (me datë 15 mars, 2024).
- Regional Cooperation Council (2023) Balkan Barometer Business Opinion Survey, Këshilli për Bashkëpunim Rajonal/RCC: Sarajevë.
- SchWab, K. dhe Zahidi, S. 2020. The global competitiveness report special edition 2020: How countries are performing on the road to recovery, The World Economic Forum, <https://www.Weforum.org/publications/the-global-competitiveness-report-2020/> (me datë 8 qershor, 2024).
- Simionescu, M., Pelinescu, E., Khouri, S. dhe Bilan, S. (2021) The main drivers of competitiveness in the EU-28 countries, *Journal of Competitiveness*, 13(1): 129-45.
- Van Dijk, M. (2002). The determinants of export performance in developing countries: the case of Indonesian manufacturing. *Eindhoven Centre for Innovation Studies Working Paper* No. 02/01.
- Wagner, J. (2012). Average wage, qualification of the workforce and export performance in German enterprises: Evidence from KombiFiD Data. *Institute for the Study of Labor (IZA) Discussion Paper* No. 6274.
- Brunello, G. dhe Wruuck, P. 2020. Employer provided training in Europe: determinants and obstacles, IZA Discussion Paper, No. 12981.
- Leuven, E. 2003. The economics of private-sector training, *Journal of Economic Surveys*, 234-76.

Hajdar Korbi*
Avdullah Hoti**

THE DEBT-GROWTH RELATIONSHIP IN THE WESTERN BALKANS, DEVELOPING EUROPE, AND THE EUROZONE ECONOMIES: TESTING FOR THE EXISTENCE OF A TIPPING POINT

Abstract

This study explores the impact of public debt on economic growth across various European regions, particularly in the context of recent sharp increases in debt levels. It aims to determine whether a threshold exists beyond which debt adversely affects economic growth. Employing the heteroskedasticity-consistent Lagrange Multiplier test, the analysis confirms the non-linear nature of the debt-growth relationship and identifies distinct threshold levels: 22.2 percent for the Western Balkans, 37.4 percent for selected emerging European economies, and 82.6 percent for the Eurozone. These findings emphasize the need for region-specific debt management strategies that account for the diverse economic structures and capacities of these regions to handle debt without hindering growth. This research contributes to the discourse on public debt sustainability, advocating for customized fiscal policies to enhance economic stability and growth in Europe's varied economic landscapes.

Key words: public debt, economic growth, threshold, Western Balkans, Europe

JEL classification: H63, H68, F34, O47.

1. Introduction

The debate concerning the impact of public debt on economic growth has long been a focal point for both academia and practitioners. Despite significant research and analysis conducted, a consensus on this issue remains elusive, with findings frequently being contradictory and context specific. Nevertheless, policymakers continue to rely on debt as an important financing source of public expenses. Historically, debt-to-GDP ratio has been steadily increasing for most countries, with a steep

* Advisor to the World Bank Executive Director in Washington D.C; and PhD candidate, University of Prishtina, Faculty of Economics.

Corresponding author: hajdarkorbi@gmail.com

** University of Prishtina, Faculty of Economics, Professor, and CERGE-EI Fellow.

increase for low-income countries in recent years. During 2006-2022, a period scrutinized by this study, the general government gross debt as percent of GDP for Emerging Market and Developing Economies (EMDE) has climbed from 37 to 64 percent, while that for Advanced Economies has increased from 73 to 112 percent.

The escalating global debt levels have prompted significant international responses, particularly from the G-20 nations. During the COVID-19 pandemic, the G-20 introduced the Debt Service Suspension Initiative (DSSI¹), swiftly complemented by the implementation of the Common Framework² for debt resolution. Multilateral institutions, such as the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank (WB), have intensified their collaboration and efforts supporting member countries to enhance their debt management capacities with the aim of avoiding a potential debt crisis. However, while these and similar initiatives are important, they are mostly designed around specific countries or regions at a certain point in time, thus failing to address the root long-term causes that lead to high debt levels.

A fundamental principle in debt management is the emphasis on borrowing for productive investments (Zanna et al, 2019). Essentially, if a country can generate growth through debt-financed investments, it can reduce the likelihood of a debt crisis. It is, therefore, crucial to examine the impact of debt-financed government spending on economic growth. Moreover, it is important to examine whether the effects of debt on growth are consistent across all levels of debt or whether there is a threshold beyond which the accumulation of debt has negative effects on growth. Such understanding is vital for policymakers to make informed, evidence-based decisions. While debt can be a convenient solution for short-term economic and social challenges, finding a balance between immediate borrowing benefits and long-term fiscal responsibilities is paramount. This balance is crucial for promoting sustainable growth and maintaining fiscal stability (IMF, 2014).

This study aims to delve deeper into the connection between public debt and economic growth. It employs a threshold regression model to identify the non-linear aspects of this relationship. The study spans a diverse range of European regions, starting from the Western

¹ <https://www.worldbank.org/en/topic/debt/brief/covid-19-debt-service-suspension-initiative>.

² <https://www.imf.org/en/About/FAQ/sovereign-debt>.

Balkans, extending through selected Emerging and Developing Europe (EDE), and ultimately including the pre-2007 Eurozone economies.

The selection of regions for this study is intentional, serving multiple objectives. First, the Western Balkans, which is the primary focus of this paper, represents an area where research on the impact of debt on economic growth is notably limited. Hence, this research contributes to the existing limited knowledge by providing new insights and analyses. Second, to ensure a comprehensive approach and facilitate a robust comparative analysis, unlike the existing literature, a broader scope of the empirical analysis is applied to include four EDE countries that currently are European Union members. This enables to evaluate whether the Western Balkans exhibit unique economic patterns or share broader trends common among other emerging European economies. Third, considering the Western Balkans' goal of aligning with the advanced European economies, including the Eurozone countries into our study offers a critical benchmark, significantly enhancing the relevance and the breadth of our analysis. Finally, it enables to examine whether the effects of debt on growth vary across these varied regional contexts and, if they do, to identify the potential lessons for the Western Balkans, which could guide their future debt management practices and strategies.

The rest of this paper is organized as follows: Section 2 examines the debt dynamics over time illustrating its increasing trend during periods of economic stability and surge in times of crisis. Section 3 summarizes the existing research that focuses on the debt-growth relationship and the potential for nonlinear impact of public debt on GDP growth. Section 4 describes the data sources used in the regression analysis. Section 5 provides a detailed discussion of the methodology and regression models employed to scrutinize the data. Findings are presented in section 6. The final section concludes with some policy implications derived from the empirical analysis.

2. Dynamics of debt accumulation: increasing during normal times, escalating in crisis

Despite a noticeable decline in government debt over the past two years, looking further back, the situation reveals an upward trend in global government liabilities (Table 1). This upward trend is largely the

result of two factors: first, in response to more frequent crises, governments have increased spending, aiming to alleviate the impact of these events, and second, the persistently low-interest rate during 2009-2018, has made debt financing more attractive (Hofmann et al., 2021) and a more feasible option compared to increasing taxes or reducing spending.

Table 1. Government debt in percent of GDP in Advanced Economies and Emerging Market and Developing Economies

Year	Advanced Economies	Emerging Market and Developing
2006	73.4	37.0
2008	77.7	33.4
2010	97.4	37.4
2012	105.6	36.7
2014	103.7	39.9
2016	105.8	49.1
2018	102.9	52.6
2020	123.0	64.6
2022	112.3	64.2

Source: IMF World Economic Outlook, October 2023.

The dynamics of rising debt levels, as illustrated in Table 1, are evident across both advanced economies and Emerging Market and Developing Economies (EMDEs). In advanced economies, the upward trend in debt is primarily attributed to the 2008-2009 Global Financial Crisis (GFC), eurozone crisis and COVID 19 pandemic, whereby governments significantly increased their spending to stabilize their economies. Overall, the stock of government debt as a percent to GDP rose from 73 percent in 2006 to a staggering 123 percent in 2020, and then dropped to 112 percent in 2022. The trajectory in EMDEs, however, presents a slightly different picture. While they also exhibit pronounced increases during crises, with debt to GDP ratio increasing from 37 percent in 2006 to 64 percent in 2022, unlike advanced economies, EMDEs have consistently accumulated debt even in non-crisis periods, aiming to boost growth through increased spending (Kose et al., 2020).

The debt trends in our three focus regions, the Western Balkans, Emerging and Developing Europe (EDE)³, and the Eurozone⁴, are presented in Table 2. It offers an insightful perspective on how these regions compare with the broader trends globally. While experiencing an uptick in debt levels, each of these regions exhibit unique patterns regarding the magnitude of the debt increase. In the Eurozone, the debt-to-GDP ratio increased by 36 percent over the observed period. This increase, while significant, appears modest when compared to the 53 percent spike witnessed in advanced economies.

Table 2. Government debt in percent of GDP in selected regions

Year	Western	Selected EDE	Eurozone
2006	35.3	41.7	69.1
2008	31.9	40.6	70.6
2010	39.0	49.9	86.9
2012	47.8	51.9	94.0
2014	56.2	52.1	96.5
2016	56.6	53.2	93.5
2018	48.8	47.5	89.1
2020	54.8	56.4	100.3
2022	49.3	51.0	94.1

Source: IMF World Economic Outlook, October 2023.

Although debt levels in the Western Balkan countries have risen considerably, the overall increase in this region remains significantly lower than in EMDEs (40 percent versus 74 percent, respectively). In contrast, within the EDEs, the rise in debt was relatively modest. Notably, the gap between the revenue-to-GDP and expenditure-to-GDP ratios between the Eurozone and EDEs has widened, moving from -7.8 and -11.4 in 2006 to -12.5 and -13.4 in 2022 respectively. This indicates that the Eurozone economies have adopted more aggressive fiscal measures in terms of both revenues and expenditures. However, the EDEs

³ Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, North Macedonia, Serbia, Bulgaria, Hungary, Poland, Romania.

⁴ Austria, Belgium, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, Netherlands, Portugal, Spain (countries that joined the monetary union prior to 2006).

have experienced higher economic growth rates, which have mitigated the relative increase in their debt-to-GDP ratios compared to the Eurozone. Overall, Table 2 underscores the varied fiscal strategies and economic resilience exhibited by different regions in response to global economic challenges.

It is important to recognize that the economies of the Western Balkans have undergone substantial transformation and restructuring since the challenging wartime conditions of the 1990s. From a fiscal standpoint, during the late 1990s and early 2000s, most countries in this region experienced some form of debt restructuring (Table 3). This often-included debt forgiveness by the Paris Club, leading to significantly reduced debt levels by 2006 (Murgasova et al., 2015).

Table 3. Debt levels before and after treatment in Western Balkan countries

Country	Peak year and debt level		Debt level in 2006
	Year	Debt/GDP	
Albania	1997	72.2	56.7
Bosnia and Herzegovina	1998	54.4	21.2
Kosova	2006	16.3	16.3
Montenegro	2002	76.7	36.7
North Macedonia	1999	29.8	30.6
Serbia	2000	213.8	38.0

Source: IMF World Economic Outlook, October 2023.

This historical context is crucial for understanding the current fiscal health and debt management strategies of the Western Balkan countries, illustrating a trajectory of recovery and adjustment that has shaped their economic landscapes over the past decades.

3. Literature Review

While historically, researchers and practitioners have focused on examining the debt-growth relationship (Modigliani, 1961; Diamond, 1965; Feldstain, 1982; Kumar and Woo, 2010), in the last decade, the focus has shifted towards investigating this relationship at different debt

levels aiming to identify the juncture where the impact of debt on growth changes its direction.

A pivotal contribution to this discourse is the work of Reinhart and Rogoff (2010), which stands as a cornerstone in understanding the public debt-growth dynamics. Their comprehensive analysis of historical data, spanning 200 years and encompassing 44 countries, discerns that once gross government debt surpasses the threshold of 90 percent of GDP, it generally exerts a significant negative effect on economic growth. This revelation has been instrumental in establishing the prevailing consensus that excessive high debt levels harm economic growth. However, Herndon et al. (2013), replicating the work of Reinhart and Rogoff, identify coding errors and selective exclusion of data, leading them to conclude that the relationship between high debt and low growth is not as robust as initially claimed.

Kumar and Woo (2010), supporting the existence of a debt “tipping point”, find that while moderate levels of debt support growth by financing growth-enhancing investments, beyond a certain threshold, debt becomes a drag on economic growth. Mencinger et al. (2014) find that the threshold at which the impact of debt shifts from positive to negative varies, being lower in less developing economies. Elmendorf and Mankiw (1998), Baum et al. (2013) and Égert (2015) find that, in the short-run, relatively low levels of debt have positive impact on growth, but this impact becomes negative as debt levels rise beyond a threshold level.

Given that growth is influenced by a multitude of factors, studies scrutinizing the debt-growth relationship usually incorporate control variables aiming to isolate the specific impact of debt on growth from other growth influencing factors. Baum et al. (2013) control for trade openness and gross fixed capital formation in their estimations. Similarly, Mendonça and Brito (2021) augment their analysis by including inflation. Eberhardt and Presbitero (2015) control for the initial GDP per capita aiming to improve the understanding of how debt affects growth at different income level as well as to addresses potential issues of endogeneity in their regression analysis. Some studies have tailored their focus to countries based on specific criteria, such as income status or regional grouping. For instance, Woo and Kumar (2014) center their study on advanced and emerging market economies, whereas Mencinger et al. (2014) concentrate on the European Union, with both studies providing a targeted analysis within their distinct geopolitical regions,

which is in line with the approach in this research of considering a regional context in the empirical analysis.

4. Data and methodology

A few datasets are used in the empirical investigation. First, the dataset for the six Western Balkan countries are used, covering the period 2006-2022. As discussed in Section 2, these six countries make a specific grouping as per their similarities in terms of economic structure and level. Second, the analysis is expanded by adding data for the current four emerging economies that are members of the European Union. Finally, given the ambitions of the Western Balkans to converge towards the European nations, the analysis is further expanded to include Eurozone economies that have joined the monetary union prior to 2007. A complete list of countries used in this analysis is attached to Annex 1.

While per capita GDP and trade data have been extracted from the World Bank Development Indicators (WDI), other data have been taken from the IMF's October 2023 World Economic Outlook database. Annex 2 shows the definition of all variables and their respective data source, while a summary of the data sets for all three groups is given in Annex 3.

As the literature review section shows, in examining the nonlinear impact of debt on growth, various methodological approaches have been employed. Kumar and Woo (2010) and Asteriou et al. (2020) use pooled Ordinary Least Squares, Fixed Effects panel regression, and System Generalized Method of Moments dynamic panel regression, to address various econometric challenges, such as omitted variables bias and measurement errors, ensuring a robust analysis of the data. Hansen (1996) introduces the heteroskedasticity-consistent Lagrange Multiplier test for detecting threshold effects in regression models. Chudik et al. (2015) employ dynamic heterogeneous panel data models, accounting for cross-country heterogeneity and error dependencies. These diverse methodologies underscore the complexity of identifying a specific debt threshold impacting economic growth.

In this analysis, a threshold regression model is employed to examine the nonlinear debt-growth relationship, which is line with Hansen (1996). The real GDP growth rate (Y) is regressed on the public debt-to-GDP ratio (D), with control variables (C) including the initial per

capita GDP, trade openness, and inflation rate. The initial per capita GDP is expected to account for the potential impact of the starting economic conditions of each country on the relationship between debt and GDP growth. In line with Mencinger et al. (2014) and Caner et al. (2010), aiming to avoid endogeneity, the initial per capita GDP is used from 2005. Trade openness controls for the impact of international trade on economic growth, which may interact with debt levels. The inflation rate captures the effects of macroeconomic stability and monetary policy on the debt-growth relationship. The critical parameter δ demarcates the public debt-to-GDP ratio's threshold, separating two contrasting regimes that reflect the varied effects of debt on growth. The equations representing these regimes are as follows:

• For observations with a debt-to-GDP ratio below the threshold ($D_i \leq \delta$):

$$Y_i = \beta_{0,1} + \beta_{1,1}D_i + \beta_{2,1}C_i + \varepsilon_i \tag{1}$$

• For observations with a debt-to-GDP ratio exceeding the threshold ($D_i > \delta$):

$$Y_i = \beta_{0,2} + \beta_{1,2}D_i + \beta_{2,2}C_i + \varepsilon_i \tag{2}$$

If both regimes put together, then the equation would be rewritten as:

$$Y_i = \beta_{0,1}I_{\{D_i \leq \delta\}} + \beta_{0,2}I_{\{D_i > \delta\}} + \beta_{1,1}D_i I_{\{D_i \leq \delta\}} + \beta_{1,2}D_i I_{\{D_i > \delta\}} + \beta_{2,1}C_i I_{\{D_i \leq \delta\}} + \beta_{2,2}C_i I_{\{D_i > \delta\}} + \varepsilon_i, \tag{3}$$

The variables and parameters included in the above equations have the following meaning:

Y_i The dependent variable: the real GDP growth rate for country i ;

$\beta_{0,1}$ The intercept for the first debt regime, when public debt is \leq the threshold δ ;

$\beta_{0,2}$ The intercept for the second debt regime, when public debt is $>$ the threshold δ ;

$\beta_{1,1}$ The slope coefficient in the first regime, when public debt is \leq the threshold δ ;

$\beta_{1,2}$ The slope coefficient in the second regime, when public debt is $>$ the threshold δ ;

D_i The independent variable: the public debt-to-GDP ratio for country i , being split into two regimes by the threshold δ ;

δ The threshold value that separates the data into low and high debt regimes;

$\beta_{2,1}$ The coefficient for the control variables (C_i) in the first regime, when public debt is \leq the threshold δ ;

$\beta_{2,2}$ The coefficient for the control variables (C_i) in the second regime, when public debt is $>$ the threshold δ ;

C_i Control variables: initial per capita GDP, trade openness, and inflation rate;

ϵ_i The error term for country i , which captures all other factors affecting GDP growth not included in the model, assumed to be randomly distributed with a mean of zero;

$D_i \leq \delta$ Indicator functions that take the value of 1 if the condition inside is true and 0 otherwise. It equals 1 if D_i is less than or equal to the threshold δ , meaning the observation is in the low debt regime, and zero otherwise;

$D_i > \delta$ Indicator functions that take the value of 1 if the condition inside is true and 0 otherwise. It equals to 1 if D_i is greater than the threshold δ , meaning the observation is in the high debt regime, and zero otherwise.

In summary, this threshold regression model divides the data into two regimes based on whether the public debt-to-GDP ratio is above or below a certain threshold. Different parameters (β) are estimated for each regime, allowing for the assessment of how the relationship between public debt and GDP growth changes when the level of public debt crosses a certain point. The model includes control variables to account for other factors that are expected to influence growth. This approach echoes the insights of Kumar and Woo (2010) on debt's ambivalent role in economic dynamics. The threshold regression model used in this analysis, which also considers the perspectives of Reinhart and Rogoff (2010), enables to compare the findings with those derived from traditional pooled least squares regressions.

5. Empirical estimations

Testing for the existence of the debt threshold

To empirically validate the applicability of the threshold regression model outlined in Equation (3), an initial test is conducted to

ascertain the presence of a threshold in the debt-to-growth relationship. This test determines whether the slope coefficients and intercepts are identical across the two regimes, as presumed by the null hypothesis:

$$H_0: \quad \beta_{0,1} = \beta_{0,2}; \beta_{1,1} = \beta_{1,2}; \quad \beta_{2,1} = \beta_{2,2}.$$

This null hypothesis implies that if the public debt-to-GDP ratio does not exert a differential impact on economic growth at varying levels, then the coefficients in both the low-debt and high-debt regimes should be statistically indistinguishable.

Using the heteroskedasticity-consistent Lagrange Multiplier test to detect the existence of the threshold in the data, the null hypothesis is rejected, thus confirming the presence of a threshold effect. Such findings open the way for a threshold regression model as per Equation (3), including the estimation of the unknown threshold value δ . Given the complexities involved in estimating threshold models, including the potential biases arising from small samples and the likelihood that the ratio test statistic may not adhere to the standard asymptotic distribution, bootstrap p-values for testing the null hypothesis are utilized. Bootstrap methods, as demonstrated by Hansen (1996), are effective in replicating the asymptotic distribution of the test statistic, thus providing more reliable inference in the context of threshold models.

Regression results

The null hypothesis for all three groups of countries is rejected, indicating the presence of a threshold in the relationship between public debt and GDP growth. However, notable differences exist between the groups. In the Western Balkan countries, a critical threshold of 22.20 percent for the debt-to-GDP ratio is identified, above which increasing public debt negatively correlates with GDP growth. The thresholds for the selected EDE countries and Eurozone economies are found to be much higher, at 37.4 and 82.8 percent respectively. These differences underscore the diverse economic structures, policies, and the quality of government spending and the overall institutional efficiency, highlighting the need for tailored contextual approaches to debt management and growth.

The coefficient for the debt-to-GDP ratio is statistically significant across all groups presented in the following three tables, indicating its importance in influencing GDP growth. Except for the lower debt

regime in the Western Balkans, inflation is positively correlated with growth. Trade openness demonstrates a positive relationship with GDP growth across all groups, suggesting the importance of international trade in driving economic expansion. The initial per capita GDP coefficient is consistently negative and significant, highlighting the role of starting economic conditions in shaping growth trajectories. These findings emphasize the multifaceted nature of the debt-growth relationship and underscore the importance of considering various economic factors when formulating policy interventions. The following subsections offer more details.

a) Western Balkan

Findings for Western Balkan countries in Table 4 indicate a nonlinear correlation between public debt and GDP growth, marked by a critical juncture at a 22.20 percent debt-to-GDP ratio. When the public debt is below or equal to this threshold, an increase in the public debt-to-GDP ratio positively correlates with GDP growth, and negatively if debt levels exceed this threshold. Regarding control variables, the results show that higher inflation rates adversely affect GDP growth under the low debt regime, while under the higher debt regime its impact on growth turns positive. Although a slightly higher average inflation under the lower debt regime might partially explain its negative contribution to growth in the Western Balkans, further investigations in this relationship is needed. A more comprehensive analysis is essential to fully elucidate the dynamics of this transition in the inflation-growth relationship. Trade openness exhibits a significant positive impact on growth under both regimes, while the initial GDP per capita has a rather low coefficient in both regimes, albeit with different signs and not significant under the low debt regime.

The identified threshold of 22.20 percent for the Western Balkan countries is notably lower compared to other similar studies and datasets assessed in this paper. This could be attributed to a multitude of factors distinctive to the Western Balkan region, such as profound and delayed economic transformations and a legacy of inherited debt, among others. These findings underscore the unique economic dynamics at play within the Western Balkans, offering valuable insights for both policymakers and economists when considering the implications of public debt on growth.

Table 4. Regression results for the Western Balkan countries

Lower debt regime with debt-to-GDP \leq 22.20 percent

GDP Growth	Coef.	St. err.	t-value	p-value	[95% Conf. Interval]	
Debt (percent to GDP)	0.1076	0.00771	13.96	0.000	0.0925	0.1227
Inflation	-0.1466	0.01115	-13.14	0.000	-0.1684	-0.1247
Trade openness	0.0350	0.00417	8.40	0.000	0.0268	0.0432
Initial GDP per capita	-0.0001	0.00001	-0.59	0.557	0.0002	0.0001

Higher debt regime with debt-to-GDP $>$ 22.20 percent

GDP Growth	Coef.	St. err.	t-value	p-value	[95% Conf. Interval]	
Debt (percent to GDP)	-0.0110	0.00173	-6.34	0.000	-0.0144	-0.0076
Inflation	0.1735	0.00817	21.24	0.000	0.1575	0.1895
Trade openness	0.0306	0.00157	19.50	0.000	0.0276	0.0337
Initial GDP per capita	-0.0004	0.00004	-10.35	0.000	0.0005	0.0003

Table 5. Regression results for selected Emerging and Developing European countries

Lower debt regime with debt-to-GDP \leq 37.4 percent

GDP Growth	Coef.	St. err.	t-value	p-value	[95% Conf. Interval]	
Debt (percent to GDP)	0.0160	0.00474	3.380	0.001	0.007	0.025
Inflation	0.2951	0.00939	31.410	0.000	0.277	0.313
Trade openness	0.0221	0.00158	14.020	0.000	0.019	0.025
Initial GDP per capita	0.0001	0.00005	2.070	0.039	0.000	0.000

Higher debt regime with debt-to-GDP $>$ 37.40 percent

GDP Growth	Coef.	St. err.	t-value	p-value	[95% Conf. Interval]	
Debt (percent to GDP)	-0.04544	0.00185	-24.580	0.000	-0.049	-0.042
Inflation	0.07915	0.00703	11.250	0.000	0.065	0.093
Trade openness	0.00133	0.00107	1.250	0.212	-0.001	0.003
Initial GDP per capita	0.00003	0.00001	3.310	0.001	0.000	0.000

b) Selected Emerging and Developing European countries

The analysis of the selected Emerging and Developing European (EDE) countries⁵, reveals nuanced insights into the debt-growth nexus (Table 5). Unlike in the case of the Western Balkans only, where a 22.4 percent threshold was identified, the expanded dataset suggests a higher threshold of 37.4 percent, which is statistically significant as evidenced by bootstrap p-values. All control variables correlate positively with GDP growth in both scenarios.

These findings suggest that initial economic conditions, represented by per capita GDP, impact the relationship between public debt and growth. Also, the debt thresholds differences between the datasets could reflect broader economic conditions, the scale of economic activities, and the fact that the additional emerging and developing countries included in the analysis are part of the European Union.

c) Eurozone

In line with the above findings for the Western Balkans and the Emerging and Developing European countries, the analysis of Eurozone economies confirms the nonlinear dynamic relationship between public debt and economic growth (Table 6). Though, the threshold of 82.6 percent is notably higher, beyond which the relationship becomes negative, aligning with the hypothesized detrimental impact of high debt levels on economic performance. In the higher debt regime, inflation has a surprisingly high positive coefficient, while trade openness retains its positive influence on GDP growth. In both the lower and higher public debt regimes, we observe a negative coefficient for Initial GDP per capita. This may suggest that economies with higher initial levels of GDP per capita experience slower rates of economic growth, which aligns with the economic principle known as ‘convergence theory’.

These findings highlight the unique economic dynamics within the Eurozone and underscore the importance of understanding the underlying factors for specific thresholds and debt-growth dynamics in different regions when formulating effective debt management and growth strategies.

⁵ In this analysis, Kosova was excluded due to data consistency.

Table 6. Summary of regression results for the Eurozone countries

Lower debt regime with debt-to-GDP \leq 82.6 percent

GDP Growth	Coef.	St. err.	t-value	p-value	[95% Conf. Interval]	
Debt (percent to GDP)	0.0068	0.000862	7.92	0.0004	0.0051	0.0085
Inflation	0.1789	0.005480	32.64	0.0000	0.1681	0.1896
Trade openness	0.0442	0.000298	148.45	0.0000	0.0436	0.0448
Initial GDP per capita	-0.0001	0.000001	-103.80	0.0000	-0.0001	-0.0001

Higher debt regime with debt-to-GDP $>$ 82.6 percent

GDP Growth	Coef.	St. err.	t-value	p-value	[95% Conf. Interval]	
Debt (percent to GDP)	-0.01862	0.0005	-41.1	0.0000	-0.01951	-0.01774
Inflation	0.44003	0.0054	81.78	0.0000	0.42974	0.45085
Trade openness	0.02149	0.0003	64.59	0.0000	0.02084	0.02214
Initial GDP per capita	-0.00005	1.9000	-23.80	0.0000	-0.00005	-0.00041

6. Conclusions and policy implications

This study offers a detailed examination of the impact of public debt on economic growth across diverse European economies, with a focus on the Western Balkans, a region often underrepresented in economic literature. Findings not only confirm the non-linear relationship between public debt and economic growth, but also identify region-specific debt thresholds that diverge notably from previous studies. In the Western Balkan countries, the critical debt-to-GDP threshold stands at 22.4 percent, a relatively low threshold which may reflect the regions' economic vulnerabilities and structural inefficiencies.

For selected emerging European economies, the threshold is established at a higher level, 37.40 percent. While for the Eurozone countries it is established at a much higher level of 82.6 percent, suggesting that these economies are characterized by stronger economic foundations and robust debt management frameworks, which can sustain higher debt levels without adverse growth impacts.

Nonetheless, the implications of these findings are clear: there is no one-size-fits-all debt threshold for economic growth. Consequently, each region must tailor its fiscal policies to align with its economic

conditions, institutional frameworks, and growth aspirations. For the lower-income nations of Europe, the Eurozone's adept handling of higher debt levels provides a benchmark and a set of strategic lessons for balancing debt accumulation with economic sustainability and growth.

This research, while shedding light on the critical relationship between public debt and economic growth across various European regions, is not without limitations. Economic growth is affected by multiple factors, one of which may be public debt. While the estimation model incorporates a number of control variables that impact growth, there are other factors that are not part of this analysis. Additionally, the study's focus on GDP growth as the sole indicator of economic performance may overlook other important factors, such as employment rates, income inequality, and social welfare. Thus, future studies could expand upon this research by incorporating additional macroeconomic variables that reflect the diverse economic conditions and structural idiosyncrasies of each region. Further research might also consider the qualitative aspects of public debt, such as the composition of creditors, debt maturity profiles, and currency denomination, which can significantly influence the debt's impact on economic growth.

In conclusion, this study enhances our understanding of the intricate balance between debt and growth. It confirms that while public debt can fuel economic expansion within certain bounds, surpassing these bounds may hinder economic vitality. The challenge for policymakers is to discern these region-specific thresholds and to craft fiscal strategies that straddle the delicate line between beneficial and detrimental debt levels. As such, this analysis not only informs current fiscal policy debates, but also adds a nuanced perspective to the broader discourse on economic growth and debt sustainability in different European regions. The higher thresholds observed in the more developed regions of Europe suggest that strengthening economic foundations and debt management strategies enable countries sustain higher debt levels without adverse effects on growth.

7. Lessons for Kosova

As Kosova aspires for convergence with European economies, the findings of this work offer valuable insights. While the research points to a relatively modest debt-to-GDP threshold in the Western

Balkans, including Kosova, it highlights the criticality of prudent fiscal management for economies grappling with inherent vulnerabilities and structural challenges. In the context of Kosova, it is important that the country maintains a vigilant approach to its fiscal expansion, despite its current debt levels being relatively low. The higher thresholds observed in other European regions suggest that as Kosova strengthens its economic foundations and debt management strategies, it may have the capacity to sustain higher debt levels without adverse effects on growth.

Given that Kosova aspires to narrow its infrastructure gap and converge towards advanced European economies, the lessons from this research are twofold. First, developing robust institutional frameworks that can manage debt effectively is a must. Second, it is crucial to recognize that debt thresholds are not universal; they are indicative of underlying economic health and structural context. As such, Kosova must tailor its fiscal policies to its unique economic environment, ensuring that debt accumulation aligns with its sustainable growth objectives. Furthermore, Kosova can look towards the Eurozone's adept handling of higher debt levels as a strategic benchmark. While direct emulation is not advisable due to differing economic conditions, Kosova can certainly draw strategic lessons on balancing debt accumulation with economic stability and growth.

In summary, Kosova's path to a growth model that closes its infrastructure gap can be informed by the findings of this research. They not only advise caution with respect to debt levels, but also encourage a broader and more integrated approach to fiscal policy. Such an approach should take into consideration the quantitative aspects of debt, as well as the qualitative nuances that could influence long-term economic well-being and resilience.

References

- Asteriou, D., K. Pilbeam, and C. E. Pratiwi. (2020). 'Public Debt and Economic Growth: Panel Data Evidence for Asian Countries', *Journal of Economics and Finance*, 45, pp. 270–287.
- Baum, A., C. Checherita-Westphal, and P. Rother. (2013). 'Debt and Growth: New Evidence for the Euro Area', Working Paper Series, 1450, European Central Bank, <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp14-50.pdf>.
- Caner, M., and B. E. Hansen. (2004). 'Instrumental Variable Estimation of a Threshold Model', *Econometric Theory*, 20, pp. 813-843.
- Caner, M., T. Grennes, and F. Koehler-Geib. (2010). 'Finding the Tipping Point—When Sovereign Debt Turns Bad', Policy Research Working Paper, 5391, The World Bank, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/509771468337915456/pdf/WPS5391.pdf>.
- Chudik, A., K. Mohaddes, M. H. Pesaran, and M. Raissi. (2015). 'Is There a Debt-threshold Effect on Output Growth?', IMF Working Paper, WP/15/197, International Monetary Fund, <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Is-There-a-Debt-threshold-Effect-on-Output-Growth-43260>.
- Diamond, Peter A. 1965. 'National Debt in a Neoclassical Growth Model', *American Economic Review*, 55, pp. 1126-1150.
- Eberhardt, M., and A. F. Presbitero. (2015). 'Public Debt and Growth: Heterogeneity and Non-linearity', *Journal of International Economics*, 97, pp. 45-58.
- Égert, B. (2015). 'Public Debt, Economic Growth and Nonlinear Effects: Myth or Reality?', *Journal of Macroeconomics*, 43, pp. 226–238.
- Elmendorf, D. W., and N. G. Mankiw. (1998). 'Government Debt', NBER Working Paper, 6470, National Bureau of Economic Research, https://www.nber.org/system/files/working_papers/w6470/w6470.pdf.
- Feldstein, M. (1982). 'Government Deficits and Aggregate Demand', *Journal of Monetary Economics*, 9, 1–20.
- Hansen, B. E. (1996). 'Inference When a Nuisance Parameter is Not Identified Under the Null Hypothesis', *Econometrica*, 64, pp. 413-430.
- Herndon, T., M. Ash, and R. Pollin. (2013). 'Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff', Political Economy Research Institute, University of Massachusetts Amherst <https://peri.umass.edu/images/WP322.pdf>.
- Hofmann, B., M. J. Lombardi, B. Mojon, and A. Orphanides. (2021). 'Fiscal and Monetary Policy Interactions in a Low Interest Rate World',

- Working Paper, 954, Bank for International Settlements, <https://www.bis.org/publ/work954.pdf>.
- International Monetary Fund. (2014). 'Revised Guidelines for Public Debt Management', IMF Policy Paper, April 1, 2014, <https://www.imf.org/-external/np/pp/eng/2014/040114.pdf>.
- Karadam, D. Y. (2018). 'An Investigation of Nonlinear Effects of Debt on Growth', *Journal of Economic Asymmetries*, 18, pp. 1–13.
- Kose, M. A., F. Ohnsorge, and N. Sugawara. (2020). 'Benefits and Costs of Debt: The Dose Makes the Poison', Policy Research Working Paper, 9100, World Bank Group, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/648141582830563001/pdf/Benefits-and-Costs-of-Debt-The-Dose-Makes-the-Poison.pdf>.
- Kumar, M. S., and J. Woo. (2010). 'Public Debt and Growth', IMF Working Paper, WP/10/174, International Monetary Fund, <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Public-Debt-and-Growth-24080>.
- Mencinger, J., A. Aristovnik, and M. Verbic. (2014). 'The Impact of Growing Public Debt on Economic Growth in the European Union', *Amfiteatru Economic Journal*, 16, pp. 403-414.
- Mendonça, H. F. de, and Y. Brito. (2021). 'The Link Between Public Debt and Investment: An Empirical Assessment from Emerging Markets', *Applied Economics*, 53, pp. 5864–5876.
- Modigliani, F. (1961). 'Long-run Implications of Alternative Fiscal Policies and the Burden of the National Debt', *The Economic Journal*, 71, pp. 730-755.
- Murgasova, Z., N. Ilahi, J. Miniane, A. Scott, I. Vladkova-Hollar, and IMF Staff Team. (2015). 'The Western Balkans: 15 Years of Economic Transition', *Regional Economic Issues: Special Report*, March 15, 2015, International Monetary Fund, <file:///C:/Users/Avdullah%20Hoti/-Downloads/9781498356510-9781498356510.pdf>.
- Reinhart, C. M., and K. S. Rogoff. (2010). 'Growth in a Time of Debt', *American Economic Review*, 100, 573-578.
- Sachs, J. D., and A. M. Warner. (1995). 'Economic Reform and the Process of Global Integration', *Brookings Papers on Economic Activity*, 1995, pp. 1-118.
- Woo, J., and M. S. Kumar. (2015). 'Public Debt and Growth', *Economica London School of Economics and Political Science*, 82, pp. 705-739.
- Zanna, L.-F., E. F. Buffie, R. Portillo, A. Berg, and C. Pattillo. (2019). 'Borrowing for Growth: Big Pushes and Debt Sustainability in Low-Income Countries', *The World Bank Economic Review*, 33, pp. 661-689.

Annex 1: List of countries used in the analyzes

Table A1.1. List of countries and their grouping used in the analyses

Western Balkan	Emerging and Developing Europe	Eurozone
Albania	Albania	Austria
Bosnia and Herzegovina	Bosnia and Herzegovina	Belgium
Kosova	Bulgaria	Finland
Montenegro	Hungary	France
North Macedonia	Montenegro	Germany
Serbia	North Macedonia	Greece
	Poland	Ireland
	Romania	Italy
	Serbia	Luxembourg
		Netherlands
		Portugal
		Spain

Annex 2: Data source and definition

Variables	As defined by the source	Source
GDP growth	Annual percentages of constant price GDP are year-on-year changes; the base year is country-specific. Expenditure-based GDP is total final expenditures at purchasers' prices (including the f.o.b. value of exports of goods and services), less the f.o.b. value of imports of goods and services. [SNA 1993]	
Debt	Gross debt consists of all liabilities that require payment or payments of interest and/or principal by the debtor to the creditor at a date or dates in the future. This includes debt liabilities in the form of SDRs, currency and deposits, debt securities, loans, insurance, pensions and standardized guarantee schemes, and other accounts payable. Thus, all liabilities in the GFSM 2001 system are debt, except for equity and investment fund shares and financial derivatives and employee stock options. Debt can be valued at current market, nominal, or face values (GFSM 2001, paragraph 7.110).	International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, October 2023
Inflation	Annual percentages of average consumer prices are year-on-year changes.	
Exports of goods and services	Exports of goods and services represent the value of all goods and other market services provided to the rest of the world. They include the value of merchandise, freight, insurance, transport, travel, royalties, license fees, and other services, such as communication, construction, financial, information, business, personal, and government services. They exclude compensation of employees and investment income (formerly called factor services) and transfer payments.	
Imports of goods and services	Imports of goods and services represent the value of all goods and other market services received from the rest of the world. They include the value of merchandise, freight, insurance, transport, travel, royalties, license fees, and other services, such as communication, construction, financial, information, business, personal, and government services. They exclude compensation of employees and investment income (formerly called factor services) and transfer payments.	World Bank World Development Indicators
GDP per capita	GDP per capita is gross domestic product divided by midyear population. GDP is the sum of gross value added by all resident producers in the economy plus any product taxes and minus any subsidies not included in the value of the products. It is calculated without making deductions for depreciation of fabricated assets or for depletion and degradation of natural resources. Data are in constant 2015 U.S. dollars.	

Annex 3: Descriptive statistics

Table A3.1. Summary of data for Western Balkan countries

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Countries	102	3.5	1.716	1	6
Years	102	2014	4.923	2006	2022
GDP Growth	102	3.104	3.644	-15.31	13.04
Debt (percent to GDP)	102	43.796	20.956	5.57	107.35
Inflation	102	3.149	3.594	-2.42	14.21
Trade openness	102	94.756	19.858	59.83	170.82
Initial GDP per capita	102	3532.967	948.819	2284.59	5013.2

Figure A3.1. Debt (percent to GDP) over years for Western Balkan countries

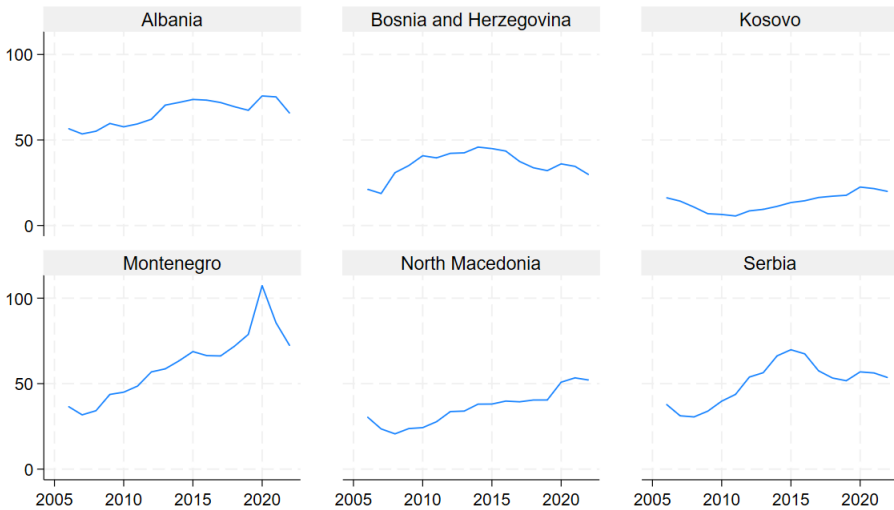

Table A3.2. Summary of data for the selected Emerging and Developing Europe

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Countries	153	5.778	2.907	1	10
Years	153	2014	4.915	2006	2022
GDP Growth	153	2.909	3.571	-15.31	13.04
Debt (percent to GDP)	153	47.589	19.43	12.43	107.35
Inflation	153	3.442	3.614	-1.6	14.55
Trade openness	153	104.563	28.338	58.47	186.72
Initial GDP per capita	153	5589.759	2625.351	2675.51	11278.62

Figure A3.2. Debt (percent to GDP) over years for the selected Emerging and Developing Europe

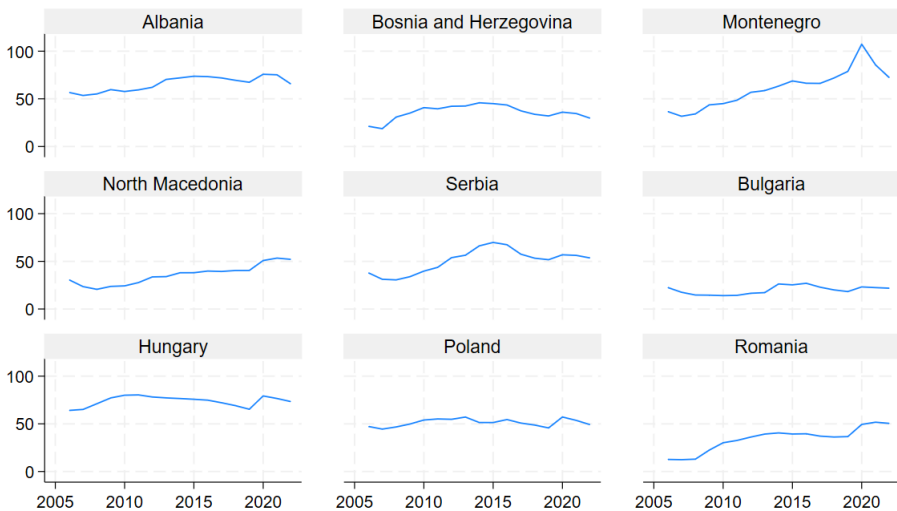
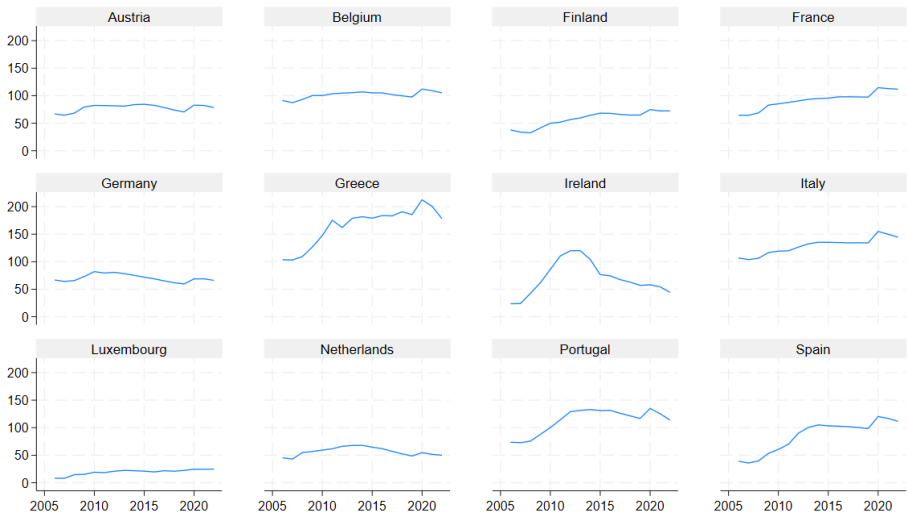

Table A3.3. Summary of data for the Eurozone

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Countries	204	16.5	3.461	11	22
Years	204	2014	4.911	2006	2022
GDP Growth	204	1.422	3.991	-11.17	24.48
Debt (percent to GDP)	204	86.415	40.647	8.1	212.43
Inflation	204	1.931	2.103	-1.68	11.63
Trade openness	204	119.456	80.333	45.42	393.14
Initial GDP per capita	204	40561.682	20228.12	19224.029	101222.05

Figure A3.3. Debt (percent to GDP) over years for the Eurozone

ROLI EKONOMIK I NVM-ve NËPËR KOMUNAT SI PARAKUSHT PËR ZHVILLIMIN E PËRSHPEJTUAR SOCIO-EKONOMIK TË REPUBLIKËS SË KOSOVËS

Abstrakt

Subjektet e vogla afariste (NVM-të) paraqesin segmentin shume vital të prodhimit dhe të shërbimeve në Kosovë. Kjo nënkupton funksionimin e suksesshëm të subjekteve të theksuara afariste në një ambient tipik të ekonomisë së tregut që është krejtësisht i liberalizuar dhe në bazë të pronës private dhe, që është më e rëndësishme, në një ambient me përkrahje të ndryshme institucionale.

Ekonomia e Kosovës që nga viti 1999 ka qenë kryesisht e përkrahur nga ndihmat e ndryshme ndërkombëtare dhe remitancat. Pozicioni dhe roli i sektorit privat, e posaçërisht i NVM-ve ka qenë relativisht i dobët. Por, edhe sot e kësaj dite, Kosova është ende në fazën e tranzicionit, ku iniciativat biznesore, gjegjësisht, themelimi i bizneseve të vogla pritet të luajnë rol thelbësor në rrugën drejt një ekonomie të zhvilluar dhe moderne të tregut të lirë dhe në një ambient të liberalizuar dhe konkurrues për garuesit afaristë.

Prandaj, edhe reformat që janë duke u zbatuar në vendet në tranzicion, ku bën pjesë edhe Republika e Kosovës, kanë karakterin gjithëpërfshirës dhe të orientuar në ndërtimin e një mjedisi të tregut që ka rolin integral: tregu i prodhimeve dhe i shërbimeve, tregu i fuqisë punëtore dhe tregu i kapitalit. Kjo nënkupton rregullimin e rrjedhave ekonomike në bazë të “Tregut të lirë” që nënkupton pjesëmarrjen e subjekteve afariste në tregje, të cilët funksionojnë në bazë të dy mekanizmave elementarë të tregut, ofertës dhe kërkesës.

Me gjithë rritjen evidente ekonomike, biznesi kosovar ende nuk është duke krijuar vende të mjaftueshme të punës për absorbimin e hyrjeve të reja të fuqisë punëtore dhe për të ulur presionin ndaj tregut të punës. Pasi një numër i madh i vendeve të reja të punës mund të krijohen vetëm nga NVM-të, përmes krijimit të NVM-ve të reja nëpër komuna dhe rritjes së atyre ekzistuese, atëherë implementimi i suksesshëm i strategjisë për NVM- të do të jetë kontribuuesi kryesor për rritjen ekonomike në Kosovë. Punimi ofron disa rekomandime lidhur me përmirësimin e mjedisit biznesor në Kosovë.

Fjalët çelës: ndërmarrjet e vogla dhe të mesme, zhvillimi socio-ekonomik, afarizëm, komunat.

1. Roli propulsiv i Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme në zhvillimin e përshpejtuar të ekonomisë vendore

Ndërmarrjet e vogla dhe të mesme kanë “karakterin propulsiv”, që do të thotë se paraqesin “faktorët tërheqës” (apo lokomotivë) të ekonomisë së gjithmbarshme kombëtare për shkak se mundësojnë hapjen e

vendeve të reja të punës, sigurojnë mjete buxhetore, duke u kryer shërbime të ndryshme ndërmarrjeve më të mëdha përmes nënkontraktimit dhe si rezultat pasurojnë ofertën në treg me produkte dhe shërbime të ndryshme, fuqizojnë pozicionin e eksportit etj.

Në Kosovë, sektori privat, veçanërisht NVM-të, kanë qenë relativisht të dobëta si rezultat i mjedisit joadekuat të biznesit dhe të pozitës fillestare të Kosovës në tranzicionin ekonomik në ekonomi të lirë të tregut. Për të përparuar drejt një ekonomie më të zhvilluar dhe moderne, është thelbësore që të përqendrohet në rritjen dhe fuqizimin e NVM-ve. Reformat ekonomike në Kosovë janë të orientuara drejt krijimit të një mjedisi më të favorshëm për tregun e lirë, duke reduktuar ndikimin e shtetit dhe duke inkurajuar pjesëmarrjen e subjekteve afariste. Edhe pse në Kosovë ka një rritje ekonomike, nuk ka mjaftueshëm vende të punës, të cilat do të mund të krijoheshin kryesisht nga NVM-të. Për të përmirësuar situatën, është thelbësore të inkurajohet krijimi i NVM-ve të reja dhe fuqizimi i atyre ekzistuese. Investimet dhe reforma në sektorin privat mund të jenë shtytës për zhvillimin ekonomik dhe politik të Kosovës, veçanërisht duke marrë parasysh popullsinë e re dhe potencialin e saj.

NVM-të në Kosovë duhet t'i zbulojnë përparësitë e zhvillimit të formave të reja të ndërmarrjeve dhe të bashkimit të kapitaleve, gjë që do t'ua rrisë përparësitë konkurruese në tregjet rajonale e më gjerë. Ndër përparësitë kryesore për NVM-të në Kosovë do të ishte dhe krijimi i kontakteve të afërta me konsumatorët, duke pasur parasysh tregun e vogël dhe kulturën tonë për biznes. Vështirësitë që kanë produktet kosovare për të depërtuar në treg, tregojnë më së miri nevojën e domosdoshme që kanë NVM-të kosovare për reforma në menaxhim e marketing dhe për një sistem më të decentralizuar të vendimmarrjes. Ato kanë nevojë për një shtrirje më të madhe regjionale, e këtë duhet ta përcjellë edhe ngritja e nivelit të edukimit dhe trajnimeve. Për më tepër, duhet të punohet shumë në rritjen e pjesëmarrjes së produkteve kosovare në tregjet e shteteve fqinje dhe padyshim në tregjet e shteteve të tjera të BE-së.

2. Përkrahjet institucionale në realizimin e iniciativave biznesore në Republikën e Kosovës

Institucionet qeveritare të Kosovës, në funksion të krijimit të një ambienti të volitshëm afarist, i cili do t'i ndihmojë zhvillimit të sektorit

të NVM-ve, si dhe funksionimin e tyre efikas, në mënyrë shumë serioze dhe pragmatike, kanë definuar dhe kuptuar rëndësinë e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme (NVM) për zhvillimin socio-ekonomik të Kosovës. Ngjashëm, sikur edhe në strukturën afariste në pjesën dërmuese të shteteve të zhvilluara, edhe në strukturën afariste të ekonomisë së Kosovës, dominojnë NVM-të.

Kuptohet, në këtë kontekst, institucioni që përcjell dhe observon pozicionin e NVM-ve është- Ministria e Tregtisë dhe Industrisë (MTI) përmes Agjencisë për Mbështetjen e NVM-ve institucion që është përgjegjës për formulimin dhe definimin e strategjive të ndryshme kombëtare për përkrahjen e sektorit të NVM-ve, sikur që ishte Strategjia Kombëtare për Zhvillimin e NVM-ve për periudhën-2012-2016¹, e cila i pasqyron objektivat e Qeverisë dhe institucioneve të tjera përkatëse për zhvillimin dhe mbështetjen e këtyre ndërmarrjeve.

Kriteret e Bankës Botërore (World Bank Group, 2020)² lidhur me dhjetë indikatorët e të bërit biznes, e radhit Kosovën në vendin e 57-të nga 190 ekonomi, ose me 72.3 pikë (nga 100) në një pozitë dukshëm më të mirë nga Shqipëria dhe Bosnja e Hercegovina, si vende të Ballkanit Perëndimor. Kosova avancon me kushtet e startimit të bizneseve (vendi i 12-të) me atë të qasjes në kreditim (vendi i 15-të), kurse ngec shumë me kohën e lëshimit të lejeve për ndërtim (vendi i 160).

NVM-të kontribuojnë në rritjen dhe diversifikimin e tregut si pjesë e sektorit të rëndësishëm të ekonomisë. Në këtë kontekst, institucionet shtetërore duhet të krijojnë një sistem të përkrahjes institucionale për të inkurajuar rritjen ekonomike. Përkrahja institucionale është kritike për të krijuar kushte të favorshme për bizneset e vogla për të mbijetuar dhe për të zvogëluar rreziqet. Format e ndryshme të përkrahjes institucionale mund të realizohen përmes themelimit, ekzistimit dhe funksionimit të rrjetave të ndryshme institucionale, si ato me karakter privat, po ashtu edhe ato të karakterit publik, shtetëror dhe vullnetar. Në suaza të këtyre rrjetave të ndryshme institucionale bëjnë pjesë:

- Agjencitë e ndryshme nacionale për zhvillimin e ndërmarrjeve të vogla;
- Qendrat regjionale për përkrahjen e biznesit të vogël;

¹ Republika e Kosovës – Qeveria (2011) Strategjia e zhvillimit të NVM-ve në Kosovë 2012-2016 me vizion 2020

² World Bank 2020

- Odat (dhomat) e ndryshme ekonomike vendore (lokale) dhe regjionale;
- Bankat zhvillimore, komerciale,
- Shërbime të ndryshme për konsalting, si dhe shumë institucione të tjera.

Masat klasike të intervenimit shtetëror për përkrahjen e iniciativave të ndryshme biznese në nivel lokal, që gjejnë shprehje përmes lirimeve të shumta fiskale, por shpeshherë edhe nga lirimet totale të subjekteve të vogla të biznesit (nga tatimet, doganat), gjithnjë po zëvendësohen me masa të tjera, të reja dhe të sofistikuar për përkrahjen e biznesit të vogël siç janë: inkubatorët e biznesit; parqet teknologjike; rrjetet biznese; engjëjt e biznesit etj.³

Me rëndësi në internacionalizimin e NVM-ve kosovare është zbatimi i parimeve themelore të *Aktit Evropian për Biznese të Vogla*⁴ parimet e të cilit mundësojnë integrimin më të lehtë të NVM-ve kosovare në tregun e gjerë evropian sikurse edhe kontributin kosovar në iniciativën për themelimin e Qendrës së Evropës Juglindore për ndërmarrësi me seli në Zagreb, e cila do të mundësojë forma të integruara dhe zhvillim të ndërmarrësisë.

3. Krijimi i një mjedisi të volitshëm biznesor nëpër komunitet e Republikës së Kosovës

Nga aspekti i mundësive dhe potencialet socio-ekonomike të komunave kosovare, duhet theksuar fakti që edhe sikur nëpër vendet e tjera të tranzicionit, edhe këtu paraqitet dimensionin socio-ekonomik i pabarazisë regjionale, që ende më shumë gjen shprehje në integrimin e ekonomive nacionale në tregun botëror. E njëjta pabarazi midis komunave nuk zvogëlohet, por ndodh e kundërta. Për ta sqaruar këtë problem jo vetëm ekonomik, por edhe shoqëror është më se e qartë se hartuesit e politikave zhvillimore nacionale do t'i kushtojnë një vëmendje dhe kujdes të veçantë asaj që po ndodh në nivelin lokal, ashtu që të jenë më kreativ në konceptimin e instrumenteve adekuate dhe të ndërmerren masa konkrete përmes së cilave do të mundë të ndihmoheshin

³ Raimi, N. (2008) "Menaxhimi i Biznesit të Vogël", Tetovë, 2008,

⁴ European Commission 2008 SMALL BUSINESS ACT, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52008DC0394>

bashkësitë e caktuara lokale që të përballin problemet të cilat ngadalësojnë zhvillimi e tyre ekonomik, progresin shoqëror, si dhe paqen sociale.

Duhet theksuar fakti që shumica e shteteve ballkanike, që nga vitet `90 me hyrjen e tyre në fazën e tranzicionit së bashku me vendet e tjera të Evropës Lindore dhe Juglindore kanë ndjekur logjikën e domosdoshmërisë për të ndihmuar komunitetet lokale, ashtu që ato të ruajnë dhe, njëkohësisht, të zmadhojnë numrin e ndërmarrje ekzistuese aktive në nivel lokal, në bazë të politikave të tërheqjes së investitorëve në sektorë të caktuar apo edhe në hapësira të veçanta gjeografike.

Janë zbatuar instrumente të ndryshme në zhvillimin ekonomik lokal në formë të pagesave direkte për firmat, inkubatorët e biznesit, këshilla dhe trajnime për ndërmarrjet e vogla dhe ato të mesme, përkrahje teknike dhe informative, përkrahje e të ashtuquajturave start/up bizneseve dhe investime të caktuara në infrastrukturë. Viteve të fundit fokusi është zhvendosur në drejtim të krijimit të mjedisit më të volitshëm biznesor, veçanërisht në partneritetin publiko – privat, si dhe në mbështetjen e investimeve në sektorin privat. Për të arritur këtë pozicion, të gjitha komunat dhe qytetet kanë siguruar një klimë konkurruese dhe sipërmarrëse vendore për investime, kanë inkurajuar bashkëpunimin dhe arsimimin, sidomos të karakterit joformal, kanë mbështetur përmirësimin e cilësisë së jetës. Megjithatë, në bazë të gjendjes reale nëpër komunat, jo çdo komunitet sot aplikon instrumente që korrespondojnë me sfidat bashkëkohore socio-ekonomike, sepse rrethanat lokale ndryshojnë nga komuna në komunë. Me fjalë pragmatike, ajo që është e mirë për një komunë, nuk mund të jetë aq e mirë për komunën tjetër, për shkak të mundësive dhe resurseve me të cilat disponojnë njësitë e vetëqeverisjes lokale. Prandaj, në bazë të këtyre predispozitave të ndryshme që karakterizojnë çdo komunë veç e veç, duhen përgatitur programe të veçanta specifike, të hartuara në bazë të përparësive dhe mangësive që i ka komuniteti në fjalë, duke u bazuar në potencialet socio-ekonomike që i dallojnë këto njësi lokale.

Praktika afariste e shteteve me ekonomi të tregut ka konfirmuar faktin se zhvillimi i fuqishëm ekonomik i këtyre vendeve është bazuar në aplikimin e masave të ndryshme institucionale për përkrahjen e sektorit të NVM-ve, dhe në këtë drejtim duhet theksuar fakti që pikërisht NVM-të përbëjnë edhe themelet e ekonomisë së Bashkimit Evropian.

4. Përkufizimi i NVM-ve dhe natyra e biznesit të vogël

Në bazë të karakteristikave specifike të NVM-ve dhe për ta akceptuar më mirë dimensionin afarist e tyre, duhet bërë një definicion lidhur me këto subjekte afariste. Në përditshmërinë e biznesit, nocioni “biznesi i vogël” është mjaft i përdorur, në kuptimin e tij të përgjithshëm, e sidomos sa i përket fjalës “i vogël”. Parashtrohet pyetja se cilët janë ata faktorë apo kritere që e definojnë madhësinë e ndonjë biznesi. Për këtë arsye janë marrë kritere të ndryshme, në bazë të të cilëve është përkufizuar dimensionin e biznesit të vogël: në bazë të numrit të të punësuarve, në bazë të realizimit dhe të qarkullimit të mjeteve financiare, në bazë të rajonit të veprimit të biznesit të vogël, madhësia e shitjes etj. Por, kuptohet se të gjitha këto kritere nuk janë të mjaftueshme për shkak të karakterit specifik dhe të ndryshëm të biznesit.

Derisa një subjekt afarist, në një degë të industrisë, mund të duket “i madh” nga aspekti i kriterëve të përmendura, në krahasim me konkurrentët e tij të së njëjtës degë industriale, në anën tjetër, megjithatë ai mundet të trajtohet si “i vogël” nga aspekti i kriterëve të punësimit, të mjeteve të realizuara qarkulluese e të tjera, nëse krahasimi bëhet me subjektet në një degë tjetër të industrisë, në suaza të ekonomisë së përgjithshme kombëtare. Por, në këto konstelacione të ndryshme të kriterëve të mundshme, mund të paraqitet edhe versioni i kundërt.

Përderisa, në disa aspekte, subjekti afarist mund të jetë “i vogël” (p.sh. nga aspekti i numrit të të punësuarve) por mund të jetë “i madh” nga aspekti, për shembull, i realizimit të të ardhurave.⁵ Në këtë drejtim, Komisioni Evropian (The European Commission) ka formuluar një shprehje specifike - “Ndërmarrje të Vogla dhe të Mesme” ose SME (Small and Medium Sized Enterprises) dhe në v. 1996- i ka definuar si “Organizata që punësojnë më pak se 250- njerëz”.⁶

Duke i marrë parasysh kriteret e theksuara në tabelën 1, për ta kuptuar sa më mirë problematikën dhe kuptimin esencial të definicionit të biznesit të vogël, atëherë duhet t’i përmendim disa kritere më karakteristike:⁷

- pronësia dhe afarizmi janë të pavarur;

⁵ Raimi, N. (2008) “Menaxhimi i Biznesit të Vogël”, Tetovë, 2008,

⁶ Raimi, N. (2008) “Menaxhimi i Biznesit të Vogël”, Tetovë, 2008, fq.29

⁷ Raimi, N. (2008) “Menaxhimi i Biznesit të Vogël”, Tetovë, 2008, fq.29,

- menaxhmenti i ndërmarrjes është i pavarur (zakonisht pronarët paraqiten njëkohësisht edhe si menaxherë të firmës);
- rajoni i veprimit të jetë relativisht i vogël (që zakonisht nënkupton pronarët dhe punëtorët të jenë në një bashkësi lokale) – madhësia e firmës të jetë relativisht e vogël (nga aspekti i numrit të punësuarve, madhësia e shitjes, qarkullimi vjetor i mjeteve etj);
- kapitali i investuar të jetë në pronë të një individi apo të disa individëve.

Tab.1. Kriteret e Komisionit Evropian për Bizneset e Vogla, të Mesme dhe të Mëdha

Kriteret	Mikrobiznesi	Biznesi i Vogël	Biznesi i Mesëm
Maksimum numri i të punësuarve	Deri - 9	Der i - 49	Deri - 249
Maksimum qarkullimi vjetor	-	Deri 7.000.000 €	Deri 40.000.000 €

Por, nëse bëhet këndvështrimi i përkufizimit të biznesit të vogël nga ana e “Agjencisë Federale për Ndihmën dhe Zhvillimin e Biznesit të Vogël” të SHBA-së, gjegjësisht nga ana e” Administratës për Biznes të Vogël” (Small Business Administration – SBA) po ashtu pranë SHBA-së, të njëjtat definojnë disa specifika më të pranueshme afariste të biznesit të vogël që, në pjesë të madhe, përputhen me kriteret “evropiane” për nocionin dhe karakteristikat e biznesit të vogël siç janë:

- biznesi i vogël në fushën e veprimit nuk është dominant;
- pronësia dhe aktivitetet afariste janë të pavarura;
- sa i përket numrit të të punësuarve (varësisht se për cilën degë të ekonomisë bëhet fjalë) prej 250 deri në 1500 të punësuar që, për nocionet tona dhe mundësitë afariste janë parakushte të pakapshme për përkufizimin e biznesit të vogël, si dhe shumë parametra të tjerë, që kanë të bëjnë me ekonominë gjigante të SHBA-së dhe BE-së dhe janë të pakrahasueshme me mundësitë reale afariste te ne.

5. Konstelacionet afariste e sektorit formal të NVM-ve dhe sektori joformal

Çështja e ekonomisë joformale është një dimension shumë i rëndësishëm, sidomos, në shtetet e tranzicionit, ekonomi që, me të gjitha konsekuencat e veta socio-ekonomike, pengon konkurrencën e mirëfilltë dhe rrit koston për mbijetesën e ndërmarrjeve që operojnë në sektorin formal. Ekzistimi i kontratave joformale të punës dhe evazioni sistematik i kontributeve të sigurimeve shoqërore, kuptohet, dobëson mbrojtjen e punëtorëve dhe redukton përfitimet sociale për ta. Këto momente të padëshirueshme, kanë ndikim negativ mbi mundësitë e konsolidimit të buxhetit, si dhe në tërë infrastrukturën e shoqërore-ekonomike, për shkak të të ardhurave në rënie dhe reduktimeve pasuese në ofrimin e shërbimeve të përkatëse publike.

Sjellja e më shumë NVM-ve në sektorin formal është njëra nga sfidat kryesore në kuadër të implementimit të Strategjisë për Zhvillimin e NVM-ve. Joformaliteti dobëson besimin ndërmjet NVM-ve dhe institucioneve financiare dhe zvogëlon qasjen NVM-ve në kredi dhe aftësinë për shfrytëzimin e mekanizmave formalë për zgjidhjen e kontesteve. Ajo gjithashtu dekurajon investimet e jashtme.

Ekonomia e Kosovës vazhdimisht shënon një bilanc negativ nga aspekti i mbulimit të vlerës së importit me vlerën e eksportit (ku vlera e mallrave dhe shërbimeve të importuara dominojnë dukshëm në raport me vlerën e mallrave dhe shërbimeve të eksportuara). Pozicioni negativ nga aspekti i bilancit tregtar, është kryesisht për shkak të faktit se NVM-të e Kosovës ende nuk janë konkurruese në tregun ndërkombëtar. Sektori i NVM-ve që kanë orientim eksportues, ende me performanca të dobëta, nuk mund të kontribuojë fuqishëm rritjes së BPV-së, si rezultat i bazës ende të dobët materiale të punës. Nuk kanë kapacitete të mjaftueshme për krijim të vendeve të punës dhe si rezultat i gjithë kësaj gjendjeje, shënohen norma jo të larta të rritjes ekonomike. Në pozicionin e eksportit dominojnë produkte dhe lëndë të para të natyrës së metaleve dhe mineraleve bazë të ekstraktuara dhe prodhuara zakonisht nga kompanitë e mëdha.

Ekonomia e Kosovës shënon mungesë të firmave me predispozita inovative, që nënkupton posedimin e performancave afariste me rritje të shpejtë, të cilat, më pas, paraqiten si kontribuesit kryesorë në krijimin e vendeve të punës, në zbutjen e papunësisë, në përmirësimin e standardit të jetesës etj.

Në këtë aspekt, në vitin 2022, 39.1% e të gjitha ndërmarrjeve në ekonominë e Kosovës operonin në sektorin e tregtisë që karakterizohet me investime të vogla dhe joproductive.⁸ Në mënyrë obligative imponohet nevoja e elaborimit të orientimit të numrit më të madh të sipërmarrësve të rinj me bizneset e tyre të startuara në sferën e tregtisë. Ky atraktivitet i sektorit të tregtisë rrjedh nga më shumë shkaqe, duke filluar nga momenti se tregtia paraqet degën shumë atraktive të ekonomisë nga aspekti i koeficientit më të madh të qarkullimit të kapitalit pastaj, e njëjta mund të fillohet me “start up” kapital më të vogël, por në të njëjtën kohë paraqet edhe mundësinë më të madhe për akumulimin e kapitalit në fazat fillestare të biznesit dhe kuptohet për shkak të kapitalit start-up (kapitalit fillestar) relativisht të vogël, si dhe të konsekuencave të tjera afariste që kanë të bëjnë me dështimet eventuale, janë më të vogla.

6. Shërbimet e ndryshme financiare dhe jofinanciare për përforcimin e aftësive konkurruese të NVM-ve

Politika për mbështetjen e ndërmarrësisë dhe krijimin e bizneseve fillestare ka qenë e nxitur, financuar dhe administruar tërësisht nga donatorët e ndryshëm. Gjatë disa viteve të kaluara nëpërmjet programeve përkrahëse të donatorëve dhe qeverisë shumë sipërmarrës të rinj, të certifikuar, kanë marrë asistencë teknike dhe grante për të themeluar bizneset e tyre. Përderisa sistemi për t’i krijuar kompanitë e reja funksionon mirë, mekanizmat për t’i mbështetur bizneset fillestare pas certifikimit, për t’i shtuar mundësitë e mbijetesës dhe përshpejtuar rritjen e tyre duhet të zhvillohet më tutje.

Themelimi i strukturave ndërmjetësuese siç janë agjencitë e ndryshme për përkrahjen e ndërmarrjeve, qendrat e biznesit, si dhe format e “inkubatorëve të biznesit” që i mbështesin bizneset fillestare dhe kompanitë, kanë qenë po ashtu të inicuar kryesisht nga donatorët. Shkalla e suksesit të themelimit të organizatave për përkrahjen e biznesit nga donatorët është e panjohur, duke lënë kështu një zbrazëti në tablion institucionale ndërmjet NVM-ve dhe institucioneve vendore që janë përgjegjëse për zhvillimin e sektorit privat. Gjithashtu, mungesa e vazhdimësisë institucionale ka lënë NVM-të të painformuar se ku të drejtohen për asistencë teknike.

⁸ Agjencia e Statistikave të Kosovës (2023) Rezultatet e Anketës Strukturore të Ndërmarrjeve 2022.

Sa i përket punësimit, realisht vetëm sektori privat ka mundësitë ta forcojë punësimin në mënyrë të qëndrueshme dhe sistematike, posaçërisht punësimin e të rinjve, si dhe ta kthejë ekonominë e Kosovës në drejtimin e duhur të zhvillimit përmes rritjes së prodhimit, eksportit dhe zvogëlimit të vartësisë shumë të madhe nga importet. Duke u bazuar në një numër të konsiderueshëm të intervistave të bëra me përfaqësuesit e projekteve dhe programeve për mbështetjen e bizneseve fillestare, organizatave donatore, strukturave që mbështesin biznesin, ministrive, agjencive dhe kompanive private, si dhe hulumtimeve të kompletuara janë identifikuar dy fusha karakteristike të intervenimit që kanë të bëjnë me përkrahjen e bizneseve fillestare dhe shërbimeve për mbështetjen e bizneseve në Kosovë, siç janë⁹:

- Institucionalizimi i programeve për mbështetjen e bizneseve fillestare;
- Definimin e korpusit të formave më të përshtatshme për dhënien e këshillave për mbështetjen e bizneseve që kanë kaluar fazën fillestare në zhvillim e sipër;

Në Kosovë, sikurse edhe në shumicën e shteteve fqinje, të metat thelbësore në mes të ndërmarrjeve, pa marrë parasysh madhësinë dhe zhvillimin e tyre, janë të dyfishta:

- modeli mbizotërues i menaxhimit që është i mjaftueshëm për të menaxhuar vetëm aktivitete shumë të vogla të biznesit dhe
- mungesa e kuptimit në mes të pronarëve të biznesit rreth përfitimeve që zhvillimi profesional i burimeve njerëzore dhe menaxhmentit mund t'i sjellë kompanisë.

Prej donatorëve dhe shoqatave që kanë suportuar dhe ende janë aktive përmes mbështetjeve të projekteve të ndryshme në fushën e mbështetjes së bizneseve fillestare në Kosovë konsiderohen:

- Programi i Ndërmarrësve të Rinj (YEP) / USAID;
- Zhvillimi i skemave të Trajnimit Profesional dhe Trajnimit në Kompani dhe
- Zhvillimi i Shkathtësive të Ndërmarrësisë/ (KOSVET 6) BE¹⁰;

⁹ Agjencioni për Mbështetjen e NVM've, EU SME (2012) Projekti "Analiza e Nevojave për Trajnim",

¹⁰ Po aty

- Qendra për Ndërmarrësi dhe Zhvillim Ekzekutiv (CEED) / SEAF, USAID, FMO;
- SPARK / Qendra për Themelimin e Bizneseve në Kosovë (BSCK);
- Qendra për Inovacion në Kosovë (ICK);¹¹
- TAM / BAS (EBRD);
- Programi për Promovimin e “NVM”-ve në Kosovë -KOSME (Swiss & ADA);
- Fituesit e granteve të “Zhvillimi Ekonomik dhe Regjional BE”, (EURED);

Në Kosovë, mënyra kryesore e të financuarit janë financat përmes borxhit (mbitërheqje, linjat e kreditit, kreditë, qiradhënia, etj.) apo granteve. Zakonisht, kredia sigurohet nga kolaterali (hipoteka në pronë) që pastaj ripaguhet përmes interesit dhe tarifave. Burimet kryesore të financave përmes borxhit janë bankat dhe institucionet mikrofinanciare Banka Ekonomike, Banka për Biznes, ProCredit Bank, Raiffeisen Bank Kosovo, Banka Kombëtare Tregtare, TEB, NLB Prishtina (IS Bank). Institucionet e tjera të financimit për ndërmarrje janë edhe Agjencioni për Financa në Kosovë, Atlantic Capital Partners ACP, Besëlidhja, FINCA, KEP Trust, KGMAMF, Kosova për Ndihmë dhe Zhvillim, Kreditimi Rural i Kosovës, Meshtekna, Perspektiva 4, Start, TIMI INVEST Crimson Finance Fund, Raiffeisen Leasing, Lesna, Factor Leasing.

7. Promovimi dhe Zhvillimi i Kulturës së Ndërmarrësisë në Ekonominë e Kosovës

Në kuadër të definimit dhe të konceptimit të qëllimeve strategjike për një zhvillim gjithëpërfshirës socio-ekonomik kombëtar është definuar promovimi i avancimit të shkathësive sipërmarrëse në NVM-të, si dhe formave të ndryshme të inovacionit. Në këtë drejtim duhet të potencohet fakti që një prej parakushteve kryesore për zhvillimin e biznesit kosovar është përforcimi permanent i kulturës ndërmarrëse.

Bazuar në situatën aktuale në Kosovë, ky qëllim do të arrihet përmes zgjerimit të planprogramit të ndërmarrësisë në shkolla fillore, shkolla të mesme dhe në institucione të arsimit të lartë; promovimi i

¹¹ European Commission. (2012). Entrepreneurship and innovation programme (eip) work programme 2012 consolidated version 26 November,

tregimeve (shembujve) të suksesshme të ndërmarrjeve që implemtojnë programe të ndërmarrësisë për të rinjtë, gratë dhe minoritetet pjesëmarrëse në biznes; promovimi dhe njohja e ndërmarrjeve më të suksesshme, si dhe inkurajimi dhe rritja e rrjetëzimit të bizneseve. Kjo do të ndërtohet dhe ndërlidhet me intervenimet aktuale të propozuara nga donatorë.

8. Zhvillimi i shkathtësive teknike, inovative dhe menaxheriale të NVM-ve në harmoni me programet e EU-së për përkrahje të politikave lidhur me teknologjinë e informacionit dhe komunikimit.

Në kuadër të aktiviteteve të kësaj strategjie do të inkurajohet shfrytëzimi i teknologjive të reja, shfrytëzimi i plotë i komunikimit elektronik dhe zbatimi i e-biznesit, e-prokurimit dhe prodhimit të asistuar nga kompjuterët. Të gjithë aktivitetet do të jenë në harmoni me *Programin e EU për përkrahje të politikave lidhur me teknologjinë e informacionit dhe komunikimit*. Shkathtësitë menaxheriale të pronarëve dhe menaxherëve të NVM-ve do të avancohen përmes programeve të trajnimit që do të jenë si pasuese të vlerësimit të nevojave për trajnim. Vëmendje e posaçme do t'u kushtohet problemeve të menaxhimit të bizneseve familjare. Në kuadër të qëllimeve që kanë të bëjnë me futjen në përdorim të standardeve ndërkombëtare dhe sistemeve të menaxhimit të cilësisë në NVM, subjektet afariste konkurruese duhet të zbatojnë standardet ndërkombëtare.

Në kuadër të qëllimit strategjik që ka të bëjë me *identifikimin dhe zhvillimin e sektorëve të synuar për përkrahje të NVM-ve*, duhet potencuar se vendet e reja të punës krijohen nga bizneset e reja, por pjesa më e madhe e vendeve të reja të punës do të gjenerohen nga rritja e ndërmarrjeve ekzistuese që janë të alokuara në sektorët që kanë potencial më të madh për rritje. Në disa raste fokusi do të jetë në nënsektorë në kuadër të sektorit ekzistues. Ofrimi i ndihmës për ndërmarrjet në rritje dhe ato fillestare në këta sektorët do të ketë ndikim pozitiv në krijimin e vendeve të reja të punës. Në kuadër të nënsektorëve prioritarë bashkëpunimi në mes të ndërmarrjeve do të inkurajohet nëpërmjet kllasterëve të ndërmarrjeve. Strategjitë përkatëse do të hartohen dhe do të promovohet rrjeti i kompetencave.

Rritja e qëndrueshme ekonomike në Kosovë nuk ka gjasa të jetë e shtyrë nga vetëm një sektor ose nga ai i industrisë, por duke shfrytëzuar mundësitë e disa sektorëve, këta në vijim konsiderohen të kenë potencialin më të madh. Në sektorin e bujqësisë, bujqit, duke i dhënë fermat e tyre të vogla dhe vendet, po largohen nga fushat e tyre të drithit dhe produkteve të tjera me vlerë të ulët për prodhimin e produkteve me vlera të larta, të tilla si frutave, perimeve dhe mishit, pra aty ku ekzistojnë më shumë mundësi të tregut. Në këtë funksion, disa produkte me markë mund gjithashtu të zhvillohen për eksport, sidomos nëse do të përdorëshin disa programe mjedisore dhe ekologjike për ushqim të shëndetshëm.

Bankat nuk u japin kredi Bizneseve Fillestare (Start-Up), për arsye të riskut të lartë afarist. Të vetmet opsione të disponueshme për Bizneset Fillestare janë kursimet familjare, projektet e financuara nga donatorët me “skemat e grantit” dhe “engjëjt e biznesit.” Gjer më tani, derisa komuniteti donator ka qenë shumë aktiv në ofrimin e mbështetjes financiare të bizneseve fillestare, kryesisht në formë të granteve, engjëjt e biznesit janë relativisht një fenomen i ri në tregun kosovar. Mbështetja e vazhdueshme e anëtarëve të familjes është arsyeja pse bizneset fillestare, të cilët gjetiu do të kishin dështuar, mbijetojnë në Kosovë dhe nuk mbyllen.

Edhe pse sektori i tregtisë dhe hotelerisë është sektor intensiv sa i përket punësimin (gjë për të cilën ka shumë nevojë në Prishtinë, për shkak të papunësisë dhe koncentrimin të madh të popullsisë) është e nevojshme që bizneset të nxiten në veprimtari që janë të natyrës prodhuese dhe potencialisht eksportuese. Kjo do ta zvogëlonte deficitin e madh tregtar të Kosovës dhe do të kishte efekte të tjera multiplikuese në vend. Aktivitetet ekonomike shërbyese janë kryesisht të koncentruara në hapësirën urbane të qendrës dhe në zonat urbane të lagjeve.

9. Analiza e indeksit të konkurrueshmërisë së komunave në Kosovë në funksion të krijimit të mjedisit të volitshëm biznesor

Në bazë të analizave të deritanishme të potencialeve socio-ekonomike me të cilat disponojnë komunat, si dhe mundësitë afariste dhe ambienti ekzistues biznesor i tyre, në funksion të themelimit (regjistrimit) dhe funksionimit të suksesshëm të subjekteve të vogla dhe të mesme afariste, në bazë të praktikës pozitive të shteteve më të zhvilluara, po ashtu edhe në Kosovë kanë filluar të aplikohen kritere të

ndryshme lidhur me nivelin e aftësive parashtruese ndaj tregut konkurrues të sektorit të NVM-ve. Në këtë kontekst, duhet përmendur edhe të Indeksi i Konkurrencës nëpër Komunitat e Kosovës (IKK), i cili shërben si kriter për matjen e cilësisë së funksionimit dhe qeverisjes së institucioneve lokale.¹²

IKK-ja, në realitet, paraqet një raport vjetor të hulumtimeve të sferave të ndryshme që tregon komunitetin e biznesit, në njërën anë, dhe shërbimet, mundësitë, obligimet, ambientin e krijuar biznesor, si dhe format e ndryshme efikase të komunikimit me institucionet lokale (komunitat). Duhet theksuar e vërteta afariste: pengesat me të cilat ballafaqohen bizneset e reja për të hyrë në treg, e ngufasin konkurrencën, dhe kështu dëmtojnë themelet e një ekonomie funksionale të tregut. Ky nënindeks “Pengesat për Hyrje në Biznes” e shpreh në parametër sasior këtë komponent të rëndësishëm të klimës lokale për mundësimin e biznesit duke vlerësuar pengesat burokratike dhe presionin nga sektori joformal. Nënindeksi përbëhet nga dy dimensione: dimensionin i parë i ndërtuar nga pyetjet të cilat kërkojnë bizneset të raportojnë në numra, kohë dhe dokumente të cilat nevojitet për të regjistruar një biznes dhe i dyti dimension është i ndërtuar nga pyetjet të cilat kërkojnë nga bizneset që të ndajnë perceptimet e tyre lidhur me presionin nga konkurrenca joformale dhe nga pengesat administrative për regjistrimin e biznesit të ri.

Përveç përmirësimit të mjedisit rregullativ dhe të infrastrukturës dhe një rritjeje të përdorimit të politikave të kërkimeve dhe inovacionit, përpjekjet në një nivel ‘mikro’ duhet të fokusohen në përmirësimin e aftësive menaxheriale dhe sipërmarrëse të ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme. Në bazë të vlerësimeve më të fundit të BE-së, mungesa e informatave gjithëpërfshirëse, me një qasje të lehtë dhe të shpejtë, të përditësuara në çështjet që kanë të bëjnë me NVM- të, paraqet një pengesë të dukshme për NVM-të ekzistuese, ndërsa mbështetja për biznese fillestare është dukshëm e pamjaftueshme. Por, në anën tjetër, veshtirësitë në lidhje me zbatimin ligjor të kontratave, furnizimi jostabil me energji elektrike dhe qasja e kufizuar dhe e shtrenjtë në financa, ende përbëjnë pengesa serioze strukturore për përkrahjet e fuqishme të NVM-ve dhe zhvillimin e sektorit privat. Në këtë drejtim, kur është fjala për themelimin e bizneseve të reja nga ana e sipërmarrësve të rinj, Qeveria e Kosovës ka bërë disa përparime.

¹² Riinvest (2022) INDEKSI I KONKURRUESHMËRISË SË KOMUNAVE 2020, Prishtinë

Në biznesin kosovar, vërehet një mungesë e kuptimit të ndërmarrsisë dhe rolit që NVM-të luajnë në zhvillim ekonomik, në veçanti, mungesa e këtyre predispozitave sipërmarrëse vërehet në radhët e të rinjve, si bartës potencial të aktiviteteve biznesore. Kuptohet, Kosova ka nevojë për një sektor dinamik të NVM-ve ku ndërmarrësit janë në gjendje të themelojnë dhe të rritin bizneset e tyre, me pengesa minimale legjislative dhe rregullative, por brenda kornizës ligjore, në funksion të krijimit dhe rritjes së shpejtë të NVM-ve të qëndrueshme.

Nga aspekti i ekzistimit të një "Klime të volitshme të investimeve", mund të themi se legjislativa aktuale e Kosovës, ofron kornizën themelore për të gjitha llojet e investitorëve: si kompanive vendase ashtu edhe ato të huaja, për të siguruar që investimet e tyre janë të mbrojtura dhe janë vendosur në një mjedis të qëndrueshëm dhe të besueshëm. Klima e favorshme investimi konsiston në tregje të hapura financiare (transferim të lirë dhe të shpejtë të fondeve), në shtetin e së drejtës, aftësitë në dispozicion, në parashikueshmërinë ekonomike, infrastrukturën në dispozicion, tregjet e brendshme dhe veçanërisht në efikasitetin e tregut të punës).

Roli i NVM-ve në zhvillimin e Kosovës është i shumëfishtë. NVM-të janë thelbësore për përmirësimin e mirëqenies ekonomike dhe sociale. Ato krijojnë vende pune, gjenerojnë të ardhura dhe nxisin inovacionin. Zhvillimi i NVM-ve kontribuon në stabilitetin ekonomik dhe social dhe në përmirësimin e standardit të jetesës në vend.

Rekomandime

Për të arritur zhvillimin e qëndrueshëm dhe për të maksimizuar kontributin e NVM-ve është e domosdoshme që Kosova të ndjekë një qasje të integruar dhe mbështetëse të sektorit privat, duke siguruar një zhvillim ekonomik më të qëndrueshëm dhe të drejtë për qasje në biznes të të gjithë qytetarëve të Kosovës.

Për realizimin e këtyre synimeve socio-ekonomike, si dhe për shfrytëzimin e potencialit socio-ekonomik të NVM-ve kosovare, kërkohet një angazhim i përbashkët nga të gjitha palët e interesuara- qeveria, sektori privat dhe komuniteti ndërkombëtar.

Qeveria, përmes institucioneve të saja, duhet të sigurojë një mjedis të favorshëm afarist, për zhvillimin e NVM-ve përmes politikave mbështetëse dhe reformave strukturore siç janë ato në edukim, trajnim, në menaxhim dhe marketing, si dhe integrimin në tregun ndërkombëtar.

Përmirësimi i infrastrukturës ekzistuese, si dhe mundësitë e qasjes në financa do të ndihmojnë në zhvillimin e qëndrueshëm të NVM-ve.

Prandaj, për realizimin e këtyre preokupimeve zhvillimore nevojiten këto aktivitete:

- **“Koordinimi ndërmjet institucioneve publike dhe organizatave për mbështetjen e biznesit”** –Me qëllim që të performojnë mirë dhe të garojnë, kompanive private u nevojitet një shtet mbështetës i cili krijon një mjedis pozitiv në të cilin bëhet biznesi, duke përfshirë kujdesin e shëndetit dhe arsimimin.

- **Analizimi i formës së inkurajimit dhe zbatimit në mënyrë që të bëjmë zhvendosjen e ekonomisë joformale në atë formale.** Gjithashtu duhet bërë studime për të eliminuar faktorët që dekurajojnë NVM-të nga regjistrimi i plotë i punëtorëve, aktiviteteve, qarkullimit dhe fitimeve ndaj autoriteteve përkatëse.

- **Ministria e “Tregtisë dhe Industrisë”** të vazhdojë më tej me reformën ligjore dhe rregullative dhe me përmirësimin e legjislacionit primar dhe sekondar që ka të bëjë me mjedisin e biznesit.

- **Krijimin e të ashtuquajturit Mekanizëm i Ndikimit Rregullativ (MNR).** MNR-ja mund të kontribuojë në eficiencën ekonomike duke theksuar aspektet e rregullimit të cilat e kufizojnë zgjedhjen e konsumatorit dhe nivelin e konkurrencës në një ekonomi;

- **Të sigurohet që ndërmarrësit, të cilët për një kohë të shkurtër janë përballur me falimentim, të kenë shansin e dytë**

- **Lehtësimi i qasjes së NVM-ve në financa dhe zhvillimi i një mjedisi ligjor dhe rregullativ** që përkrah kryerjen me kohë të pagesave në transaksionet komerciale;

- **Është një përshtypje e përgjithshme se NVM-të nuk janë plotësisht të njoftuara lidhur me gamën e opsioneve financiare** që disponon tregu, prandaj duhet të ndërmerren veprime për të informuar ato në lidhje me përgjegjësitë e huamarrjes dhe shlyerjes së kredive, si dhe kostot relative të huamarrjes në sektorin formal dhe atë joformal;

- **Për t’i përmirësuar masat e qasjes së NVM-ve në ofertat financiare** duhet të ketë një reformë të sistemit kadastral, kolateral dhe regjistrimit të sistemit të kredive si dhe zbatueshmërisë së borxheve ndaj kolateralit;

- **Një nga parakushtet kryesore për zhvillimin e bizneseve është forcimi i kulturës së ndërmarrësisë** përmes zgjerimit të programit të ndërmarrësisë nëpër shkolla fillore, Zyrat për Arsim dhe Aftësim Profesional (AAP), si dhe nëpër shkollat e mesme dhe institucionet e arsimit;

- **Promovimi i sukseseve të ndërmarrjeve që zbatojnë programe të ndërmarrësisë** për të rinjtë, gjininë femërore dhe minoritetet;

- **Promovimi dhe njohja publike e kontributit të ndërmarrjeve** më të suksesshme, si dhe inkurajimi dhe rritja e shkallës së rrjetëzimit dhe komunikimit në mes të bizneseve;

Referencat

- Agjencia e Statistikave e Kosovës (2023) Rezultatet e Anketës Strukturore të Ndërmarrjeve 2022.
- Agjencioni për Mbështetjen e NVM've, EU SME (2012) Projekti "Analiza e Nevojave për Trajnim"
- Agjencioni për Mbështetjen e NVM've, EU, SME project, 2012; "Qasja në Financa",
- Dahlstrand, A. L., & Stevenson, L. (2010). Innovative entrepreneurship policy: linking innovation and entrepreneurship in a European context. *Annals of Innovation & Entrepreneurship*, 1(1), 5602.
- European Commission (2008) SMALL BUSINESS ACT, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52008DC0394>
- European Commission. (2012). Entrepreneurship and innovation programme (eip) work programme 2012 consolidated version 26 November,
- Günter, V. (2005) "The new SME definition", User guide and model declaration. Enterprise and Industry Publications.
- Ligji i qeverisjes lokale,,Fl. Zyrtare nr.5/2002;
- Ligji për financimin e njësisë të vetadministrimit lokal,,Fl.Zyrtare 2004",
- Qendra për Inovacion në Kosovë (2012) "Financimi për biznesin tuaj".
- Raimi, N. (2008) "Menaxhimi i Biznesit të Vogël", Tetovë, 2008,
- Republika e Kosovës – Qeveria (2011) Strategjia e zhvillimit të NVM-ve në Kosovë 2012-2016 me vision 2020
- Rinvest (2022) INDEKSI I KONKURRUESHMËRISË SË KOMUNAVE 2020, Prishtine
- World Bank Group (2020), Doing Business 2020, Comparing Business Regulation in 190 Economies

NDRYSHIMET STRUKTURE TË EKONOMISË
DHE KONKURRUESHMËRIA

Simpozium shkencor
18 prill 2024

2024

Botues:

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS

Lektor:

Bahri Koskoviku

Redaktor teknik:

ASHAK

Realizimi kompjuterik:

ASHAK

Madhësia: 16.5 tabakë shtypi

Tirazhi: 300 copë

Formati: 16x24 cm

Shtypi:

Focus Print

Shkup

Katalogimi në botim – (CIP)

Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”

338.1(496.51)(062)

Ndryshimet strukturore të ekonomisë dhe konkurrueshmëria : simpozium shkencor : 18 prill 2024 = Structural changes of the economy and competitiveness : Scientific Symposium : April 18, 2024 / përgatiti për botim Isa Mustafa ; këshilli organizues Isa Mustafa, Muhamet Mustafa, Besnik Krasniqi. - Prishtinë : Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2024. - 263 f. : ilustr. ; 24 cm.

1. Mustafa, Isa 2. Mustafa, Muhamet 3. Krasniqi, Besnik

ISBN 978-9951-26-090-9